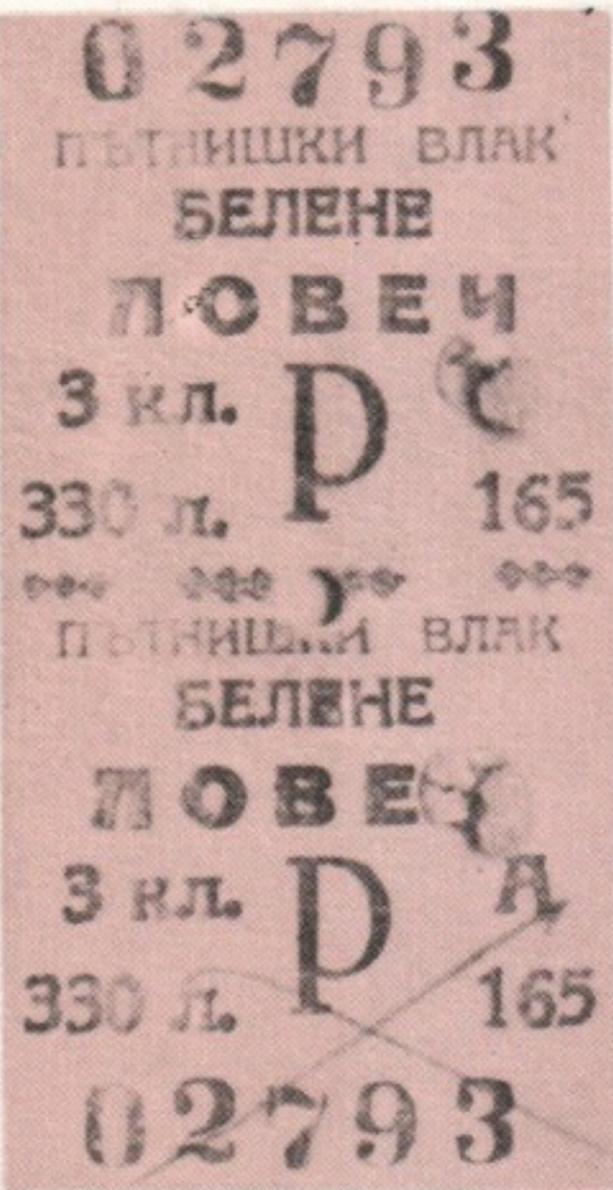
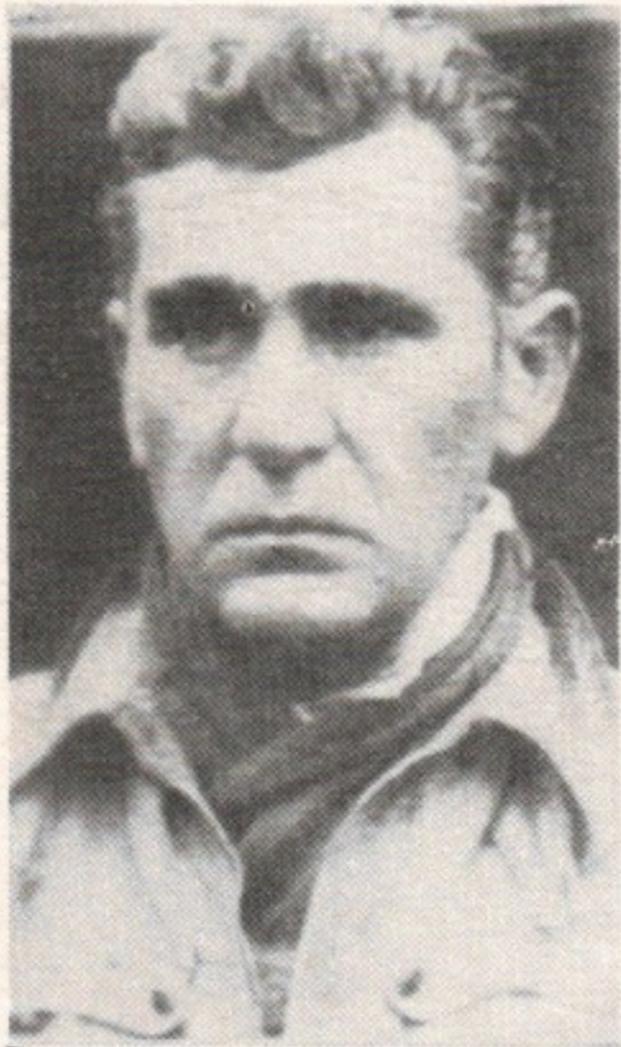

СТЕФАН БОЧЕВ БЕЛЕНЕ

СКАЗАНИЕ ЗА КОНЦЛАГЕРНА БЪЛГАРИЯ

СЛУЖЕБНА БЕЛЕЖКА

Управлението на Трудовото-възпитателно обществото в с. Белене, Свищовско дава на лицето Стефан Стефанов Бочев живущ в гр. (с.) Сопот околия Деносица ул. Деносица № 2 е бил въдворен в Трудово-възпитателно обществото в с. Белене от 14.V. 1949 до 15.IV. 1952 год. и е бил освободен на последната дата.

с. Белене, 15.IV. 1952 год.

Началник на Т. В. О. с. Белене [Signature]

НАУКА И ИЗКУСТВО

СТЕФАН БОЧЕВ

БЕЛЕНЕ

СКАЗАНИЕ ЗА КОНЦЛАГЕРНА БЪЛГАРИЯ

I

ОБОР КРАЙ ДУНАВА

НАУКА И ИЗКУСТВО
1990

Първо издание
Редактор Ангелина Пенева
Художник Жеко Алексиев
Худ. редактор Цвятко Остоич
Техн. редактор Теменужка Хаджинванова
Коректор Цветана Георгиева
Дадена за набор на 27. IV. 1990 г. Подписана за печат на
31. VII. 1990 г. Излязла от печат през септември 1990 г.
Печатни коли 17,25. Издателски коли 14,49
Условно издателски коли 15,48
Издателски № 30640. Формат 84/108/32
Тираж 13027
Цена 5,80 лв.
Код 02/9531415311/0628—18—90
Издателство „Наука и изкуство“, София
ДФ „ПОЛИПРИНТ“, Враца

© Стефан Стянов Бочев, 1990 г.
с/о Jusantor, Sofia

СЪДЪРЖАНИЕ

НЕЩО КАТО ПРЕДГОВОР

Какво, как и защо пиша 5
Все същият въпрос: трябва ли, бива ли? 8
Към новия живот: 1. I. 1948 г. 9

НОВАТА ЛЮБОВ

В печатницата 14
Младите 18
Приемат ме в колектива 21
Внукът на граф Игнатиев 22
Манол 24
Несъвместимост 26
И още, и още, и още за печатницата 28
Сандо — нормировчикът на Обединението 30
Решавам да говоря 33
Задава се сянката на съдбата 37

СРЕЩА ПОД ЗЕМЯТА

Разпитът 41
Пристигане в Богданов дол 47
В лагера — след изтичане на „работната смяна“ 52
В мината 60
Почивка след смяната 66
Какъв беше съставът на „въдворените“ в Богданов дол? 69
„И този не беше за мен“ 73

КОНГРЕС НА ПЕРСИН

Четене на имена 80
Първата делегация пристига 85
„Строеж на помещения“ 94
„Бус... Бус... Ще го застрелям!“ 99
Светът не е черно-бял и въпросът не е „кой кого“ 105
„Конгресът“ 106
След десет дни, на сесията на ООН-то 111
Един ден и една мощ на Персин — 1949 г. 120
На о. Бързина: правим салове 127
Император Доньо 135
Работа на постройката в село и на обекта „Белене — Канала“ 139
Сечем гората от каваци. Кой сме „ние“ и кои са „те“ 146

Началото на дигата около острова и около нас, там	155
Голям студ, наводнение	165
Страшният съд	168
Наводнението, каналите, помпената станция	185
Ние не сме герои	194
Снощи ни върнаха от Градината — караме говеда от селото	202
Седем в колибата	207
Попето, Марко, Библията и аз.	225
Край огъня пред колибата вечер	235
Лига за защита правата на пуйките	240
Блажени дни	246
Задущица на живите	253
Пречупването на човека	257
Грижа за човека	261
Господ, гащите на бригадирката механизаторка и... свободата	263
Марш от тука, да е... вашта мама, да е...! Свободни сте!	271

НЕЩО КАТО ПРЕДГОВОР

Какво, как и защо пиша. Когато в началото на ноември 1950 г. ме „освободиха“ от лагера „Белене“ („Персин“ — за повечето от нас), аз успях да изнеса едни бележки, надраскани по тетрадки и листчета, докато бях „вътре“.

Всички знаеха, че съм zde окраставял — по едно време, през септември, даже ме бяха изолирали в едно бордейче да не заразявам другите, останах там повече от месец, а сега вероятно и заради крастата ми ме пускаха, — та бях убеден, че ако се дръгна надлежно, когато ще трябва да ме пребъркват при излизане от лагера, няма да се намери някой от милицията да се залови за тая работа. Така и стана: бележките, натъпкани в чорапите, и „пликчето“ между краката ми изнесох благополучно. Имам ги и сега.

Това бе обаче единственият писмен материал — нещо като „дневник“, който изобщо съм успял да изнеса от лагерите. А той се отнасяше почти изключително до идеите ми на разни теми, които не преставаха да ме преследват и там. И, разбира се, до милите ми теленца — и във връзка с това до живота ми сред природата, когато ме направиха говедар.

Като ме вкараха — пет месеца по-късно — пак в концлагера „Белене“ („Персин“), аз успях да се снабдя с две дебели тетрадки от по 200 листа и почнах да водя редовен дневник: решил бях да бъда хроникьорът на лагера. Следвах принципа да не съчинителствувам, да не правя никаква „литература“. Всяка вечер чисто и просто преписвах в тях: 1) мислите си от деня по разните теми, дошли на лагера с мене и те; и 2) „събитията на деня“ — моите реакции към разните случки, които си бях отбелязал на листчета, пъхнати из джобовете. Тук искам да подчертая, че си бях забранил да изменям вечерта каквото и да било от записа през деня. Ако при 20 градуса студ, свит под някоя шубрачка в снежната буря, бях записал на листче вика си от този момент: „Студено! Много студено!“, вечерта не прибавях нищо, ама съвсем нищо към това. Защото бях забелязал, че при

переразказване започва да се губи „вкусът“ — страшният вкус на автентичност, носен от непосредствения запис. Така че тетрадките ми с течение на месеците и годините се напъдниха с... викове. Записвах там също и кратки описания на по-трагичните събития — убийствата, опитите за бягство, разните жестокости и дивотии.

Че водя такъв дневник — „Летопис на Острова“, — знаеха моите приятели земеделци Стоян Божков, Борис Чанджиев, Петрето (Сърбински), бай Недко (Ботев), Минчо Панов, Дако Цанов, Кольо Ковачев, Петър Антонов, протестантските пастори, десетки души. И никой не ме издаде (не става дума за съзнателно, то беше немислимо, такива хубави хора бяха те) даже не съзнателно, случайно — защото те бяха там, ние бяхме там всички едно, в една съдба. Колко ли пъти някой от тях идваше при мен с въздишката: „Пиши, Стефано, пиши! Да се знае един ден...“

Този именно дневник от две тетрадки от по 200 листа — всички случки за това, как, през какви промеждия, с какви рискове той беше опазен от мен до последния момент, ще бъдат разказани, когато му дойде мястото — се загуби при опита за изнасянето му, в средата на август 1953 г. За този опит за изнасяне на дневника ще дам всички подробности по-нататък. Тук само ще съобщя, че като завих и заших в къс здрав плат двете тетрадки, аз ги надписах грижливо „Бележки на Борис Павлов“. И в този вид ги предадох — беше краят на юли или първите дни на август 1953 г. — на Латин Петров Божилов от с. Гниляне, Софийско. Мой, вярвах аз, сигурен, надежден приятел, изпатил млад земеделец (баща му, казваше той, бивш кмет на Гниляне, бил убит в 1945 г. като николапетковист), Латин ме беше уверил, че имал „канал“. Колкото до този неочакван надпис, той трябваше да ме предпази в случай на провал: Борис Павлов, един от демократическите водачи, бе умрял в лагера предната (1952) година.

Зная, жестоко е да се прави литература от такива неща, каквито преживяхме, а мнозина и недопреживяха — там, тогава, тогава... И затова моля тези, у които някой ден може би ще попаднат моите „Бележки на Борис Павлов“: издайте ги, както са — точно както са!

И тогава от тях ще се вдигне жив онзи страшен, обвинителен полъх от „Персин, земя на пот и кръв“...

И досега ясно си спомням деня 23. III. 1974 г. Моята сътрудничка, английската преводачка М. М., ми бе донесла „Архипелаг Гулаг“ на Солженицин. Макар и в английски превод, текстът пред очите ми събуждаше все повече и повече спомена за лагерите, през които сам аз бях минал. И то, трябва да подчертая, не че ония, солженицинските лагерни жестокости и дивотии приличаха на нашите! Напротив, това, което той описваше, ми се виждаше просто... мечта в сравнение с нашите лагери. Така че, като стигнах страница 100, повече не издържах. Скочих, та дръпнах пред себе си пишещата машина и започнах моя „Обор край Дунава“ — човешкия обор край Дунава...

Но това продължи само тези няколко дни на затишие, в които бяха секнали преводите. Скоро те придойдох, аз изоставих „Обора“... За да го подема отново пак чак днес, 5. VIII. 1984 г. — онзи „Обор“, където бяхме запрени ние, човешкият добитък, ние, хората, които тогава една „народна“ власт смяташе, че има право да третира по-зле и от добитък. Все пред очите ми изпъкваша старшията Иван, който, като разбра, че съм окроставял, беше се загрижил да ме лекува от крастата, понеже... съм можел да заразя добитъка! Старшията Асен, препускащ на вран кон, подкарващ ни като стадо овце и стрелящ над главите ни с карабината си... Не, нямаше закога да отлагам, крайно време беше да отворя тези странички от нашенската обществена, политическа, нравствена и каква ли там още, но във всеки случай българска действителност.

Добре де, ще запита някой, защо не написахте тия спомени веднага щом излязохте от лагера? Та това беше ваш дълг!

Вярно е това, само че... Само че, като излязох от лагера в средата на август 1953 г., аз отидох право в околийската болница в Ловеч (в това градче бяха изселени родителите ми) за операция на херния. От многото носене на прекосилни тежести — пръст, дървета — бях се изсипал. Хирургът доктор Иванов — славата, гордостта и във всеки случай царят на болницата ловчанска, разумно предложи и благополучно ми оперира не само хернията, ами и апендикса. Изряза, каквото

изряза излишно от мене — апендикса и там друго, вече ненужно, изхвърли го през прозореца на операционната — долу, на мачетата (това била практиката му...), и ме заши с конци марка „Мечка“ вместо „кятгут“. Само че тогава аз не знаех това. След месец, като си извадих лична карта в София (тази работа свърши бъдещата ми съпруга К., понеже аз не смеех да се явя лично, трябваше да разбере дали наистина са забравили, че съм изселен в Добруджа... но това е друга история), пристигнах в столицата, така да се каже, инкогнито (защото фактически бях с една незаконна лична карта), ожених се с тези няколко лева в джоба, които родителите ми бяха отделили от жалката си пенсийка, и на третия ден след сватбата, рано сутринта, потеглих из града да търся работа.

Промуших се през тарабата около площад „Ленин“, та станах общ работник в стройрайона „Центъра“. И после станах изкопчия, па бетонджия, па хамалин, па каруцар — но взе че ми умря конят и с това отиде и всичкият ми посъбран капиталец, та — пак хамалин... Че ми загнойса оная операционна рана, защита с конци те марка „Мечка“, че се наложи пак да ми правят операция. Но едва защит — месец след това, вече бях пак хамалин, разтоварвах един вагон цимент (360 торби), че трябваше да яде семейството ми... Сетне пак ме изгониха от „Пренос-превоз“ — за работа „на бяло“ („тарара“)... Че сетне пък започнах преводи. И преводите станаха денонощни, че имах вече дете... Ето така минаха, читателю, тези мои 30 години от 1953 до 1984 г., когато най-сетне седнах да пиша; и още тези последни шест години досега, когато най-сетне могат и да видят бял свят тези мои спомени — бледи отблясъци от вече отминалия живот из концлагерите в България след 9 септември 1944 г. — по-специално мините „Богданов дол“, и „Персин“ — българския Сибир...

Все същият въпрос: трябва ли, бива ли? И така, трябва ли да се пише за всичката тая ужасия и дивотия на концлагерите в следдеветосептемврийска България? Кому е нужно това? Не е ли по-добре сега, когато вече почват ония събития да се затриват в паметта, тази страница да се покрие със забвение? Защо да е пък непременно потребно да се знае чак толкова много за

това наше и тъй вече отминало битие? Я нека го затрупаме в тъмните кътове на миналите дни, че да закрачим с поглед, вперен в бъдещето...

Всяка теза може да се поддържа. Само че трябва да се следва най-основателната. Защо да е необходимо да се знае историята, да я познаваме добре — във всичките ѝ страни, и тъмните, и светлите? Ами че защото както отделният човек, така и всеки народ, за да разбере сам себе си, да поумнее, трябва да извади поука от действията и бездействията си, от грешките и безумията си: трябва честно да си признава. Не може човек, който лъже себе си, да поумнее. Не може народ, който затваря очи за собствената си история, да очаква, че по-нататък ще действа по-разумно. Както за 1912 и 1913 г., за 1915 г., за 1918 г.; така и за 1923 и 1925 г., за 1941—1944 г. и всичко станало от 9. IX. 1944 г. насам трябва да се пише без прикриване, без друга грижа освен тази една за пълно и точно отчитане на това, което е станало. Закъде е един човек, един народ без истина? Истината изправя, истината по-валя: „Каж ми ти моите кривици, па да ти кажá и аз твоите, че да вървим заедно, ако ще сме братя.“ Писал го е това Левски от дъното на най-милеещата за българския народ душа в новите времена. Но кога ще направим от тези думи действителност в нашия дух?

Нека на основата на тази препоръка си кажем всичко, както беше. „Ще познаете истината. И истината ще ви освободи.“ Нека чрез истината се освободим наистина от себе си, от миналите си дела. Правенето на истината обществено достойние е като обществена изповед и разкаяние. А без разкаяние няма опрощение на греха.

Към новия живот: 1. I. 1948 г. На 1 януари 1948 г. аз се намерих от външната страна на вратата на Министерството на външните работи. От вътрешната страна остана другарят Ненко Чендов — прехвърлен набързо от Министерството на вътрешните работи за началник „Личен състав“ на Министерството на външните работи, — който ме уволни „в интерес на службата“. Отидох тъй, за успокоение на душата, да го попитам в интерес на каква служба ме уволняват. На което той троснато ми отвърна, че трябвало да благодаря, гдето

не са ме уволнили „за груби фашистки прояви“, както собствено съм заслужавал като николапетковист. Защото тогава хич нямало да мога да си намеря работа. Един вид щедрост проявили — от тях минало, тъй да се рече...

С останалите ми малко пари изкарах още няколко месеца в търсене на работа, но и във все по-ясно проумяване с всеки изминал ден, че тук за мен вече свършва моят цял досегашен живот и че предстои да почне нещо съвсем друго. Опитите ми да постъпя в „Металимпорт“ като завеждащ техническата информация, за която работа ме искаше настоятелно сам генералният директор инж. Р., тъй си и останаха безуспешни. Някаква тайствена служба бе сложила възбрана: не разрешаваше, та не разрешаваше да постъпя на такава или каквато и да било друга подобна работа. Към май стана напълно очевидно, че ще трябва да се насоча към ... работническа кариера. Добре, но — каква?

Как така стана, че се ориентирах тъкмо към печатарството, вече не помня. Види се, постепенно ще да съм дошъл до тоя избор. При споменатия инж. Р., който беше ми нещо родственик, ходех често. Той правеше искрени усилия да преодолее тайствените пречки. Но все безуспешно. А пък и как ли можеше да се очаква да бъде успешно, като аз още с връщането си в Министерството (бях пристигнал от Швейцария на 27 октомври 1945 г.) заех открита опозиционна линия: опитах се да организирам превземане на профсъюзната организация на Министерството; отказвах да ходя на каквито и да било събрания. Че не стига това, ами се сприятелих с Никола Петков и хората от „зеленото“ — тоест истинското — „Земеделско знаме“ (някои от които впрочем, като Никола Бронзов и Борис Бумбаров, макар и да сядаха всяка вечер на Кольопетковата маса в „Юнион клуб“, сетне се разкриха като негови приятели в кавички), участвах на единствения свободен митинг на николапетковистите в София (в края на октомври 1946 г.), а пък за капак минах след митинга в първите редици на манифестацията до площада пред Народното събрание, и то — с байрак в ръка, с издигане на лозунги „Долу червеният фашизъм!“, „Долу карабината, горе бюлетината!“.

Този инженер Р. беше собствено една наистина свое-

образна комбинация от противоречиви съставки — нещо впрочем съвсем нередко в българската действителност, която изобщо трябва да се разглежда без кой знае колко големи очаквания към традиционния аршин, ако човек иска да я види, каквато си е, и я поразбере — доколкото тя изобщо се поддава на разбиране. Р. беше женен за родната сестра на Георги Къосеиванов, царския пръв приятел: да, да — на същия този Къосеиванов, който по майка се пада племенник на Михаил Такев. Да, да — на същия този Такев, който в началото на века е републиканец, а пък в 1918 г. организира разбиването на армията на Владайската република и става най-динамичният буржоазен елемент срещу земеделци и комунисти по него време. Някъде между 1925 и 1930 г. инж. Р. отишъл в СССР, където се сблизил с водачите на българската комунистическа емиграция Г. Димитров, В. Коларов и др. Какво точно е правил там, историята мълчи, но по едно време — мисля да беше през пролетта на 1938 г. — той чрез Къосеиванов си издействува да му разрешат да напусне СССР. И така — по този начин „изискан“, тъй да се рече, от самия Къосеиванов (който беше за целта правил лични постъпки при Молотов), инж. Р. се завърна в родината: обади се един ден, че е стигнал до Солун, преведохме му там малко пари и ето ти го в София.

Настани се инж. Р. в Пещера, построи си мелница, вдигна голяма къща. Но все го тегли към София — все при „бай Георги“. Всъщност, погледнато логически, той ще да се е завърнал не случайно „при бай Георги“, първия помощник на царя. При тоя добър „бай Георги“ впрочем се намираше вече отколе (и комай като „постоянно присъствие“) един „бай Янко“ (д-р Янко Пеев), за когото доста години след 9 септември 1944 г. се разкри, че бил извънредно висококвалифициран съветски разузнавач, че бил този, който заел мястото на д-р Зорге в Токио...

Та такъв беше този инж. Р., такава беше българската действителност: мнозина от левите водачи и хората около тях бяха от неработнически произход, освен пък гдето бяха и повече международни функционери, отколкото български политици; хората от „едрата буржоазия“ пък бяха често от съвсем селско-работническа-занаятчийска жилка. Та именно по тези усукани пътища

на българския живот инж. Р. беше се оказал сега първият генерален директор на първото държавно външно-търговско предприятие на „народнодемократична“ България...

При него, между другото, се сприятелих със съветския търговски представител в София и неговия помощник. Имената им съм вече забравил, но имам мил спомен от тези хора. Търговският съветник така направи, че да излезем веднъж заедно от кабинета на Р., а навън изрази желание да ме посети.

Изпихме един след обяд по някоя и друга чаша бяло вино с този мил руснак в апарамента на Кольо Ю. в дома на ъгъла на улиците „Оборище“ и „Априлов“, където тогава държех една стая. Поразпита ме член ли съм на Партията, посъветва ме, ако не мога в нея, поне в ОФ да вляза или в коя и да е правителствена — па макар и оная най-забутана Радикална партия да се зачисля. Но само да не оставам „вън“: опасно щяло да стане за такива. След това предложи да излезем на разходка с колата му — ясно беше, че тук и от стените се пазеше, не смееше да се отпусне в разговора си. Като се отдалечихме доста по Пловдивското шосе, той отби в един чер път. И тук се проведе един странен разговор. Разпитваше ме този съветски Тома неверни за погледа ми върху развитието на международното положение. Той просто не можеше да повярва, че СССР ще успее да задържи всичките си фантастични придобивки в Европа. Това му се виждаше като някакъв сън, който скоро ще се срине, ще се стопи. Подробно му обяснявах, че не е така. Какви са ми били аргументите, вече не помня. Уви, за първите четири десетилетия поне излязох прав.

С този мил руснак ходихме и на Витоша. Взеха ме една сутрин с неговия помощник — Володя май се казваше — и с колата им излязохме над с. Бояна. Черната официална „Победа“ с шофьора им се върна към града — с уговорка да дойде да ни вземе пак късно след обяд. А пък ние потеглихме по пътеката — из устието под Боянския водопад и нагоре, към хижа „Средец“. В момента, в който се скрихме от погледа и на последните къщи на селото, тия двама млади руснаци, които дотогава бяха се държали сериозно и тежко, се превърнаха на деца, избягали от училище: почнаха да тичат,

да се бият с топки сняг, да викат от радост. Бяха свободни, живееха — най-сетне! И така продължи до на около стотина метра от хижата, когато те си нахлузиха пак балтоните на гърба и сивата маска на лицето. После влязохме в хижата, където ядохме и прекарахме сиво. Но като се намерихме пак вън, по пътеката към Бояна, пак избухна бистрият и весел смях и тичането на младите момченца, които се криеха зад официалните фасади на тези двама руснаци от годината 1948. Щом обаче се показаха първите къщи на селото с чакщата ни там кола с шофьора, сивите маски бяха пак спуснати. Веселбата остана в гората. А в града слязоха двама „функционери“.

Следния път те доведоха и съпругите си и вдигахме водни чаши сливова на „Випийом!“. Радвах се те, че са с мене, с природата и със себе си. Но все така „конспиративно“, горките! Господи, сякаш всичко това беше точно по „Годината 1984“ на Оруел. Само че годината беше... 1948: имало е откъде — точ в точ! — да... прекопира той своята „1984“, тогава още ненаписана...

Руските си приятели повече не видях. Скоро се разбра окончателно, че „Кадрите“ не разрешават постъпването ми на работа в „Металимпорт“. Парите ми свършиха, а с това свърши и преходният период към неизвестния нов живот: мостът към миналото се срути окончателно. На 22 юни 1948 г. аз прекосих площад „Възраждане“ и като прекрачих прага на печатница „Народен печат“, поех пътя към едно битие, абсолютно различно — друго във всяко отношение — от това, в което бях се родил, израснал и за което бях се готвил.

Който изгуби живота си, ще го намери. Това ставаше оттук нататък пътеводната ми звезда. И като трептеше тя в цялото ми същество, аз се втурнах да плувам в средата на реката.

I. НОВАТА ЛЮБОВ

И така на същия този 22 юни, на който — само че седем години назад — Хитлер беше нападнал Сталин, сега моя милост прекоси в 6 и половина часа сутринта улиците на града, из които бързаха работници и ран-

ни чиновници, слязох на площад „Възраждане“ и се отправих към печатница „Народен печат“.

Моите два швейцарски факултета и десетте години, прекарани в Министерството на външните работи, от тук нататък щяха да ми бъдат само пречка, съзнавах аз, пресичайки по диагонал площада и правейки така първите крачки към новото си битие. Кой решава съдбата на хората, питах се аз, като приближавах вратата на печатницата — там, отдясно на Еврейския народен дом. Ето, ако Хитлер не беше обявил война на Сталин на онзи 22 юни 1941 г. — сега, на днешния 22 юни 1948 г. аз нямаше да пресичам този площад, да отивам към тази врата на тази печатница и през нея — към това мое ново, различно; един Господ знае какво ли от тук нататък очакващо ме битие. Размишлявайки за връзката между едното и другото събитие, аз влязох в печатницата.

В печатницата. Посрещна ме Брадински: дребно човече, небръснато от неопределяемо число дни насам, обрасло с прошарени косми по главата, по кокошето лице, тънкото вратле, навсякъде.

— Тук ли е бай Стойне? — запитах аз, както ми беше препоръчал моят познат Иван П. да наричам директора на печатницата.

— Няма го. Идва към седем и половина.

Мълчание. Погледнах книговезката преса-нож и натрупаните в ъгъла на етаичката брошури: на английски език са. Дръпнах един стол и седнах.

Дребните очички на дребното човече Брадински — както после научих било името му — ме следяха с недоверие, примесено по-скоро със слаба доза любопитство. Един от хората — категоризирах си го аз, които не се интересуват от нищо, не живеят за нищо. Ей така, просто вегетират. Живуркат, ще рече човек, само за да им обрасва лицето с неколкодневна брада. Едно от тези собствено излишни, но все пак принадлежащи към картината на действителността допълнения — нещо като мишката в къщата.

Сред тези смътни първи размишления и с отворена в ръцете ми английска брошура за процеса на Никола Петков — тъкмо на мястото, където той заявява, че „не намира вина в себе си, след като е проследил делата и

изпитал душата си“ — вратата се отвори и бай Стойне пристигна.

Немного едър и той: по-скоро дребен човек, мършавичък, с телени очила. С брада на неопределяемо число дни и той. В тая печатница май всички са с небръснати бради. Попипах се по лицето: я гледай — небръснат съм бил и аз.

— Е, значи, решен сте?

— Ами нали вече говорихме по телефона — рекох аз. — Дойдох и... да почвам.

На бай Стойне тази работа все някак не му се вярваше. Моят познат Иван П., който бе уредил постъпването ми в печатницата като словослагател, несъмнено беше му обяснил кой и що съм.

Очевидно беше, че съм се „решил“, щом като бях отишъл там, в седем и половина часа сутринта, с изтъркани дрехи, и аз също — небръснат, и изобщо очакващ новата си „кариера“. Година-две по-сетне тоя вид работи станаха нормални. Но тогава бяха събитие.

Бай Стойне ме преведе нагоре по стълбището, извика Тодор, фактора на печатницата, и тримата заедно стигнахме на горния етаж, където двукрила врата, отваряща се в двете посоки, ни пропусна в широко, продълговато помещение с множество хора, всеки от които изправен пред нещо като наклонен тезгях: словослагателското отделение. Тук бай Стойне промъкна нещо, па току се измъкна обратно и аз останах с Тодор и лице в лице с бъдещите си колеги, които с бързи движения разхождаха ръцете си над своите „каси“, поглеждайки с едно око към вратата в края на отделението, където бяхме ние с бай Тодора.

— Да взема да разпилявам — внуших аз. Но внушението ми биде отхвърлено веднага:

— Ще объркате касите.

Дадох ми една каса и да съм се упражнявал да набирам каквото и да е.

Набирах. Обясни ми бай Тодор — който всъщност не беше толкова лош, — че имало величини и шрифтове на буквите и какви били величините...

Полека-лека почнах да навлизам в работата: вземах бележки, гледах, питах, учех. И вечер преповтарях виденото и наученото.

Почнах да работя на каса, поставена върху регала, противоположно на бай Милош.

Висок, слаб, че мършав, със строг, някак си педантичен вид, бай Милош набираше и мълчеше. Мълчеха всички. Мълчех и аз. Кога ли ще науча този нов и сложен занаят?

Навън заваля пак.

— Дъжд, дъжд и дъжд — рече Манол.

— То не е случайно! — отекна веднага бай Милош. Той има леко припрян, поучителен глас.

— Разбира се! Може ли! Господ праща дъжда! — обади се иронично Иванчо, млад словослагател. — Не, бай Милоше, ние знаем вече как стават нещата. Никакъв Бог! Дъждът пада, защото облаците се охлаждат. Влагата се превръща на капки от някое студено течение, което минава там горе, сред облаците, и ето ти дъжд. Никакъв Бог няма, бай Милоше!

— Ами кой е направил облаците? И влагата в облаците? И твоето студено течение там, гдето минава през облаците? Кой? Кой е сътворил морето и океаните, и езерата, от които иде твоята „влага“, и горите по планините, в които влагата се задържа? И планините, по които растат горите? Кой, ако не Господ, ги е направил? — избухна бай Милош.

— Тия работи, бай Милоше, си съществуват със света. А светът си съществува тъй, без начало. Никой не го е направил. Съществува си от памтивека — отговаря Иванчо, но с известно колебание пред страстната атака на бай Милоша.

Така се завърза неочаквано за мен в дългата полутъмна зала на тая схлупена сграда на долния край на площад „Възраждане“ едно сериозно и засягащо тия скромни хора разискване на тема „Има ли Бог“, „Кой е сътворил света“, „Какво е човешката мисъл“, „Какво е човек“.

Сега се намеси и бай Лука. Отначало не каза много. Но после се отпусна. И всички с увлечение слушаха думите му, които с някаква особена лекота, духовитост и убедителност се отделяха от тънките устни на тригълната му глава с усмихливи очи. Като пристъпи към средата на залата, той произнесе почти цяло слово върху това, какво е Бог.

— Бог — обърна се бай Лука към Иванчо — не е

някакъв старец с брада, добър човек, който ходи по пътищата и оправя хората. Бог не е на някакво небе, седнал на трон, откъдето прави и управлява света. Бог, Иванчо, е животът в света: животът в мен, животът в тревите и цветята, това, което трепти в мен пред хубостта на света, пред красотата на залеза, пред нежността на изгрева. Бог е този глас в мен, който ми казва: „Направи това! Недей прави онова! Това е добро и справедливо! Онова е лошо и не е право!“

В този ред на образи продължи бай Лука, повдигайки от време на време очи към прозорците с провисналите паяжини и помахвайки с ръка, в която държеше компаса.

Убеден комунистически неопит, Иванчо — както сам казваше — „не говореше от себе си“: той беше вече научен.

— Това, което говоря аз — каза Иванчо простишко, но сериозно и убедено, — не го казвам аз. Това го пише в книгите, това го казват моите учители и всички учени хора. Бог няма. Дъждът пада от облаците, пада поради причини: има си причини. Всичко си има причини и няма нужда от Бог. Това го казват всички учени, пише го в книгите. Знае се вече как стават нещата, бай Милоше! Няма Бог, няма никакви чудеса, няма скрити сили!... Не и на твоя Бог, бай Лука, не и на твоите „гласове“! И такъв Бог няма!... Пък, ако толкова искаш — склони Иванчо, — наричай ги както щеш тия твои „гласове“, но те никакъв „Бог“ не са! Всичко е вече ясно и се знае! Така е, бай Милоше! — извърна се той с някакъв извинителен, ама все така упорит глас към **божия бранител**.

Тодор, сравнително младият фактор, който беше и партийният секретар на печатницата, почти не взе участие в разискването. Той гледаше на всичко от пряко пратийна, практична позиция. Та подкрепи Иванчо, но без голямо усърдие: празни приказки, казваше цялото му държане.

Изобщо тук при спор не се сърди никой никому. Разискванията могат да са сериозни или закачливи и всеки брани мнението и становището си с аргументи и остроумия, но без нагрубявания и обиди. И след като приключи някой спор и всеки си остане — както си му е редът — на мнението си, всички продължават да бъ-

дат приятели. Изключение прави донейде само християнинът бай Милош! Той влага значителна доза лична неприязън срещу всекиго, който му противоречи по въпросите за Бога.

Започнал да работи като словослагател още преди 1910 г., участвувал заедно с бай Аргир, бай Стойне, бай Кирило лентипера, бай Лука Цокков Ранилушки в организацията на печатарските работници, основана тогава от Георги Димитров, бай Милош с времето изгубил социалистическата си вяра. Или — по-точно — заместил я с фанатичната религиозност на черковник, за когото има само една истина. С нетърпящ възражения глас той отхвърля всичко, което старият скептик и епикуреец бай Лука или пък пълният с демократически критичен дух на средна възраст словослагател книговец Манол казват:

„И това не е вярно!“ Като всички фанатици бай Милош говори, сякаш той единствен е държател на абсолютната истина.

Излезе, че бай Лука бил и най-фин „дизьор“ — певец, който повече произнася, отколкото да пее своите куплетчета. Ето например какво ни донесе той една сутрин:

„Коремът ме притиска,
сърцето ме боли,
не мога и не искам
да ида бригадир.

Ще идеш, идеш, идеш,
ще станеш бригадир,
и къщички ще строиш,
и даже язовир.“

Рецитира ни той още колко много други такива — по първа на злободневността — стихчета. Даже оставаме понякога след работа — не можем да му се наслушаме. Но иначе — политически — бай Лука е бая предостроен: в спор с комунистите (Тошо и Иванчо) не влиза, спрямо тях се задоволява повечето с общи формулировки.

Пълем е с някакъв своеобразен примес от собствена и народна мъдрост тоя човек. Пък е и оптимист: държи се за живота, „Стар вълк далече ходи“, казва, и всяка събота-неделя е все по планините. Уж старец, пък тъй млад. Изобщо тук всички са млади. Млади — духом.

Младите. С младите започнахме да ходим заедно (Сашо,

Иванчо и някои други) на плажа на плувния басейн в циганската махала.

Тези момчета са физически състарени, просто не можеха да направят и най-елементарно гимнастическо упражнение — да си опънат ръцете и да ги завъртят. Тъй като бяха без средно образование, те не са имали съответните часове по гимнастика и спорт. Та оттам и тази вдървеност, анкилозираност. С възторг се включиха в тази спонтанно образувала се гимнастично-спортна групичка, със сладост изпълняваха ония най-обикновени гимнастики, с които в гимназиите учителите по „физическо възпитание“ отегчават учениците. Като виждах как аз — почти двойно по-възрастният от тях — съм по-гъвкав, по-спортен, почнах реално да си давам сметка какъв привилегирован живот сме имали ние, на които гимназиалното образование (пък да не говорим за висшето) „не ни мърдаше“, в сравнение с тия „редници“ в българския народ — всъщност широката маса. Хеле пък Иванчо с неговите несръчни, дървени опити да си завърти ръцете...

Така стана обаче, че от тия задружни отивания на плаж започнаха и първите търкания между мен и партийната линия.

Вика ги един ден Тодор да отидат на някакво събрание. Те отказват. Той почна нещо да им се заканва — Сашо и Иванчо, мисля, бяха, — те още по-решително отказаха, особено Иванчо, това малко русокосо вълче. Отказаха и отидохме заедно на плажа. Само че после това ни се писа на сметката, която остана сетне аз да плащам... Но за това — когато му дойде редът.

В печатницата всеки ден се преутвърждавах в убеждението си, че българският народ е на двадесет години. По-млад даже. Че българският народен дух е като на седемнадесетгодишен младеж. С всичките му слабости и недостатъци, вярно е. Но и с всичките му обещания и надежди.

Всички тези хора — именно старите словослагатели — бяха социалисти: това бяха онези печатари — най-будните между работниците, които в началото на века бяха положили основите на социалистическото работническо движение. Защо сега, когато се обявяваше, че социализмът пристъпва към осъществяването си, те не го приемаха? Защо тук комунисти бяха само Тодор,

най-неинтелектуалният от всичките по-млади работници, и моят спортен приятел Иванчо, който, вярно е, се отличаваше с упоритост, но иначе не беше измежду изнамервателите на барута? Защо само и тъкмо те бяха комунисти? И защо всичко друго — включително и средното поколение, представяно от Манол, че и най-младото (моите мили Сашо и Павлинка и разни други по-безлични подрастващи), просто се дърпаше назад?

И тогава съм се питал за това, и сега, като си представя хората, струва ми се, че главното в тоя колектив от 30—40 работници беше, че техният идеал за социализъм — с който те бяха живели — не намираще осъществяване в тая нашенско-съветска марка „социализъм“, който те виждаха сега наоколо си. Хората от работническото социалистическо движение от началото на века, които виждах и срещам тук, това бяха личности — хора с независим характер, своя мисъл. Тъкмо тези им качества и свойства ги бяха накарали да се съпротивляват тогава, в началото на века, на господството на тълпотията и насилието. Да, те тогава са били елитен отбор от самостоятелни и горди духове, а мечтите им за социализъм са подразбирали осъществяване на едно социално общество, но такова, в което независимият дух да може да се разгърне. Така че потискащата масовост на днешното осъществяване на съветския тип социализъм, неговата „бригадност“ — това подчинение, послушание, тази изпълнителност спрямо спусканите отгоре надолу разпоредби на „демократическия централизъм“, — всичко това беше абсолютно противно на духовния мир на старата генерация работници социалисти. Те със смайване виждаха сега, след като светът на буржоазията бе пометен, край тях да се развихря една нова, но пак неприемлива действителност. Живели в периода — и с идеализма — на социалистическия романтизъм, те не можеха да приемат неочакваната изненада — „социалистическия реализъм“.

Тези хора имаха — може би, без да могат да си го формулират, един ясен за себе си нравствен идеал. И това се чувствуваше особено чрез влиянието, което те имаха върху по-младото поколение около тях. Така например в нашето словослагателско помещение, където работеха 30—40 души, не се чуваше една груба дума — направо цареше най-изискана учтивост. Тук псувната

бе просто немислима, цинизмът недопустим. Най-голяма обидата беше да се каже за някого, че е „мърляч“ в работата си. На качествеността на работата се отдаваше максимално значение, тя беше преценката, върху която се основаваше степента на уважение към всеки работник от този колектив. По-младите веднага се включваха в тази атмосфера, отнасяха се с уважение към по-старите, без това да пречи да им се противопоставят в споровете. Всеки си имаше мнение, но спореше с уважение към другия. По този начин по-младите възприемаха традицията както на лично достойнство, така и на занаятчийска качественост на работата.

Приемат ме в колектива. Отваряйки една скоба за себе си, трябва да кажа, че след назначаването ми в печатницата почти месец и половина, та и до два месеца аз все мълчах. В началото — спонтанно: както защото се чувствавах на чужд, нов терен, така и понеже се срамувах пред самия себе си от предишното мое непознаване и подценяване на работническото. Но мълчах и напълно съзнателно: бях разбрал, че за да мога да се включа в тази нова, но за в бъдеще моя среда, трябваше най-напред да я опозная и вътрешно приема. Не те към мене, а аз трябваше да се нагаждам към тях. И в това ми приспособяване и нагаждане голяма роля изигра разбирането, до което скоро стигнах, че тук човека на първо място ценят според работата му.

Скоро след постъпването ми — едва усвоил най-основните понятия на словослагателството — поставиха ме при линотипера бай Димо да се уча за негов заместник и наследник. Освен че бай Димо вече четиридесет години бе на линотипката, та му бе време за пенсиониране, ами напоследък все повече жълтееше и все по-лошо кашляше, та сигурно нямаше да го бъде. Вярно е, Кири, другият линотипер, се държеше. А и бай Стойне, когото бяха направили директор на печатницата след национализирането ѝ, също бе линотипер: допреди няколко месеца е бил и той на машината. Бил е, ама сега не е — нади е директор. Трябваше, значи, като се изуча аз, да се осигурят за печатницата пак поне двама надеждни линотипери. Само че стана нещо неочаквано: аз започнах да напредвам в линотиперството прекалено бързо...

За човек, работил доста на пишеща машина, е очевидно играчка да усвои и работенето на лнотипка. Но имаше за мен и друго благоприятно обстоятелство: тук се печатеха материали само на френски и английски. А тези езици аз знаех добре, така че това позволи бързо да усвоя работенето с лнотипката и да стана подобър от старите лнотипери, които поради незнание на езика бяха принудени да набират буква по буква.

Това, види се, стресна бай Стойне: ами ако утре го махнат от директорството, пък лнотипката му се окаже заета от мене? Така че той един ден без каквито и да е обяснения ме върна в словослагателското отделение. Там именно протече останалата част от печатарската ми кариера — на която се сложи един ден внезапен край чрез едно ново завъртане на съдбата ми в друга, още по-неизвестна посока. Но за това — когато стигнем дотам...

Към края на третия месец вече давах около 30% наднормено — толкова, колкото средно и другите словослагатели. Сашо, разбира се, беше далеч начело, пък и други бяха напред от мен. Но аз бях стигнал с невероятна бързина едно средно, много прилично равнище и така бях спечелил признанието и уважението на колектива. Стратегията на мълчание и работливост доведоха до това, че един ден дискретно ми се пошепна, че „може вече“ да покания най-старите работници, като бай Аргир, бай Лука, лнотипера бай Киро и Тодор фактора, на чаша вино в някоя кръчма и че това събиране с тях ще ознаменува, така да се каже, моето официално „признаване“ от колектива. Кое то и стана — в кръчмата на ъгъла на ул. „Раковски“ и бул. „Дондуков“ — една вечер, на излизане от работа.

Сега, като размисля, ясно е, че това беше — *mutatis mutandis* — ритуалът на въздигането ми в ранг на „калфа“... Всичко стана с много достойнство. Никой не пи заради пиенето: спазваше се просто традицията. Това бяха последните български занаятчий.

Внукът на граф Игнатиев. В печатницата идва често граф Игнатиев, внукът на онзи дипломат на царска Русия, успял през 1870-те години да убеди Александър II да основе балканската си политика не вече върху „православните“ изобщо (тоест върху гърците), ами върху славянството (по-точно върху нас, българите). Да, внук

на същия граф Игнатиев, който подкрепил движението на българите за черковно, а сетне и политическо освобождение и който на 19 февруари 1878 година, в онова незабравимо селце в околностите на Цариград, очертал границите на санстефанска България. Един от синовете на този — за света може да не е кой знае какъв, но за нас незабравим, велик — граф Николай П. Игнатиев, през Революцията от 1917 г. забягнал и се установил във Франция. Неговият пък син — през Втората световна война вече френски поданик и офицер — загубил (при сражение край Седан ли като участник във френската Съпротива ли, вече не зная) и двата си крака. Но като свършила войната, той, изглежда, предпочел да си възвърне съветското поданство, нещо, което, изглежда, пък не се харесало на Четвъртата република. Та тя го поканила, казваха, да напусне; и така именно той дошъл в България и стигнал тук, при нас, в печатница „Народен печат“ на площада „Възраждане“ на границите на циганската махала на София като преводач коректор на излизания на френски език правителствен (т. е. комунистически) официален седмичник „La Bulgarie libre“.

Далече е останало времето, когато при произнасяне името на граф Игнатиев трепвало всяко българско сърце, хората отдалеч ставали на крака, калпаците литвали, а моми и дечица обсипвали с цветя графската карета. Сега е време друго; карети няма; внуците на ония, българите с калпаците, днес са вече с каскети; повечето от тях изобщо тъй и не знаят какво е означавало някога името граф Игнатиев; пък и да не говорим за това, че тъй или инак, ама каскетът някак си по-трудно се отлага, отколкото калпакът.

Но бай Лука е от по-старите. Той знае. Та — имат се с графа. Толкова повече, че и той като бай Лука по характер е разговорлив. Па ги свързва, което си е истината, освен общото добро чувство един към друг също и любовта, която и двамата питаят към ... разговора пред чашка червено.

Писането на спомени е като последно прощаване — сбогуване. Та за граф Игнатиев от печатница „Народен печат“ и годината 1948. Той се мяркаше много често из цеховете и бе в много добри отношения с всички. Среден ръст — доколкото изобщо можеше да се говори

за ръст при него, тъй като той така се измъчваше, за да се придвижва със своите два изкуствени крака, така се извърташе и кривеше, че беше собствено невъзможно да се каже висок ли, среден ръст ли е, — с продълговато, правоъгълно лице, по-скоро белолик.

Споменах за словоохотливостта му. Но дали това не беше някаква вътрешна защитна нагласа сред тази тъй чужда нему среда? И ако се отиде по-далеч назад — дали тази защитно-отбранителна нагласа той не бе наследил почти от рождение? Ами че той, още невръстно дете, е бил лишен от отечество, намерил се е сред обкръжение, което — руските „белогвардейци“ не може да не са го усещали — не е питало само симпатии към такива като тях: широко е било и мнението, че те са били „справедливо катурнати“. А и самите те впрочем, виждайки как нова Русия тъй или иначе се справя и без тях, ще да са се чувствували все по-окончателно безотечественици. Стара Русия я няма, изчезна, а новата нито те могат да приемат, нито тя тях. Оттук явно ще да се е създало едно чувство на „безпочва под краката“, принуждавало още бащата на нашия граф все нещо да обяснява, да се оправдава... Дали зад многословието на „графа“ ни не се криеше тъкмо тази — станала вече наследствена — психика?

Години по-късно, след завръщането ми от лагерите, дочух, че въпреки руския му произход, въпреки славата му като внук на великия за нас граф Игнатиев... Санстефански, че отгоре на всичкото и загубил двата си крака в борбата срещу нацистите, били го осъдили на 20 ли, 25 ли години затвор! И то не за друго, ами за... спортен шпионаж! Писал бил в някаква си дописка за спортния клуб „Спартак“ (Плевен), че футболистите били „платени“. Та за това „престъпление“ — две-три десетилетия затвор! Били „платени“? Кои не бяха?

За пръв път след общото ни печатарствуване в 1948—1949 г. го зърнах чак през пролетта на 1973 г. — на едно съвещание на преводачите за Световния конгрес на философите. Едва го познах, а мисля, че той мене — не. Защо не му се обадих ли? Знаеше нещо в мене, че не е дошло още времето да се отваля тежката мраморна плоча, под която лежеше миналото.

Манол. Един от най-интересните хора в печатницата бе

словослагателят книговец, когото в мислите си наричам Манол Малашевски. Сам той за себе си казваше:

— Аз съм квинтесенцията на тримата големи комунистически водачи на България — той действително се казваше Манол Димитров Коларов. Оставало само да се прибави и ... Трайчокостов, една шега по самия перваз на тогава позволеното. В такива моменти Тодор партийният и комсомолчето Иванчо замълчаваха: зловещата хайка срещу Трайчо Костов бе вече започнала.

С едва прогимназиално образование, но по природа извънредно ученолюбив, Манол не могъл да стигне до гимназия: нямало кой да плати тоя лукс за сиромашкото момче от с. Типченица, нейде из Врачанския балкан. А пък скоро след като понапреднал в книговезкия занаят, Манол се затрупал със семейство, с няколко деца. Сега такива като Иванчо и Сашо ходеха на вечерна гимназия, но за него бе вече късно: те бяха двадесетгодишни, той — на четиридесет. Но затова пък Манол се самообразоваше. Четеше извънредно много, особено художествена литература — и наша, и преводна.

Обстоятелството, че бе и книговец, ни сближи на делова основа: за всяка книга, която ми подвързваше, аз му се отплащах с един роман от библиотека „Златни зърна“ и други подобни. Между двете войни българският литературен пазар бе наводнен с преводи на всевъзможни романи от западни автори — повечето от по-долния край на стълбицата на стойностите, поне по мой вкус. Та хич не ги жалех.

Картината, която видях, когато за пръв път влязох в къщицата Манолова — в квартал Малашевци, зад Софийската кланица, бе за мене жив образ на човека и съдбата. В подножие на стена, цялата заета от книги, натъпкани по полиците, беше одърът му, където той прекарваше нощите си. Почна да вади и ми показва книгите си, а ръцете му, трепкащи, ги пипат с някаква скрита нежност. Колко е вярно, че „където е сървището ти, там е и сърцето ти“! При това тук имаше книги на какви ли не чужди езици, от какви ли не области на науката. Повечето от тези книги той или изобщо не можеше да прочете, или пък и да ги прочете, не беше по възможностите му да ги разбере. Но лежеше там, в подножието им — верен техен поклоник, техен влюбен. И само прибавяше нови. Не зная Манол да е продал книга.

Комунист, тъй да се рече, още от дете, преди 9. IX. 1944 г. Манол неведнаж си изпащал за „каузата“. Но макар и лежал в затвор, и ял бой неведнъж като „отговорен редактор“ (на сп. „Жупел“ на Ал. Жендов), той имаше сега не само независимо, а дори отявлено отрицателно отношение към режима. Беше от онези комунисти, личности, свикнали да са все в опозиция, все в борба с властта. Новата поза на комунистите като еветчии, му беше абсолютно неподходяща. Да прави метани и на всичко да казва „да“? Намерили кого.

Несъвместимост. Някъде казах вече за Иванчо, че е като малко вълче. Точно такъв го виждам винаги в спомена си. Късичък, набит. Упорит — до заинтавяване чак. От двамата със Сашо той беше по-малко интелектуалният. Вечерната гимназия Сашо завърши блестящо, а Иванчо — едва. Но така стана, че именно Иванчо завърши университет, стана инженер. (Вярно е, че тук възпираща роля изигра Павлинка, която се боеше да не би младият ѝ съпруг да отиде много напред. Тогава беше вече почнало явлението на изоставянето долу съпругата от покачващия се бързо нагоре по йерархичната стълбица млад, преуспяващ „рабфаковец“.)

В детските си години, тоест към 1940, малкият Иванчо висял пред кината с табла „Сладък Скрежко“ или се въртял около туристите край хижа „Алеко“: „Хайде на сусамчетата!“ По Нова година Иванчо обикалял ресторантите — да сурвака „дамите и господата“.

Нарекох го по-горе „комсомолец“, но всъщност той беше само активист на партийното младежко движение, което тепърва щеше да „прераства“ в Комсомол. Но макар и „активист“, Иванчо се подписал да иска моето освобождение, когато ме взеха „ония“, за да се не върна вече никога в печатницата. Години след това — и той, редом със Сашо, Павлинка и всичките други подписали, си изплатил заради другаруването с мен: разследвали ти за „битово разложение“.

С Иванчо се видяхме пак към 1956 — 1958 г., един ден, когато аз като хамалин от „Пренос-превоз“ пренасях нещо за „Геоложки проучвания“, където Иванчо се оказа инженер в някакъв отдел.

Видяхме се и по-сетне, и в по-други обстоятелства. Беше годината 1961 ли, 1962 ли, вече не съм сигурен. Бях тогава завеждащ техническа информация на ЗАГ „Г. Димитров“. Но ето ти, една нощ става голяма повреда на една от главните машини. И, гледай ти каква изненада, обажда ми се Иванчо още в първите минути след почване на работното време: толкова години не сме се били виждали, та... да се видим. За това, как и откъде знае той, че аз тъкмо в тоя завод съм на работа, и как така да му дойде на ума тъкмо пък днес да иска да се видим, и защо пък трябваше веднага да дойде да се видим — защото нямаше половин час от разговора ни по телефона и той беше вече при мене, — смятам, че е излишно да му сеем на корена ряпа: корените на тая ряпа е ясно къде бяха — и на мене тогава, и на вас, драги мои днешни читатели, сега. Но пейсе, да спи зло под камък, остана Иванчо да си приказваме, че все не можехме да се наприказваме — та чак до 1 без четвърт. И ме разпитва, и подпитва той за какво ли не — по работата ми в завода, по това, с кои хора се виждам... Не му се сърдех. Не му се сърдя и сега. Какво да се прави — той беше вече редовен партиец, комунист, „боец на Партията“ — нали ги помните всичките тия приказки. Ама тогава те не бяха само „приказки“: човекът комунист трябваше да бъде на разположение на Партията — включително и за такива „задачи“ като това, което стана тогава между нас, тоя прикрит под формата на приятелски разговор... изчерпателен разпит.

Понякога съм се питал: мога ли да имам истинско приятелство с човек комунист? Не искам да обиждам никого, но дайте да помислим. Ако ти знаеш, че като си говорите, можеш да се отпуснеш пред него и да говориш за всичко точно както си мислиш, защото си сигурен, че той няма да „донесе“, то той тогава що за комунист е? Това очевидно не е истински комунист: защото той не спазва задълженията си на комунист — хем „се води“ за комунист, хем не се държи като комунист. Изводът? Изводът е ясен: такъв човек не заслужава уважение. А как можеш да имаш за истински приятел — да ти е alter ego — човек, който не заслужава уважение? Как би се чувствувал, ако твоят комунистически

„приятел“ хем претендира да ти е приятел, хем прави своите доноси? Що за приятел ще ти е такъв човек?

Срещаме се и сега с него из софийските улици. Той пътува много в чужбина: ясно е, че не само е „съгласуван“, ами напълно е... „хармонизиран“. Ех, все си казваме, че трябва някога да се видим. Па даже се и видяхме веднъж, поприказвахме. Ама колкото и да искаме да не е — изчезнала е онази чудна атмосфера от „живота в печатницата“.

И още, и още, и още за печатницата. Един понеделничен ден, както винаги, към обяд пристигна верният на печатницата — както кавалерийски кон на казармата — бай Димо, пенсионираният лнотипер. Нещо се заглежда във вестника, който носи: тогава в понеделник заран излизаше само органът на Съюза на българските журналисти. Всеки понеделник в този вестник — в десния горен ъгъл на първа страница на две колонки — „изяждаха“ някого. Разбира се, това „изяждане“ не ставаше по инициатива на вестника: то бе инспирирано от тъмните онези фактори на „новото“ време, които решаваха в своето царство на зловещ пълеп произвол съдбините на хората. Понеделнишките нападки бяха обикновено една злокобна прелюдия към унищожаването на нападенията. „Понеделник“ ли се наричаше тоя вестник, или „Празнични вести“, вече съм изумил. Ама комуто се появяше името в ония фатидични колонки, хич не му беше до празнуване.

Та виждам аз, че бай Димо дискретно сочи нещо на Милош, на Аргир. Дойде и се наведе да види и Тодор, отиде там и Сашо. Посбутаха се нещо. По едно време Сашо взе вестника, приближи към мене:

— Тука пише нещо, колега Бочев... Може би го познаваш този, гдето пише за него?

Взех вестника. На две колонки горе вдясно — фронтална нападка срещу мен. Главно обвинения за **връзки с Атанас Буров**: имало е, види се някой в неговия антураж, който е донасял. Пишеше, мисля, и нещо за баща ми, за родството ми с Кьосеиванов. Но основното беше за „двамата с Буров“: изкарваха ни аха-аха да сме „кроели нещо“ — смътните ония тогавашни интриги в общи термини.

Фактът, че вестник се занимава с мен, че между тях, печатарите, е попаднала такава шарена птица, има най-неочаквани и собствено много благоприятни последиствия. Освен че ме издигна в очите им, ами сега те се отпуснаха — заговориха още по-свободно. Защото колега, колега... ама така или инак досега аз бях един неизвестен за тях новодошъл, пред когото се налагаше известна предпазливост в политическите приказки: знаеш ли го? А сега им стана ясно, че е изключено да съм възможен доносчик, така че настъпи пълна свобода на приказването и с мен, и пред мен. Кое то пък доведе до това, че и без това големият брой на опозиционно настроените работници още повече нарасна. Това Тодор, разбира се, не можеше да не забележи. Настъпи видимо охлаждане от негова страна, той се настрои на „бдителност“ към мен. Така че благоприятни от този инцидент бяха началните последиствия. Финалните обаче щяха да бъдат... такива, каквито ще ги видим по-дир малко.

През есента на 1948 г. стана и първото задигане на самолет от политически „въздушни пирати“. **„Бандата на Михалакев“** принуди наш пътнически самолет да кацне в Цариград. По този повод „активът“ на печатницата свика „открито партийно събрание“ — на което, разбира се, трябваше да отидем всички. Гласувахме протестна телеграма до „Тръгва Ли“ — така беше побългарено от нас името на тогавашния генерален секретар на ООН — която аз, английският словослагател, съответно преведох. Събрахме и 300 (триста) лева за закупуване на нов самолет — на мястото на отвлечението. Активистка предложи да закупим два, но събранието реши да се изчака с втория. Пари не дадохме, само „записахме“: остана да ни ги удържат при следното плащане...

Към края на 1948 г. ме извикаха един ден при бай Стойне, „директора“, който ми съобщи, че тъй като „работата била намаляла“, а пък аз съм бил последният назначен, трябвало да ме съкратят.

Как съм се разделил с новите си приятели от печатницата, не си спомням. Но май че Сашо и Павлинка, а веднъж даже и Тодор идваха да ме навестят в къщурката в Овча купел, където се бях приютил по него време. Защо в действителност ме бяха уволнили, разбрах

чак през януари, когато дойдоха да ме извикат да се върна на работа. Бил съм станал политически нетърпим, разкри ми — тогава — моят Сашо. Но скоро се оказало, че в занаята съм станал вече комай незаменим. Не заради печатарските ми познания: заради езиковите.

През декември аз фактически бях минал вече почти изключително на „ревизията“. Нашата печатница работеше все още с плоски машини. А при поставяне на формите там често става разпиляване на някой край на набора, нямащите си хабер от чуждия език работници сгласяват там надве-натри разсипаното и ела да видиш тогава какви грешки се получават. За предотвратяване на това много важно е ревизията да се прави от някого, който познава чуждите езици, на които работеше „Народен печат“. Само че единствен Сашо имаше малко познания по френски, а пък колкото до английски — никой. Освен това Сашо бе много не-обходим горе в словослагателното. Та затова ме бяха извикали — не за черните ми очи, както е думата.

В междувремето, докато ме е нямало, печатницката се беше пренесла на ул. „Искър“ 22 — в помещението на бившата печатница „Линотип“: извършили бяха „уедряване“, имаше нов директор, бай Стойне се беше върнал на линотипката (предвидливият бай Стойне, гдето се беше уплашил да му не взема занаята)...

За периода от връщането ми в печатницката в края на януари 1949 г. до 13 май — пет месеца по-късно, когато вятърът на новия ми живот ме отвя за дълги години в съвсем друга посока, бележки нямам. Не помня и кой беше новият директор, който при постъпването ме предупреди — в един бая нов стил, — че всякакви опозиционни и не знам още какви други мои прояви щели да бъдат „изгорени с нажежено желязо, ако...“.

Сандо — нормировчикът на Обединението. Като гледа човек ретроспективно на веднъж вече станалото, със смайване вижда как отделните компоненти на бъдещата картина на имащото да стане отдалече се задават, приближават и пристигат един по един сякаш по някакво предопределение.

По него време живеех в оная къщурка в Овча купел. Помещението не беше удобно: багажът ми, струпан там, го изпълваше почти изцяло. Къщурката се състо-

ше от три стаи и беше собственост на баща ми. Само че един другар, Папанчев някой си, беше решил, че ще е по-справедливо другите две да окупира той. И толкова. Но макар и с място едва колкото за един одър, където да преспивам, обитаването в тая къщурка сред полето, гледаща към Витошата — която се изправяше пред нея, огромна синя стена, прозираща зад клоните на големите канадски тополи, — ми даваше чувство на самостоятелност, лекота на гърдите. Обикаляйки вечер из широчкия двор — в компания на кученцето Дундьо, което се появи отнейде, очевидно решило, че ще е по-правилно да обединим живота си, аз се отдавах на удовлетворението на собственика, кога е зад оградата на имота си и гледа навън. Въпреки че тази къщичка не беше моя, ами на баща ми, още повече че тя вече не бе и негова — нали му я бяха отнели по „едрата градска собственост“. Но напук на всичко това ние с Дундьо се чувствавахме тук вкъщи.

Само че съобщенията с града бяха много лоши. Та аз трябваше да потеглям сутрин рано-рано. Още към 5 часа потъвах в тъмнината, насочвайки се през мъгливото поле към мъждеещите в далечината няколко колебаещи се да светят, или не, крушки на трамвайната спирка „Овча купел“. Трябваше да взема непременно първия трамвай: то и той идваше винаги вече претърпан, но в следващите човек можеше да се качи само сред юмручен бой или пък му оставаше да се закрепи нейде по буферите или первазите на колите.

Добре — пристигнал съм в града: само че какво да правя там толкова рано? До отварянето на печатницката има още час. Случайно открих, че касата на „Водолечебното“ на Софийски минерални бани отваря в 6 без четвърт. Така че ето ти разрешението: една чудесна баня в чистата минерална вода на малкото басейнче на „Водолечебното“! При тези именно ежедневни ранни къпания се запознах и сприятелих със Сандо нормировчика от Обединението, който пък тъй стана, че изигра известна роля при събитията в печатницката два месеца по-късно, довели до арестуването ми през май 1949 г., което пък арестуване ме запрати по една жизнена линия на издънни промени в живота ми...

Цялото печатарско дело на страната беше тогава подведомствено на тази тръстоподобна държавна цен-

трална организация: Обединението. А пък Сандо там е началник-отдел „Норми“. Този симпатичен колега от ранните утринни къпания освен това се оказва и голям турист, и аз стар скиор, бързо се разбрахме: имаше много какво да си кажем. Скоро ми просветля, че той Сандо ще може да ни помогне в едни трудности, които имахме в печатницата с нашия местен нормировчик.

От „Водолечебното“ до печатницата — сега на ул. „Искър“ 22 — имаше не повече от 300 м път. Така че аз отрано бях вече пред регала си, с компас в ръка — винаги един от най-първите. Към 9—10 часа слизах на машините — „на ревизията“, работа за мене много доходна, понеже там производителността се начисляваше в точки за свършената ревизионна работа, която за мен, владеещ френски и английски, бе играчка. Така че бях вече между четирима-петимата словослагатели с най-висока заплата.

Изчисляването на дневната заплата се извършваше на дневен лист, попълван от всеки работник и проверяван-заверяван от фактора — все наш Тодор. Но месечната заплата на всеки от нас се изчисляваше не от Тодора, а от Борето — нормировчик-кадровика на предприятието. Пресмята той колко ти е заплата бруто, отбива от нея „полагаемия се на държавата процент“ (никому и на ум не идваше тогава да се запита на какво основание и „се полага“ на държавата част от това, което ние сме изработили!), отбива след това и съответния данък, както и аванса, който си получил на 15-то число, и останалото е заплата ти в края на месеца. По-старите работници с по-висок разряд, които вече не можеха да се преборват с нормите, бяха „параграфисти“ — те получаваха „блокова надница“ — за разряда си, без оглед на продуктивността. Лука, Аргир, Милош бяха „параграфисти“. Но почти всички други работехме по норма и търсехме да си увеличим дохода чрез даване „наднормено“: по него време то все още се заплащаше по тарифа, по-благоприятна от тази за нормата!

Тази система позволяваше обаче два вида основни злоупотреби: от една страна, ако факторът заверява листове с „надписвания“, тоест за неизвършена работа, печатницата фактически ще плаща „за вятъра“; от дру-

та страна обаче, нормировчикът пък има възможност да изчислява наднорменото, което ти си дал, така, че да го изкара по-малко, като разликата той може или да я остави в полза на печатницата, или да я начисли на някого другото. Ако някой от нас се усъмни, че се върши неправилно изчисляване, той трябва да търси старите дневни листове, да се опитва сам да изчислява, сравнява. Работа, за която работникът нито има време, нито го бива; пък да не говорим, че ако рече да върши това, ще разположи зле към себе си тоя нормировчик-кадровик. Ето защо, дори и аз, и други да имахме съмнения, никой не се залавяше да реагира.

Решавам да говоря. През есента на 1948 г. изловиха множество протестантски пастори и почнаха да им готвят процес за „шпионаж“: нали това, протестанството, било „американска работа“, та значи тия, протестантите, са шпиони. Така че изпоналовиха ги, нахвърлиха ги из ДС-та и затвори и: „Казвай сега за твоята шпионска противодържавна дейност!“

Наскоро след пасторите прибраха и някои по-видни протестанти ланци, между които и баща ми Стоян Бочев, Самуил Василев, агронома Шолов, Гаврил Цветанов (секретар на баща ми в Съюза на акционерните дружества, на който той беше председател): все с цел да ги „обработят за свидетели“ — свидетели на обвинението, разбира се.

Чак през януари 1949 разбрахме къде държат баща ми: в сградата на бившата Дирекция на полицията, при „Львов мост“. Помня как в един леден, снежен ден ходихме с майка ми да носим кошничка с храна и пакет дрехи. И скоро след това „процесът на протестантите“ действително се състоя: „свидетелите“ ги обрънаха, наоблякоха ги в колосани ризи и изгладени костюми, прекараха ги през процеса и после пак ги прибраха в разните дупки. От баща си — след години, когато излязох от лагерите — научих, че девет месеца е лежал в едно подземие до стълбището, по което от площада пред БНБ, Националната художествена галерия и Партийния дом се слиза към бул. „Дондуков“. На дясната страна на това стълбище и сега са помещенията на Стопанската милиция, тъй както и сега се виждат — ако се вгледаш по земята, по която стъпваш —

няколко капака от дебела, рифелувана ламарина: „прозорците“ на дупките подземни — „килийте“, в които е прекарал 9 месеца Стоян Бочев, но не само той. Лично неговите месеци — по разни ДС-та, като се почне от Плевенското и Търновското — са 21. Единственото „разтушване“ е било да ги изкарат през някоя и друга седмица и ги поставят на „малък“ разпит — от десетина-петнадесет дни — непрекъснато под лампа неколкостотин вата...

Едва свърши процесът и ето че се постави под печат книга — на английски и френски — с „Материалите по процеса“: разбира се, представени ad usum Delphini, тоест за ползуване от западните лапни-мухи. На мен се падна да свързвам на страници английското издание и така да прочета за станалото — включително и за баща ми, комуто народната власт „давала възможност свободно да работи и се издига“ или нещо подобно...

Когато през януари — след декемврийското ми уволнение — пак ме приеха на работа в печатницата и онзи нов директор ме предупреди за „изгарянето с нажежено желязо“, а пък и вече усещах, че около мене е хвърлена и може всеки момент да се свие и ме прибере онази тяхна някаква мрежа, бях си казал, че трябва да бъда внимателен, да мълча, да търпя: как иначе ще мога да се опазя? Ще оставям другите да приказват, но аз ще мълча. Добре, но колкото повече баща ми го държаха „вътре“ и месеците минаваха, почна да ми се струва недостойно, подло даже, аз да се въздържа, макар и от този тъй постен и хилав — вербален — начин на изразяване недоволство и протест, какъвто бяха нашите подмятания, иронии и вицове в печатницата. Чисто и просто позорно е, казах си аз, той да е там, в някаква дупка под земята, а пък аз да не смея тук и уста да отворя. Та вдигнах самоналожената си възбрана; и отново — и много повече отколкото в старата печатница — се отпуснах в критиката.

Всъщност в какво по-точно се изразяваше критичното ми отношение?

В зала, където работят 30—40 словослагатели, и при навика на словослагателите да говорят помежду си, докато набират, се „одумва“ какво ли не. На първо място — каквото пише във вестниците; сетне — съби-

тията, слуховете, интригите в печатницата, в другите печатници; пък, иска ли дума — и най-вече това, за което се казва, че ставало или се готвело да става в града, из страната. Одумва се обаче много и от това, което се набира. Словослагателите не току-така са с по-развита интелигентност от другите работници: самата им работа представлява една непрестанна школа. Същината на словослагателската работа е в нареждане на буквите в думи и изречения, което, забележете, изисква грижливо четене. Това, с което почти никой на този свят не удостоява авторите, словослагателите го вършат: те четат внимателно и грижливо. С очи, впорени в текста пред тях, те го поемат буква по буква, дума по дума, ред по ред. И става напълно естествено това, че при едно такова четене не само много се разбира и научава, ами и не едни „бели конци“, с които са изкуствено съшити разни злополучни съчинителства, лъсват на бял свят. Една куха фраза при бързо четене по-лесно може да „мине“, но зоркото око на словослагателя я улавя безпогрешно, за него тя веднага проличава с цялата голота на глупостта си.

— Слушай, бай Милоше, слушай — току ще рече Сашо; и прочете изречение или словосъчетание някакво, което предизвиква общ смях. А в това време вече се обажда Павлинка:

— Колега Бочев, колега Бочев, виж пък аз какво намерих...

„Намирах“ и аз. Па и не беше трудно да се „намира“.

Един особен маниер на критично говорене бяха вицовете. Бай Димо беше печатар от епохата на „буржоазния романтизъм“, когато работниците са могли да водят своите борби в условията на либерално-демократичната свобода. Та и сега му беше просто невъзможно да не опозиционерствува:

— Днеска, като минавах през пазара, слушам един... — И следва бай Димовият коментар по адрес на социалистическото ни ежедневие. Тодор сумти, мръщи се... Но опитите му да отговори — все неуспешни.

Аз пък, когато имах да пусна някоя атака, разправях какво станало „в трамвая“:

— До мене тази сутрин в трамвая слушам един разправя... — Всички се хилят на нашите с бай Димо

„притчи“ и току поглеждат към Тодора. Опитва се той да отговаря, но колкото се опитваше, толкова по зъбваше. По едно време се изгуби, няма го — минаха седмица, две, три: къде ли е? Неговите хора отговаряха уклончиво. Но от Сашо разбрах, че бил на някакви курсове.

Мярна се един ден в печатницата — поохранил се, облечен в хубави дрехи, с подигнато самочувствие. Веднага ми дойде на ума за булдочетата на Джордж Оруел, помните, нали — в „Животинската ферма“. На въпроса ми къде е бил, кога ще се върне, Тодор отговори:

— Ами ходя да се уча — как да ти отговарям...

И действително — понаучи се. В първите дни след завръщането си той „отговаряше“. Хвърлеше ли някой измежду нас камък в „техния“ двор, Тодор издумваше общи някакви клишета — ех, все пак не е без хич, отбранява се. Но скоро сам почувствува пак своята пълна безпомощност. И го удари на заканвания, че „ние има как да турим край на тези работи“, че „ние с нажежено желязо ще изгорим“... Това внесе вече нов елемент в отношенията ни. След като бяха неприязнени, сега те станаха открито враждебни. Но за мен вече връщане назад нямаше. Мисълта за баща ми, невинен затворник, ме караше да реагирам все по-остро и подигравателно.

Междувременно появили се някакви нови работници. Веднъж един стоя няколко дни при нас: словослагател бил, казаха, ама на работа да се хване не го видяхме. Отиде си, дойде друг — Леон, арменец. Той поне беше действително словослагател, макар и съвсем не добър. Набира той, позасмее се на нашите шеги, па току повтаря:

— Ей, вие всички сте за лъвовете... Всички сте за лъвовете! — Това ние го разбирахме в смисъл на шега, че демек от нас става една закуска за лъвовете в зоологическата градина. А всъщност Леон имал предвид други зверове: тези в мрачната сграда при „Лъвовия мост“.

Появи се и „Христо-егоисто“ — един дебелан работник, на възраст колкото Сашо. Все нещо си тананикаше, ходеше на спевки на някакъв хор. Някои се усъмниха, че хорът, в който ходи, може и да е в ... Мини-

стерството на вътрешните работи. И сега не съм сигурен. Защото се оказа, че Христо наистина бил певец. Но не е изключено и да си е пеел в хор, и да е изпълнявал някоя и друга солова партия... за работите и приказките в печатницата. Защото как пък така взе, че след година-две стана... партиен секретар на хора на Народната армия? За Леон съмнение, виж, нямам: той редовно напускаше работа час преди края на работното време, без да му се прави бележка от Тодор и сие.

Сигурно ще да е имало и други, които са ходили редовно да рапортуват за „нередните“ работи, които се говореха в печатницата: иде ми сега на ума за едно търговче, за някакъв запасен офицер, които се разтопяваха пред началствата. Но ние си продължавахме все така непредпазливи, особено пък аз.

Задава се сянката на съдбата. Вече няколко плащания поред ми се струваше, че наднорменото ми не е правилно изчислено. Плащаха ми — по моите сметки и записвания — значително по-малко от това, което ми се полагаше: липсваха според мен цели 30 до 40%. Запита ни, Сашо и други ми потвърдиха, че и на тях им се губи много от наднорменото.

Каних се, каних се да се обърна за тая работа към Сандо от Обединението, ама все нещо ме спираше. Найсетне, към края на април беше, взех, че му разкажах за съмненията си. Не беше кой знае колко ентусиазиран да се забърква в тая работа. Но все пак се съгласи да му занеса сметните листове, за да ги прегледа. Добре. Само че трябваше най-напред да ги взема от Борето!

Атмосферата в печатницата беше вече много далече от миналогодишната златна есен на моето приемане в колектива от подбрани печатари. Сега навъдилите се нови личности всяваха недоверие, подмазвачи взимаха думата на събрания. Но един ден стана нещо бая пострашно.

Извиква бай Цано — какъв беше той по чин, вече не мога каза, но беше някакво началство над Тодор—моя приятел Сашо: да отиде с него в канцеларията.

Отиде Сашо, но тъй и не се върна чак до вечерта. Пристигна на следния ден чак към обяд. Това просто не бе същият човек: смутен, разстроен. Обикновено всички ние — компанията от „старата печатница“ — си правяхме кой къде ходи, какво прави... Сашо сега мълчи — очевидно бе извънредно объркан.

След ден-два Сашо успя да ми пошепне — сега той избягваше да остава насаме с мен, но очевидно бе направил едно усилие, — че го викали някъде на разпит и че „там“ знаели всичко, което сме си говорили помежду си, та да съм се пазел. След тази случка атмосферата в печатницата стана още по-напрегната.

Но да се върна на папката с дневните ми листове, която трябваше да намеря начин да измъкна от Борето, та да я занеса на Сандо — за проверка, както се бяхме уговорили. Все обмислях и все не можех да измисля. Но да се откажа от проверката не ми и минаваше през ума.

Дойде Първи май 1949 г. Бяха ни съобщили, че трябва да се съберем в печатницата в 7 и 30 заранта: оттам ще потеглим за манифестацията. В уреченото време бях там, в обикновените си дрехи. Докато чаках и като нямаше с какво да се занимавам, започнах да набирам пред касата си — тъй, да мине времето. Скоро обаче дойде един — не помня кой, но от „нашите“ беше — да ми каже да спра да набирам: това се тълкувало като демонстрация от моя страна, че ето на, времето не ни стига да си изкараме нормата, та трябва да работим даже и на Празника на труда...

Най-сетне манифестацията потегли. Аз вървах по-вечето със Сашо, Манол, Павлинка. На завод на ул. „Гурко“ и реката, при Зоологическата градина, когато пеехме „Химна на труда“, пеех и аз, като си казвах, че не виждам защо да не пея, като съм сега и сам аз между „робите на труда“. Та присъединявах и аз своя глас към призива „Подигнете си челата, роби, роби на труда!“ Но Сашо ме поправи — с неговата леко дяволита усмивчица в един ъгъл на устните: „Няма вече роби на труда, колега Бочев. Сега има само... **герои** на труда. Текстът сега е „Подигнете си челата, о, герои на труда!“

Няколко дни след това — към пети ли, шести ли май беше — най-сетне измислих как да взема от Борето оная папка. Ще му река, че съм сбъркал някакви вписвания, та да взема да ги поправа...

Успях. И ето ме вече с папката пред моя регал. Пъхнах я в едно от чекмеджетата и оповестих на околните радостната вест: още утре нормировчикът на Обединението ще провери как така сметките ни по заплащане на наднорменото да не излизат...

Не мина и половин час, ето че Борето застава до регала ми.

— Дай папката!

Обяснявам му — най-хрисимо и въздържано, — че още не съм я прегледал, че още ми трябва и като свърша, веднага ще му я занеса. Не!

— Дай папката! — и започна да дърпа чекмеджето, т. е. знаеше даже и къде съм я пъхнал. Стана ми ясно, че около мене е имало доносчик.

Да се боря с него нямаше смисъл: той бе... властта. Затова се обърнах към онемелите мои колеги словослагатели, ама с висок глас — на вселушание:

— Другари, виждате кой бяга от анкета! От месеци вече на нас ни се подправят сметките. Опитвах се да отнеса тези документи на Сандо, нормировчика на Обединението, та да провери верни ли са. Но Борето не дава. Ето кой се страхува от анкета! — Приблизително това казах, а Борето с изкривено от ярост лице се зъби и съска злобно:

— Ще видиш! ти! Скоро ще ти дам аз да се разбереш!

След тази случка продължих да живея сравнително неуплашен. Просто не ми е било ясно какво ме заплашва. Как да подозирам колко големи и реални възможности е имала дори една такава невзрачна и нищожна личност като Борето нормировчика — в качеството си на изпълняващ и длъжността „кадровик“ — да разполага с живота, съдбата и бъдещето на хората.

Месец май, хубав, топличък май, с току-що разлистили се дървета. Предната вечер приятелката ми К. и аз си бяхме купили билети за кино на следния ден. На разделяне се уговорихме къде и как да се срещнем: към 7 часа вечерта, под липите, на тротоара пред гроба

на Иван Вазов, където ни бе обичайното място за среща. Но не всичко, което се уговаря на този свят, излиза така, както се гласи. И стана така, че на следната вечер ние не се видяхме. И изобщо вече не се видяхме никога в живота си — такива, каквито бяхме един за друг и както се бяхме виждали дотогава...

Денят беше 13 май 1949 г. — за суеверните нека прибавя, че беше и петък — и както обикновено аз пак бях от 7 часа сутринта пред регала си и с компас в ръка бързо дръпвах буквичка след буквичка от каренцата на касата пред мен. Овалното ми бяло яке си висеше закачено на дръжката на прозореца. Всичко си беше както винаги.

Няколко минути след 8 часа до мен застана, сякаш изникна от земята, бай Цано. Някак си смутен.

— Колега Бочев, ела за малко при директора. За справка. Но си вземи и дрехите.

Погледнах към вратата на помещението. Там стоеше, вперил поглед насам, където бяхме ние с Цано, нисък човек, с очи остри като пирони.

За миг на всички в помещението се изясни какво ставаше. Да бръмне муха, щеше да се чуе — такава тишина бе настъпила. Знаехме — и аз, и те, „колегите“, че повече няма да се видим, че сега аз ще изляза и че с това свършва нашият задръжен живот: че сега ще ме отведат нанякъде, откъдето няма връщане.

Взех овалното си рибарско яке, напъхах в джоба няколко дреболии от чекмеджето. И се обърнах към залата:

— Сбогом, другари! — с тих, въздържан глас.

— Сбогом, колега Бочев — тихо, почти шепнешком се чуваха гласовете на тези, покрай които минавах бавно, отправяйки се между регалите към изхода, където ме чакаше човечето с очите като пирони и накъдето ме придружаваше — вече сякаш ме ескортираше, бай Цано. — Сбогом, колега Бочев...

Вратата се люшна зад нас и затвори зад себе си залата със словослагателите, печатницата и предишния, досегашен мой живот. А пък аз се намерих на площадката на стълбището, където освен човечето с очи като пирони чакаше още някакъв цивилен. Бай Цано бе изчезнал като мишка. А тези двамата ме дръпнаха —

като някаква тяхна си, нова собственост — надолу по стълбището, на улицата, като вървяха вече от двете ми страни.

II. СРЕЩА ПОД ЗЕМЯТА

Разпитът. Свихме надясно, в ул. „Бенковски“ — нагоре към бул. „Дондуков“. Още отсам завоя към нас се присъедини трето цивилно лице: човек средна възраст до млад, добре облечен, с приличен вид, говорещ почти учтиво. Двамата ми придружители останаха зад нас, а този тръгна редом с мен и поведе разговор.

От разговора съм запомнил само, че новият ми придружител, който очевидно беше някакъв началник, каза нещо лошо по адрес на Кьосеиванов. На което аз отвърнах, че Георги Кьосеиванов е бил винаги добър български патриот и се е трудил да стори каквото може за България. Пресякохме ул. „Раковски“ и вървейки нагоре по бул. „Дондуков“, наближихме ъгъла с бул. „Сталинград“. Сега там са издигнати големи жилищни блокове, но тогава на това място се намираше VI милиционерски — едновременният VI полицейски участък. Там се качихме по стълбище и влязохме в голяма стая кабинет с бюро, зад което този с началнически вид човек седна, а на мен посочи стол отсам бюрото, малко вдясно, с лице към него и прозореца, който беше от лявата му страна.

Разпитът трая около час и не беше нелюбезен. Стана ми ясно, че този началник разполага с подробни даноси за това, което сме приказвали в словослагателското отделение. Така например бил съм казал, че изборите не били свободни. В какъв смисъл не са свободни и изобщо какво мисля по въпроса?

Обясних му, че за да има избори, трябва да има какво да се избира — различни възможности, различни кандидати, различни партии. Да ти поставят там единствен кандидат и да ти кажат да го „избираш“, това не са избори, това...

— Как смееете да говорите така? — прекъсна ме той. Гласът му повишен, тонът му заплашителен. Или поне тъй ми се е сторило тогава. Защото сега, като си мисля, той всъщност ще да е бил чисто и просто смаян, изне-

надан от моя откровен отговор. Както за мене неговият вид избори бяха нещо нечувано, така пък за него — моят.

— Ами — отговорих — нали вие ме питате какво мисля за изборите. Това мисля. — Ясно съм му доказал, види се, че имам нужда от „превъзпитание“.

Спомням си също, че като ме разпитваше какъв пост съм заемал в Министерството на външните работи и чу, че съм бил „първи секретар“, той възкликна:

— Аха, значи вие сте бил първият секретар на Министерството на външните работи! — Ха сега де! Трябваше доста усилия да употребя, за да му изясня и го убедя, че титлата „първи секретар“ е само йерархически чин, отговарящ горе-долу на чина на майор или подполковник във войската, и че има голяма разлика между „първи“ и „първият“ секретар. Очевидно думата „секретар“, особено пък в комбинация с тая квалификация „първи“ предизвикваше у него асоциации за нещо твърде внушително, могъщо, та да може той да приеме идеята, че в миналото тя е била употребявана за обозначаване чина на някакъв обикновен дипломатически чиновник.

Струва ми се, че към 10 и половина или единадесет час беше, когато ме отведоха в килия в подземие то на участъка. В неголямото помещение, в което ме натикаха, цареше полумрак: от потона мъждее слаба крушка, така че първата ми мисъл беше, че „няма прозорец“.

Дървената врата се заключи зад мен с красноречиво дрънчане. Вътре сме петнадесетина души. Сега забелязах, че „прозорец“ има: малко горно прозорче в един ъгъл.

Това беше първото ми същинско арестуване в дотогава тридесет и девет годишния ми живот. Наистина преди 9 септември 1944 г. беше се случвало да ме задържат в полицията няколко пъти: веднъж, когато турист счупи със ските си крушка в княжевския трамвай, пък излъга, че сме я счупили ние, двете малки, беззащитни момчета — братчето ми и аз; друг път, когато — вече чиновник във Външно министерство — при някаква блокада за лов на комунисти (в 1938 г. беше) аз настоявах да прекося стражарския кордон, без да се легитимирам; и още веднъж, когато — в 1941 г., мисля, беше — из сграда в ул. „Сердика“, чиято фасада раз-

глеждах, внезапно ме връхлетяха няколко офицерчета с пистолети в ръце, грабнаха ме и ме вмъкнаха в една от стаите на партера, горди, че са заловили „шпионин“. Хеле се сбадих по телефона на бай Илия — Илия Белинов, началник протокола в министерството, — та ме отърва от тия родозащитници. Сега обаче — тук, в това мазе, в годината 1949 — работата очевидно не беше вече на шега.

Колегите по съдба не се забавиха да ме начукурят с въпроси: какъв съм, кога са ме задържали, какво са ме разпитвали. Спомням си, че имаше и хора, лежали вече по лагери, един на средна възраст младеж с подробности разказваше за „Куциян“, за „Батановци“.

Не мина много време, вратата се отвори и при нас набутаха — буквално го бутане по рамената и в гърба, за да влезе — Митко Спространов! Мой добър познат от детските ми години, брат на покойния ми съученик Владко, Димитър Спространов беше зет на Димо Казасов. Да, да — на онзи Димо Казасов, участник в деветоюнския преврат от 1923 г., сетне пък звенар, после пък пропагандатор на „Италия на Мусолини“ (1936 г.), но въпреки всичкото това успял да се навре и го натоварят на 9 септември 1944 г., сега пък комунистите, със задачата да пропагандира пред българския народ... комунизма. Митко пък, нали е негов зет, беше станал там някакво началство и той — „политически директор“, мисля, във възглавяването от Казасов Министерство на пропагандата. Това негово ангажиране с „народната демокрация“ беше направило и него предмет на насмешки и вицове, макар че по същество авторът на „Охридска пролет“ бе една чиста и нежна душа. (Прочетете тази чудна поема!)

Митко беше целият изразен на смайване:

— Ама как може? Трябва да има някаква грешка! Как може мен да задържат? Мен, редактора на „Изгрев“! Как може! Ами ето, тази сутрин уводната статия във вестника е от мен! — И вади Митко вестника от джоба си, показва го на всички: действително уводната статия е подписана от него. — Ах, Стефано, ама и ти ли си тука? Не, трябва по погрешка да са ме задържали! — хванал се с една ръка за мене, продължава да се вайка Митко на всички страни,

— Митко, много се радвам да те видя тук — не мо-

жах да въздържа иронията си аз, но се съмнявам дали тя изобщо стигна до него. Той бе сачисан до степен на пълно объркване.

Вратата пак се отвори и пропусна вътре ново лице. Ама макар и всичките вътре да бяхме от толкова малко време заедно, всички някак си усетихме, че не му е чиста работата на този, когото сега вкараха при нас. Много бързо се опита да завърже разговори, взе прекалено много да разпитва; па говори против комунистите, против милицията. Момчето до мен, което беше ходило вече в „Куциян“ и ми бе разправило една любопитна случка при излизането си оттам, ми пошепна, че ей сега ще провери дали онзи — както той разправяше — действително е бил в „Богданов дол“.

И докара моят съсед разговора така, че онзи да трябва да каже как са се обръщали там към милиционерите. „Ами с *другарю* милиционер, разбира се!“ — рече оня. „Не е бил — пошепна ми моят съсед. — Там се обръщаме към тях с *господин* милиционер.“

Свечери, а ние сме все там. Не викат на разпит никого освен веднъж оня, новодошлия, нещо, което твърдо ни убеди във впечатлението, че си е баш „антена“. Не ни казват какво ще правят с нас. Вън — тихо, никакво движение. За дълго, изглежда, да е тая работа. Постепенно се смълчахме, омърлушихме, главите се наведоха, всеки потъна в себе си.

Аз ту се умислях с начеваща мъка, че К. ще ме чаква вечерта и че няма да я видя и тази вечер, и кой ли знае кога. Ту се питах какво ли изобщо ще става сега с мене, къде ли ще ме карат, някакви разпити и процеси ли ме чакат? Ту пък вниманието ми се насочваше по-близо: да разбере какво става вън, защо е там това затишие, да науча нещо от тези около мене, да ги разбере, като им чуя приказките, какво са и що са, и така да се ориентирам в новата среда. Още от първите мигове на този мой нов живот — нещо в мене „знаеше“, че свободата е останала за мен вън за дълго — аз забелязах как вниманието ми се раздели в две главни насоки: вътрешно вглъбяване — мисли, чувства, болка, отчаяние, мъка, вглеждане в мрака напред; активизиране, от друга страна, на всички защитни потенциали за справяне с новата обстановка, та чак даже интерес и желание да се обърна с лице към този нов свят, в кой-

то навлизах: я да видя аз какво има за мене тук?

Късно вечерта — малко преди полунощ трябва да беше — вън настъпи раздвижване: издрънка и спря камион, тропат насам-натам ботуши. Това продължи доста, ние започнахме да се вълнуваме все повече пред неизвестността, която очевидно приближаваше към нас с тъмните си лапи. Изведнъж вратата се отвори с трясък: почнаха да ни извикват по име и напъждат да се качваме в камиона, чийто заден капак бе свален. „Бърджи, бърджи горе!“

Бях един от първите извикани, така че след миг се намерих седнал в десния преден ъгъл на камиона, с гръб прилепен до капака зад кабинката. Караха ни да сядаме разкрячени, та да се настани следващият в скюта на предшествуващия. Ето че из подземието изкараха и други: как ли ще се съберем толкова хора? Но ония продължаваха да ни напластяват — буквално като сардели. От двете страни на прохода от сградата до камиона с високите канати — стена от милиционери с шмайзери в ръце.

— Бърже! Бърже! По-бърже! — командува властно едър, строен мъж с марциален вид, в дълга, лъскава черна мушама, с шмайзер и той. И милиционерите пригласят „Бърджи! По-бърджи!“ Но бой нямаше: само тикат с някое и друго „Хайде де, хайде де!“

Като ни напластиха така — без онзи, провокатора, когото привечер изтеглиха от килията „за разпит“ и повече не го видяхме, милиционери се накачиха и седнаха на канатите, по един във всеки ъгъл на камиона, с крака вътре, стъпили върху нас. Този в моя ъгъл отначало бе стъпил с единия си крак върху моя ляв. Но скоро го промуши, та достигна до пода на камиона: облекчих се. Коляното му обаче се облягаше на гърдите ми и ми затрудняваше дишането.

Машината избумтя, заобиколи паметника на Левски — сякаш за да може Апостола лично да види какви работи стават „в страната на Ботев и Левски“, — спусна се по ул. „Регентска“ (сега „Вл. Займов“). Ние виждахме само фасадите на къщите: камионът беше с канати достатъчно високи, та нито ние да можем да виждаме хората вън, нито пък те да могат да разберат що за „стока“ се кара в него. „Три синджира роби?“

Мина това време: камионът е такава сгода! Пък и дискретна работа!

Минаваха край нас раззеленели пролетни тополи, листенцата им свежи, жълто-зелени в топлата майска вечер, прозирни в светлините на електрическите фенери.

Камионът сви в ул. „Сан Стефано“, спусна се по ул. „Марин Дринов“ и удари спирачките пред V милиционерски участък. Тук прибавиха още няколко бройки, което как стана, недоумявам, защото толкова бяхме вече натъпкани.

— Няма място! — викаха милиционерите от горе.

— Има, има! — безапелационно нареждаше глас от долу. В последния момент, когато аха да потегляме, доведоха и някаква жена. Нея направо я хвърлиха от долу и тя прелетя и плюсна — разперена като някоя жаба — върху главите на хората в задната част на камиона. Каква беше изненадата ми, когато познах бившата съпруга на Жечо О., во време оно мой колега — в министерството — белгийка ли, балтийка някаква ли беше, не помня*.

Моторът сега забуча решително, като за дълъг път. Прелетяхме под клонестите кестени на „Цар Освободител“, погледна ни за последен път фасадата на Ректората и влязохме в бул. „Толбухин“ — в посока на ул. „Граф Игнатиев“. Обикаляхме всички тези места, сякаш за да се прощаваме. Долу, от тротоарите, се чуваше глъчта на разхождащите се в тихата пролетна вечер. Животът си върви. А тук карат един камион тъга. Така минахме и край мавзолея на Батенберг и аз хвърлих последен поглед към улица „Славянска“, където в дома на №30 К. сега се чуди защо не съм дошъл на срещата. Може би тя да минава сега, тук някъде, по тротоара. . .

Камионът пресече „Граф Игнатиев“ и набра скорост. През процепа в дъските зад гърба ми студена струя въздух ме удари в бъбреците. На всяка цена трябваше да се предпазя от нея. Трае ли това, загубен съм. Предстои ми очевидно далечен път. Няколко часа с това ледено течение в гърба ми и с бъбреците ми е свършено. Да, но какво да сторя, как да се спася?

* Силвия О. — латвийка (бел. ред.).

Полека започнах да извъртам дясната си ръка — много постепенно, за да не предизвикам някаква реакция от шмайзериста над главата ми, — като се опитвах да поставя дланта си, обърната и в плоско положение, между оная дупка в дъските и кръста си, та да отбивам студената струя нощен въздух. След около петнадесетина минути усилия успех. Остана коляното на милиционера върху гърдите ми: сякаш не ми стигаше притеснението на сърцето. . .

Камионът измина княжевското шосе и се покачи в прохода към Владая. Карат ни, ясно е, в посока Перник: значи в мините. В камиона всички мълчеха: кой потънал в мислите си, кой — в дрямка.

Отива камионът, отива, носи ме към по-нататъшната ми съдба. Но преди да продължа с него — и навляза в страниците на живота си след „печатницата“, — искам още веднъж, за последно сбогом да се спра на онези дни, онези спомени, онези най-мили на сърцето ми хора, за които, като помисля, сърцето ми трепва, стопля се от обич неизказуема — дните на живота ми с „хората от печатницата“. В тяхно лице аз се срещнах с народа. И народът се оказа чудесен. Сърцето ми винаги ще бъде пълно с обич и благодарност за тях — със спомена за тях. . . Тодор партийният, който ме „предаде“? Ами че разбира се, че и за него! Идваше при мене и той — очевидно е искал да „вземе“ нещо от мен. Не той, кривият съм аз: че не можах да му дам. Помня един ден — двадесетина години след ония времена, когато Партията беше вече почнала да „еволюира“ — срещнах го в гората. Беше смутен, не можеше да си намери място. Мъчно ми стана за него. . . Не много след това бил умрял. . .

Спомени, спомени. . . Дойде време лентата на филма за моя живот да бъде пусната да се завърти и фигурите да се задвижат в нея — в съдбата ми: всичко вече като приказка.

Пристигане в Богданов дол. Хладният ветрец на дефилето миеше лицето ми: сякаш погалиха чрез него Витишата и милият Люлин своя верен. За да поемам повече въздух — като нямаше как да избутам коляното на милиционера от гърдите си, съобразих да изпържа главата

си колкото може повече: така гърдите ми ще са поне по-разтворени...

На гърдите ми действително стана по-леко. Но не и на това, което беше в гърдите ми. Изпитвах някаква болезнена тъга, категорична, като при смърт, за това, което — знаех — няма да бъде вече никога. В самотата на късния нощен час истината говори ясно на духа, нежелаящ да лъже сам себе си. Аз оставах без моя досегашен живот: целият, чак този до самия днешен ден, беше отрязан от мене. Минало нямах; настоящето беше това милиционерско коляно на гърдите ми; а пък бъдещето? Това, към което ме водеше камионът.

Машината зави, мина през голям портал, който отвори хора вълнувани — сякаш милиционери да бяха, — и спря сред обширен двор. Беше към 3 часа сутринта, може и 3 и половина да е било.

Смъкнахме се от камиона, на който разтвориха канатите, поразкършихме се, дойдохме на себе си. В дъното на двора, недалеч от нас — голяма, безлична 4—5-етажна сграда. Сега видях и портала, който бяха отворили, за да мине камионът: широка врата, двукрила, цялата от бодлива тел, както и оградата, която се простираше от двете ѝ страни, като отсам се губеше зад сградата.

Насядахме на някакви купчини греди. Над главите ни мъждука крушка, провесена на дъга тел, идваща от тъмното. Оттатък гредите — някаква двуетажна ли, каква ли недовършена постройка.

Седим. Никой не се занимава с нас.

По едно време довтасаха хора — не помня униформени ли бяха или не — нагониха ни набързо в недовършената постройка и заковаха входа с преграда от дъски. Там прекарахме останалата — около час и половина — част от нощта.

Като посивя небето, изкараха ни оттам и ни отведоха, вече под строй, пред неголяма едноетажна сграда — канцеларията: там щели да ни „приемат“.

„Приемането“ ставаше по много оригинален начин.

Едни влизат при „коменданта“, наречен Гершана: мисля, майор се водеше. Бил, казваха, бивш келнер. Другите влизаха при „управителя“ бай Пешо.

Тези, които влизаха при „коменданта“, биваха експедирани на излизане — за насочване към „новия жи-

вот“ — с един доста динамичен ритник. Идващите пък от кабинета на „управителя“ се държеха за бузата: бидейки куц, „управителят“ благославяше преснопристигналите „питомци“ с плесница. На мен се падна — нали съм с буква „С“, та бях от последните — да вляза при „бай Пешо“.

Бях в облеклото, с което ме бяха взели от печатницата: в онова отколешно мое „рибарско“ яке (същото, с което през 1941 г. обикалях селата на Добруджа, обут освен това в брезентен голф и едни злополучни червени ботуши, та пазителите на царството една нощ ме бяха заловили: съветски парашутист!), с още омазани в черно, оцапани от буквите ръце.

Предупреден, че почне ли да пита човек защо и за какво са го задържали, лошо си пати, мълчех. Да пита почна оня зад бюрото:

— Ти какво търсиш тука бе? Защо са те докарали?...

Както често и друг път в моменти на опасност ми се е случвало, някакво интуитивно вдъхновение ме обзе и сега: в мен се събуди някаква котешка комбинативност на реакцията ми.

— Борето нормировчикът... Аз му поисках листове за онова, наднорменото... защото Сандо... — Изсипах такава каша, че управителят тъй и нищо и не разбра. Пък и нямаше друго за разбиране, освен че съм някакъв прост работник, попаднал съвсем случайно в мрежите, хвърлени да събират всевъзможните буржоазни, земеделски и други опозиционни елементи. Нали изборите щяха да се състоят на следния ден, 15 май 1949 г., та трябваше да се „попречистят“ избирателите.

Надявам се, ако някога тези ми спомени видят бял ден, читателят да бъде тъй благосклонен да разбере, че не беше тъкмо управителят бай Пешо подходящият слушател, нито пък „кабинетът“ му в концлагера „Богданов дол“ най-уместното място за някоя николапетковистка реч от моя страна в прослава на свободата, демокрацията и парламентаризма. Та пак подех:

— Сандо от Обединението... нали... Онази папка... Борето...

— Ти, син на работническата класа — закуцука той

из стаята, — какво дириш ти тука с тези фашистки от-репки? — Стратегемата ми очевидно беше успешна над всички очаквания. Поникна в душата ми надеждица: дали пък няма да ме пуснат?

— Борето нормировчикът... — залових се аз за моята объркана история като за някакъв спасителен пояс: кой знае, може пък да изплувам?

Но онзи не ме остави да продължа. Пък и Бог знае как ли щях да я довърша.

— Ще търсиш грешката в себе си — пресеце ме той поучително. — Ти, син на работническата класа — този израз очевидно много му харесваше, — твоето място не е тука. Но щом са те докарали, значи сгрешил си... Ще постоиш сега една година. Пък после ще видим... Хайде — завърши той почти кротко...

— Как беше шамарът? — питат ме наоколо „колегите“, като излязох: бяхме вече станали колеги, така се обръщаха в лагерите помежду си „питомците“.

— Шамар нямаше — отвърнах аз. — Аз съм „син на работническата класа“...

Тръгнахме към складовете да ни обличат. Складът за „дрехи“ — един грамаден хамбар, пълен с навързани на разсипващи се денкове или направо захвърлени в невяобразим безпорядък всевъзможни парцали, водещи се като „облекла“. Всеки рови, търси из тези бивши войнишки и стражарски панталони и куртки, през които бе минал вече не един „питомец“. А за гумените цървули пък — така наречените тука „гуменяци“ — хептен нямам думи: те бяха и скъсани, и продупчени, и без каишки, и главното за мен — малки, та малки! Това беше изобщо една постоянна допълнителна трудност за мен в лагерите: нямаше облекло достатъчно голямо, в което да мога да вляза, а пък за цървулите — направо катастрофа! Защото, хайде, в тая тяна куртка с къси ръкави — каквато беше моята първа тука — някак си все пак се наврях, но с къси гуменяци закъде?

Намерих се в края на краищата издокаран, тоест надлежно опарцаливен, в новото облекло. Бях готов за новия си живот. Но не, не още: трябваше да „предам“ онова от стария. Та като го свързах във вид на пакет и го надписах съответно, то потъна в някакъв неопределен, тъмен „склад“, откъдето щеше да излезе... някога... когато... ако стане пак нужда от него. Из-

чезна там като задната врата на последен вагон от влак, свиващ в тунел...

Към пладне — без обяд, защото не сме още били „зачислени“ и не ни била „трябвана“ храна — нас, новите, ни строиха и подкараха нанякъде... Излезе, че било в мината.

Следният ми спомен от този първи ден в „Богданов-дол“ е някъде към 4 или 5 часа след обяд, когато — вече на дъното на мината — ме дръпнаха двамина от тези, към които бях „придаден“, и ме поведоха към странична, която се оказа задънена, галерийка. В абсолютната тъмнина напред съзирам дупка от светлинка, където, като стигнахме, видях разстлана на земята... софра! Върху пляката бе постлана кърпа, а на нея горе-долу това, което боянският майстор е изографисал на трапезата за „Тайната вечеря“ в Боянската черква: чесън, хляб, сланина. Мисля, че имаше и бучка сиренце.

Около кърпата бяха насядали четирима. Представянията станаха даже по „протокол“: след като се ръкувах с наименувалия се „генерал Сираков“, той ме запозна с майор Груев (от Шумеи); един аптекар анархист (от Провадия ли, от Разград ли беше), когото наричаха Карата; едно симпатично, едро селско момче, 17—18-годишно — „анархосиндикалист“. Петият май че бях аз.

Посрещнаха ме братски, дадох ми резенче сланина. Топнах го в похлупци със сол, топнах и стръкче чесън: в мината било много важно да се яде чесън... И почнаха да ме разпитват за новини: новини от „вън“!

Какво съм им разправял, не помня. Но съм запазил хубав спомен и от четирима — от генерал Сираков, когото после видях години след това на о. Персин да се държи много достойно; от добрия, честен и скромен български офицер майор Груев от Шумеи, който сигурно се е сражавал доблестно по фронтовете на така наречената „втора фаза“ на Отечествената война от 1944 — 1945 г.; от Карата — този красив не само физически, но и духовно човек, с когото бързо се сработихме. Онова момче — 17-годишният „анархосиндикалист“, бе някаква свежа, чиста, изшенска селска идеалистическа душа: тръгнал още дете да оправя света, мислещ вече общочовешки. Не, да не ми се говори за българина като „груб материалист“; да не ми се говори в клишета за българина! Защото пред себе си гле-

дах този 17-годишен спасител на света, излязъл из ра-
домирските села... Амь бай Лука; бай Милош; бай
Аргир?

Като хапнахме и се наприказвахме — докъм час и
половина — два трябва да беше минало, каза се, че е
време да ставаме да товарим. Снабдих се с продългова-
та, правоъгълна лопата и ми показаха как да рина,
като отбирам въглищата от пляката, и как да товара
на вагонетките. Не да бъде „лесно“, ами беше просто
утрепващо да наливаш с оная ми ти огромна гальота-
джийска лопата по 7—8 кг въглища наведнъж, като
ги сбираш по пода на галерията, който „под“ изобщо не
съществува, а бе някакъв крив, буцест камънак. Но на-
ривах и вдигах тая огромна лопата и пълнех и бутах
вагонетките по релсите, наливах, пълнех, бутах...
Впрочем бутането бе най-лесното...

Така започна животът ми в мина „Богданов дол“.

В лагера — след изтичане на „работната смяна“. Смя-
ната, в която ме бяха включили, бе втора: от 14 до 22
часа — ще рече, с прибиране към среднощ. Първата бе
от 6 ч сутринта до 14, а третата — от 22 ч вечерта до
6 сутринта (това е най-тежката смяна).

Разминаването ставаше вътре — долу в мината. Ся-
каш докато още издавахме инструментите, тоест „шил-
ките“ и лопатите, и ония — бормашини ли бяха, как се
казваха, вече не съм сигурен, с които понякога се пра-
веха дупките за бомбите — следващата смяна вече се
натискаха да ги получават: такъв спомен ми е останал.
Винаги ставаше надпреварване кой да вземе по-добрия
инструмент. Струва ми се, че ние много рядко сме ко-
пали именно с бормашинна дупки за бомбите: нямаше
достатъчно такива, така че това ставаше обикновено с
продължително набиване на „шила“ (длета, клинове) —
работа извънредно тежка. Или май понякога ги про-
бивахме с помощта на ръчен свредел, който въртяхме,
опрян срещу корема?

Всъщност ние се водехме „помощник-миньори“: „ти-
тулярите“ бяха професионални миньори, към които бях-
ме придадени за най-тежката работа. Но много пъти те
оставяха на нас и самото зареждане на „бомбите“ (в
дупката се нареждаше пироксилин и с тънка „миньорска“
жичка се взривяваше иззад ъгъла на галерията — с вър-

тене на някакво миниатюрно ръчно динамо). Работата
обхващаше следните етапи: пристигане в забоя; полу-
чаване на инструмент; почистване на изостаналия от
предшната смяна материал — главно пляка, която
трябваше да се „махне“: пробиване на дупките за бом-
бите; поставяне и „гръмване“ на бомбите. Следваше
най-малко час и половина, та и повече време почивка
далече от мястото на гръмването: за да се слегнат об-
лаците прах и се разнесе вълмото лютив, непоносим за
гърдите дим — в този етап на от немай къде почивка
мнозина намираха начин да поспят. Следваше товарене
на „съборените“ чрез гръмването въглища, като се вни-
маваше да се отдели пляката; „обрушване“ на забоя,
т. е. „сваляне“ на всичко, що стърчи — въглища или
пляка все едно, и може лесно да се откърти, и изна-
сянето му с вагонетки — все с отбутване на пляката;
прокарване на линията за вагонетките напред в напред-
налия забой; и прибиране, „издаване“ на инструмента,
пътуване към изхода — трасещо средно към 40 минути.
Строявахме се вън, пред входа на мината за проверка.
След като потеглихме — влачейки се с „куцуянска
стъпка“ — обратно към „обекта“, т. е. лагера.

Как съм се върнал в лагера след този първи рабо-
тен ден, не помня. Мъжделее ми нещо в паметта, че ня-
къде към 11 и половина вечерта ни бяха строили на
„плаца“ за проверка и как след това съм тръгнал да
търся къде да спя в „помещенията“ — тоест в оная го-
ляма 4—5-етажна постройка. Оказа се, че тя била ця-
лата съставена от стая, пълни с нарове на три етажа
с тесни проходчета помежду. Казаха ни да лягаме...

Да лягаме, ама се оказа, че няма къде да легнем:
нарвете имаха „места“ за една, а не за три смени —
нямаше индивидуални места за спане. Спих там, къ-
дето намериш. А намираш, ако единият от тримата
„питомци“, на които се пада това единствено общо мяс-
то, е в момента в мината, а пък другият, чиито полагае-
ми се осем часа за сън на това място на нара са вече
изтекли, и той е слязъл и е в движение нейде из „обек-
та“. През цялото време имаше недостиг на „места“. За-
щото мнозина от тези, чиито 8 часа за сън бяха вече из-
текли, продължаваха да окупират леглата още няколко
часа. Винаги имаше най-малко два-три, а често и чети-
ри часа такава „възсядане“ — време, през което чакаш да

се освободи „легло“. Всъщност ние, втората смяна, като се върнехме от мината към среднощ и като минехме проверката на плаца и сетне се раздадеше чорбата и хлябът, и хапнехме, и това-онова, ставаше вече след 1 ч, че даже и 2. И се качвахме тогава, и поставяхме „кандидатурите“ си — нежелани и зле посрещани от „колегите“ ни — за спални места... И така — всяка нощ.

Не помня как и къде съм спал тая първа нощ, смътно ми се мярка, че от няколко места ме връщаха: все „заето“... Но така или иначе, дойде и мина сутрешната проверка. И аз се промъкнах към един път — вътре в пределите обширни на лагера —където, бяха ми казали, „тухларските“ бригади минавали на път към някакви „тухларни“ вън от лагера. В тези бригади бил и бай Самуил (Самуил Василев, мил приятел на баща ми — същият онзи, когото бяха задържали като „агент на граф Бернадот“, но то е друга история).

Нижеха се редиците на тухларските бригади, а „агентът на граф Бернадот“ все го няма и няма; докато в един момент чух да ме вика някой измежду последните, едва тътрещи се „питомци“ тухлари. И като погледнах в посоката на слабия глас, отправен към мене, видях призрачна фигура, в която само по очите познах онзи хубав човек от едно време, какъвто беше Самуил Василев...

Като се върна вечерта от работа — или може и на следната заран да е било, — бай Самуил ми даде някой и друг лев, малко нещо дрешно, разправи ми съдбата си: как в ДС-тата го държали 21 дни прав, та кракът му станал като чувал от подуване и пукнати вени... Беше и сега целият му крак все още обвит в някакви парцали.

Наспал се, колкото съм се наспал, тръгнах да се мотая из лагера, оглеждам — като куче в нов двор: трапезариите, кухните, складовете... Ненадейно — някак си „под плаца“ — съзрях в земята отвор: дупка с наклонен вход — стара, изоставена галерия. Наблизо там, на площадката навръх десетина метра висока кула стои милиционер синьокапец с шмайзер, гледа на една страна, на друга. На петнадесетина крачки по-нататък — някакви бараки, работилници сигурно: дърводелци влязат, излязат... А отзад, на петдесетина метра — на-

сипът на жп линията... жп линията... Въздъгнах. Нерано е за въздишки...

На плаца, близо до трапезариите — които представляваха хамбари с вътре някакви дъски, наковани върху колове, види се, „масите за ядене“ — имаше нещо като бакалничка, а там цигари, бонбони и „ДИОККИ“ — вид пресован на калъпи мармелад. Той се оказа ценна добавка към храната: хем сладък, хем киселее — произведен, види се, преимуществено от джанки, той беше приятен на вкус, а сигурно е бил и хранителен. Почти всички си купуваха от тия калъпи. Един от нашата бригада, милолико, хубавко легионерче, толкова много нагъваше все тоя мармелад, че бяха го нарекли... Диокки.

Хлябът беше в изобилие: пресен не беше, но даваха много — мисля, че по хляб и четвърт, може би и по хляб и половина даже. Очевидно искаха да не сме гладни — нали работим в мината, я. Впрочем да внесе едно уточнение...

Да, защото аз постепенно разбрах, че ние, „питомците“, сме били всъщност редовни минни работници: за работата ни в мината ни се начислявали ежедневни редовни надници, които управлението на мината заплащало. Само че на кого? Не на нас във всеки случай. Казваха, че било... на МВР-то: ама като на институция ли, на началствата ли, на кого? Чий джоб се пълнеше от платата за нашата робия? Надявам се, че този въпрос все някога ще се изясни... Чрез едно „маке“ — той работеше в счетоводството — разбрах, че толкова редовно било воденето на „нашите“ надници, че върху тях се правели даже и вноски за обществено осигуряване, за здравни грижи, за пенсиониране. После — на „Острова“ — беше същото: работим, начисляват ни надници, някой — някакъв мистериозен някой — ги получава. И се правели пак удръжките за обществено осигуряване, здравни грижи, пенсии... Осигуряване, грижи, пенсии — за кого?

Все се питам колко ли време щяха да ме държат в ТВО-то? „Ще постоиш една година...“ Една? Че каква гаранция има, че ще бъде само... една? От „колегите“ разбрах, че тези „срокове“ били чиста „фантазия“ — ей така, колкото да има какво да ти кажат. Стоиш си, а „срокът“ няма никакво значение.

Та за работата ни в мината беше думата. Бяхме разделени на „бригади“. И като отдохме в мината, разпращаха ни — кои да сме помагачи в забоите, кои „на гората“ (тоест да носим „кюприя“ — подпори и греди за укрепителните работи с напредването на галерията), кои да поддържаме и удължаваме пътя за вагонетките. Последната работа беше особено тежка: релсите бяха сглобени по две, заедно с железните или дървените траверси една такава „секция“ съвсем не бе лека за носене. Извънредно неудобна работа — теренът бе сякаш само за препъване: навред буци пляка. Като отнесохме секцията, трябваше да я съединим с предшествуващата, а то тъмно, недвижно се. Работата се усложняваше още повече при разклоненията и съединенията с линии от други галерии. Освен това имаше и проблеми с наклоните. Встрани от една централна галерия, по която се спускаха пълните и качваха празните вагончета, имаше галерии разклонения, където бяхме ние и нашите забои. Каквото изкопаехме, трябваше да натоварим и избутаме до края на нашата горе-долу хоризонтална галерийка и да го включим в централната, тоест да слезе надолу. Мисля, че това спускане ставаше с някакъв хаспел, при който постоянно явление бяха „изпусканията“: при окачването ставаше някакъв фал и вагончето политаше надолу — същински железен див бивол, повличащ второ и трето, и четвърто... Тогава трябваше да търсиш спасение навътре в някоя галерийка или ако си долу — да бягаш далече от мястото, където завършваха пътя си изтърваните вагонетки „Долу“ това беше центърът, наричан „Св. Неделя“. Тук ставаха най-лошите и тежки злополуки. Никой нямаше желание да работи в долния край на хаспела.

Пак ще се върна на храната в мината. Вярно е, че имахме предостатъчно хляб — защото от нас се очакваше работа. Имахме даже и чорба с месо. Но какво беше това „месо“, никога не се разбра: някакъв мръшляк, който така се беше разварил в казаните, че до нас достигаха снопчета от безкрайно дълги конци — види се мускулните нишки на това месо. Важното беше да се вредиш да си купиш от будката стръкчета чесън — те помагаша да прокараш тая вода с влакната „месо“. Аз мислех, че това е много лошо, но опитните клатеха глава предоволни. И... режеха оставащия хляб на

дълги резеници, които сушиха по покривите на бараки-те. После, когато отидохме на острова, се показа колко прави са били те.

Навред из лагера се носеше кисела миризма — на недогорели въглища. Аз я познавах, защото в къщурката ми в Овча купел' се отоплявах с пернишка печка, която не изгаряше въглищата добре. При запалване с „горно горене“ тя се изпълваше с тлеещи въглища, които правеха въздуха „кисел“. За мен тази миризма беше свързана с посещенията на бъдещата ми съпруга. Незнаещи колко са отровни тези газове, ние един неделен ден така се нагълтахме с тях, че само гдето успяхме в един миг, когато отравянето е било почти пълно, да изскочим във двора и така се спасихме. Там паднахме наземи, повръщахме, съседите ни заливаха с вода — спасихме се. Но сега тук тази миризма, която трябваше да бъде страшна за мен, стана факт, който събуждаше — асоциативно — душата ми за „нея“, за изгубените, оставащи все по-назад с отминаването на дни-те мечти за наш общ живот...

Та чудно ли е, че като се мотаех из и около лагера, аз почнах редовно да прекарвам свободното си време в онзи край, почти във двора на лагера, където пристигаха композициите с вагончетата от мината и ставаше почистването на получените въглища — затова мястото се наричаше „Сепарацията“. Отделената пляка, натрупана на безкрайни камари покрай релсите на железопътната връзка с мината, димеше с пълзящи по нея синкави пламъчета. Никой не се занимаваше да ги гаси. Ето къде ми бе любимото място за разходка. Като станех сутрин и минеше проверката, закуската и свързани-те с тях залисии, аз се измъквах към „Сепарацията“. И там, усамотен, крачех бавно с мислите и тъгата си чрез този асоциативен дим към къщичката си в Овча купел, двора с канадските тополи и... нея, нея, нея...

Едно любимо занимание ми бе станало (точно любимо не може да се каже, защото то беше болезнено, болезнено, болезнено) да гледам към гърба на Витоша, която познавах тъй добре, и да си представям как тръгвам оттук, добирам се до подножието, оттам през хижа „Селимица“ към нашата хижичка „Малинка“... Слизам през Златните мостове, ето Княжево, оттам колко е до Овча купел през прекия път. И отново пак

тръгвам, пак стигам подножието, пак вървя по пътеките към хижа „Селимица“... Ако не ми е стигала тѣта в душата, там натрупах достатъчно резерви; ако не е имало достатъчно мъка в мен, снабдих се там с мъка за цял живот...

Някъде към пладне се прибирах обратно в движението на лагера с душа, препълнена с въздишки. Кой знае, може би тъкмо там е ставало онова необходимо подреждане, пререждане, приемаме на новото положение на целия ми живот — главно на вътрешния ми живот. Човек с интензивен дух не може лесно, току-така да приеме такава катастрофа като тая, в която бях се намерил. Затова трябваше да си „подредя“ душата. Предполагам, че именно такива като мене, ако не са сторили това, в подобни обстоятелства свършваха със самоубийство или полудяване...

По обяд ставаше раздаването на хляба и чорбата, след което тръгнахме за мината. Не си спомням къде ставаше раздаването на миньорските карбидни лампи, все ми се струва като че ли беше в лагера, някъде зад бараките май ставаше това.

Отивахме към мината в широки редици, може би по 16, като ние вървахме в някакво по-ниско място, пък за милиционерите, които ни придружаваха с неизбежните шмайзери, беше запазена успоредната височинка. Запомнил съм един от тях (извинявай, читателю, но другото му име никой не знаеше) — т. нар. „Рядкото лайно“. Непрекъснато ни оцъваше, караше ни да ускоряваме крачката, да пеем.

В „бригадата“, където бях попаднал, имаше всякакви хора от всякакви възрасти. Помня някаква компания от легионерчета — претенциозни, глезени, имаха пари, все за „джанки“, „смокини“ и „стафиди“ приказваха... Един от тях — „Петела“ — ни беше отговорник. Впрочем симпатяги бяха, все весели. Ама от тях никой не дойде на Острова...

Като споменах „Петела“, нашия отговорник, да кажа за системата на ръководене изобщо. В лагерите имаше две йерархии: от една страна, комендантът, управителят, възпитателите ни, т. е. надзирателите, милицията... С една дума — властта. От друга, бяхме ние със своите отговорници — „бригадни“, четен с помощник-четни... Интересно е, че нашите властимеющи бяха все

„макета“ (македонци) или пък легионерчета, с тук-там някои бивши офицери, приспособили се за по-лек живот и за спечелване на заслуги, та белки ги пуснат! По мое време в „Богданов дол“ четен беше като че ли едно „маке“, което после дойде и на острова, ама как се казваше — не помня. Типично македонско юначе беше — върлинка момче, чуден певец на македонски песни (те се пеят с „лизет“ за какъвто нашите песни отвътре на Българията си нямат хабер). После като че ли ни станаха „четни“ или пък бяха негови помощници двама братя офицери — братя Комсиеви. Те обаче на острова не дойдоха.

Повечето „наши“ отговорници не се държаха лошо: те бяха заели тези места със съгласието на групата си, така да се каже. По-късно, на острова, и ние, земелците, се опитвахме да поставяме, поне за бригаден, наш човек. Но все неуспешно: побутвахме се, побутвахме се, когато трябваше да излезе някой напред за тая работа, но не искаше да излезе никой, макар че на бригадния му беше добре — той не работеше, имаше привилегии. Никой измежду нас не искаше да излезе напред — да не се говори после за него, че на, приспособи се, подмаза се и той... Веднъж на острова кантардихахме Петрето (Сърбински) да излезе за бригаден. Ама постоя пет-шест дена и се отказа...

Трябва да кажа, че колкото повече приближавахме черния, зещ отвор на мината, толкова настроението ни се подобряваше. Как така? — може би ще се учуди някой. — Да се радвате, че влизате вътре в тая тъмнотия, мокротия, с опасност да ви захлупи някоя буца кюмюр, да ви смачка някое срутване?... А ние бързахме затам, където можехме да дишаме с по-отворени гърди, защото...

Защото в галерията, като извървехме стотина метра и почнехме да потъваме навътре, под земята... всяка власт оставаше вън, при отвора на мината. Вътре беше „миньорската република“, свобода. Там нямаше „Рядкото лайно“, нямаше „възпитатели“, най-сетне можехме да си отдъхнем. Вътре бяхме своего рода... свободни. Вървиш както щещ, с когото щещ, разпръснато, говориш с когото и както искаш, несе боиш, че някой ще те подслушва. Вярно е, имаше и вътре с нас всевъзможни доносчици „антени“. Ама ние ги знаехме,

те някак си проличаваха, усещахме кой какъв е. „Там“ се развива много силен нюх за такива работи.

Ако имахме късмет, насядвахме „като кучета в каруца“ във връщащите се навътре в мината празни вагончета. И така стигахме дотам, докъдето можеше да ни закара влакчето — към онова място вдън големия наклон, където бе крайната подземна гара и влакчетата правеха маневрите си и след като се прикачаха към тях чакащите пълни вагончета, композициите потегляха обратния си път — навън към изхода на мината и оттам към „Сепарацията“. Пристигнали веднъж, започваше разпращането ни на отделните работи: кой „на гората“, кой „свързочник“ (така като че ли наричахме тези, които работеха по релсите), кой в забоите — като помощник-копач...

В мината. Аз участвах повечето време във втората и третата от тези работи: май че ония „на гората“ — които правеха укрепителните подпори, си бяха „свои“. Та рядко съм бил при тях, и то не като майстор, ами да нося „кюприя“. Коего не беше лека работа: да носиш ония грамадни дървета на рамо през тия ниски, ужасно ниски галерии. Да — ниски. Само главната галерия (за влакчетата) беше и широка, и висока. Другите — та даже и такива галерии, през които минаваше електрическата железничка, влачеща вагончетата — бяха страшно ниски. Както вървиш прав, току главата ти се тръкне о жицата по тавана, от която трамвайчето си взема тока, и ти се намериш наземн, сякаш ударен с чук по главата... Разправяха за някакво турче, което, както си вървяло из една такава галерия, намерило се внезапно повалено от удар на земята. Скочило: „онзи“ пак го ударил. Като се огледало и видяло, че на петдесет крачки от него няма човек, то надало вик на ужас — очевидно убедено, че го удря някакъв „дух“. И така си изгубило чивията, откачило. И го пратили в лудницата, та поне излязло...

При работа в забой тези, които подкопаваха и поставяха „бомбите“, почиваха повече след „гръмването“ им. Те оставаха да поспят и след като започнеше товаренето. Да си кажа право, просто не помня какво са правели „професионалните“ миньори, които бяха с нас или към които по-точно ние бяхме придадени. Те като

че ли вършеха много малко: участваха главно в пробиването на дупките за бомбите и се явяваха после, към края на работната смяна. Разговори и връзка с тях нямаше никакви. Казваха, че след като прибрали няколко миньори за поддържане на връзки с „питомци“ и ги включили в нашите редици, ония се наплашили достатъчно, за да секнат всякакви опити за контакти. Но смятам, че имаше и друго: сигурно между тях доста са вярвали, че именно те са „трудещите се“, пък ние сме някаква „буржоазна мърда, гражданя, гадове“. А, от друга страна, което си е право, шоплъкът не беше специално силна територия на земеделците николапетковисти т. е. истинските опозиционери. Шопът е рационален — каква работа може да има той с нас, загубилите сражението?

С оная, голямата гальотаджийска лопата, наричаща по 7—8, па и повече килограма въглища, аз скоро свикнах. Мускулите ми заякнаха, бързо нахвърлях въглищата във вагонетката, изривах пляката настрани. Лошо, много лошо беше обаче, когато ни принуждаваха да работим в започнали не, ами почти престанали „да потъват“ галерии. Подпорите в галериите, т. е. укрепването, става само с чам. Защото чамът не се чупи наведнъж, ами отдалече предупреждава: пука, пука, пука — казва, че на, аз още се държа, ама няма да мога да държа до безкрай. А пък подпорите от чам — ония ми ти широки по половин метър и повече дънери, с които бяха подпирани започналите да поддават галерии, те просто се разнищаха в героическата си съпротива. И „пук, пук, пук...“. През такива галерии съм се влачил по корем — толкова близко беше таванът до пода — да има, да има метър, не повече. Караха ни оттам да привличаме „кюприя“ — дървета за подпори. Страшно, ама наистина страшно: едно „въх“ да каже таванът и толкова: ставаш на пестил.

Страшно за такива като нас, но не и за ония ми ти шопски миньори без нерви и с психика, твърда като скала (сигурно защото бе лишена от въображение), беше работенето „на фронт“. Като се пробиеше една галерия дълбоко напред във въглищен пласт, спираше се удълбочаването ѝ и се почваше копане по цялата ѝ дължина от само една или и от двете страни. Постепенно се оформяше една подземна зала. То една зала, не ти е работа: мерси... Защото тоя нисък таван бе подпрян

с някакви подпори „от фантазия“, но за тях ще кажа по-подобно по-нататък. Току се чуе едно „рух“ и се изсипват, гледаш, 1—2 тона въглища. Купчинката не е голяма, нали. Ама добре, че не си бил там, под мястото откъдето е рухнала купчинката смърт. Но най-лошото е на самия „фронт“ — там, където на една дължина от 40—50 метра се копае „фронтално“, за да се обрушват ония ми ти лъскави въглища. Докато ставаше обрушването, които бяхме там, в зоната на ширина 5—6 метра, бяхме напълно без подпори: оставени на благоволенieto на „тавана“. Ако държи — добре. Ако не държи... Но пустите му ония шопи за това очевидно не мислеха. Докато такива като мен, новодошлите им помощници, се изпотяхме и се свивахме при всяко рухване — каквито постоянно ставаха.

Та да се върна на онези „чиста фантазия“ подпори, с които божем се крепеше таванът в залата зад нас при един такъв фронт. Ето как се правеха те. Дадени ни бяха нещо като широки сандъци, сковани от летви, ама сандъци без капак и дъно: само четирите стени. При това стените не бяха, да речем, от гъсто наковани летви, ами толкова нарядко, че между две от тях и агне би минало: някакви решетки. И така: поставяш на земята една такава решетка или „скара“ — и аз не помня вече как ги наричахме, — най-широката, която имаше там, да е около два квадратни метра или малко повече и пълнехме с кюмюр. После върху тая основа закрепяхме друг сандък-скара, който също пълнехме с кюмюр. Като приближихме „тавана“, пъхахме най-горе някоя и друга буца кюмюр, за да подпира и крепи тавана от стотиците хиляди тонове кюмюр, скала и пръст... На това предоставяха господарите ни нашата „сигурност“, че и оная на миньорите, на шопските миньори с нерви като въжета. Там разбрах каква е била тая „желязна“ шопска дивизия от Световната война 1915—1918 година: съставена от шопи... без нерви. Очевидно едно велико качество...

Когато се работеше „на фронт“, монтираше се транспортна лента, върху която хвърляхме непрестанно въглища. В долния край на лентата стоеше (трябваше виеца да стон) празна вагонетка. Потокът въглища пълни бързо — за нищо и никакво време — вагонетката. Тя трябва да бъде избутана веднага встрани и момен-

тално заместена с друга готова. А пълните вагонетки трябваше да се избутват по-нататък, където бе композирано влакчето, извозващо ги във от мината. Работата и край лентата не беше много тежка, и в долния край на вагонетките също. Но там пък бе по-отговорна: объркаш ли темпото на подмяна на пълните вагонетки с празни — получаваше се лош амбутейаж — от въглища и от вагонетки. А не зависеше само от теб да имаш готови празни вагонетки — има, ако ти подават...

„На фронт“ с въглекопачни машини не сме работили: с такива си служехме само в забой. Те бяха малко и при това извънредно тежки, тремави. И всяко тяхно местене беше работа, която можеше да свърши с премазването на нечий гръбнак... В оная „жилищната“ сграда имаше една стая към страната, където минаваха влаковете, и там лежаха няколко питомци със ступени гръбначни стълбове... Опитомили се...

Доколкото си спомням, тук — „на фронта“ — не гърмяха бомби; въглищата падаха обилно само с обрушване шилки.

При работа в забоите почиването ставаше, както вече казах, след гръмването на бомбите. Ето как изглежда тази работа: завъртваше се някаква ръчна машинка, която произвеждаше достатъчно ток, за да даде искра там, в дупката с пироксилина, следваше взрив. Тогава за нас почваше почивката. Сядахме кой където си е открил „уютно“ местенце. Хапвахме, приказки, сън. Кой лягахме наземи, кои върху някоя дъска. Но мнозина бяха се изхитрили: прекатурваха от някоя релсова линия вагонетка, която пък се опираше о стената на галерията. Така се създаваше удобно „скривалище“ и да мине контрол, къде ще му мисли той да обръща вагонетките, да търси какво има под тях. Помня, веднъж, като ми трябваше вагонетка, обърнах една прекатурена обратно към релсите и гледам под нея двама, свили се като зародиши в майчината утроба, спят непробуден миньорски сън.

Мината предразполагаше към сън не само защото ние бяхме уморени, ами и защото там беше топло, нямаше течение, цареше тишина. Чуваше се само подсвиркването изписване на мишките — свещеното животно на миньора. Свещено не, че допускахме да ни набърква торбите, а защото мишката има точно преду-

сещане за началото на срутване. И нейното бягане — ако се втурнат мишките да бягат масово, е категорично предупреждение: приближава опасност от срутване. Та затова мишките, знаейки своята свещеност и неприкосновеност, спокойно се навъртаха около нас, хапвайки по някоя трошичка.

Като приближеше края на работното време, добре беше да си готов за излизане. Защото, ако своевременно издадеш инструмента, можеш да успееш да си намериш място във влакчетата, с които се извозваше „висшата класа“ миньори — титулярите. Насядали по четирима във вагонче, те вече шумят, подхвърлят закачки, викат се едни други. Ако не се вредиш там, ще трябва да вървиш 2—3 километра до „вън“ и да се препъваш с кьопавите гуменаци из траверсите и буците кюмюр и пляка през безкрайните галерии. Не стига и това, ами трябва и да се пазиш от минаващите влакчета: да се прилепваш до стената, когато тракат покрай тебе, пълни със щастливците, успели да се качат...

Но не бяха „щастливци“ ония във вагончетата само защото се ползуваха от тази привилегия. Шопските миньори от т. нар. „граовски шопи“ бяха закачливи певци и родени хумористи. Докато влакчето пропътуваше двадесетината минути, за да стигне изхода, от всички страни се лееше незаменим, несъществуващ никъде другаде несравнимо духовит граовски хумор. Тия хора не се повтаряха, всичко се измисляше в момента, отразяваше и регистрираше обстоятелствата в момента... Цинизми? Да, имаше и много цинизми. Но те бяха, как да кажа, чисти, невинни. Те не съществуваха в хумора им, за да се натрапят на вниманието — не бяха главното. Не, те бяха там заради хумора, бяха като подправките в някаква гозба. И затова хуморът им те караше да се смееш от душа — без никаква задна мисъл, без... кал. Не, не! Идете в мината за истински граовски майтапи...

Връщането от мината към лагера бе винаги много уморително. Миньорският труд е тежък не само сам по себе си, но явно и поради прашиляка, който се диша, и поради недостига на въздух. Макар и да се помпаше постоянно пресен въздух, в мината имаше разни изоставени стари галерии, свързани с тия, в които се добиваха въглища, пълни със застоил въздух, така че

тоя, който дишахме, не беше пълноценен. А като работиш тежка работа с такъв въздух и в почти пълнен мрак, умората е значителна. Едва изчаквахме да мине проверката на входа на мината, която се правеше на излизане и често се разтакаше прекомерно дълго, било че някои от нашите закъсняваха, било че отговорниците се мотаеха — и ние потеглихме обратно към лагера, вървейки с така наречената „куциянска крачка“, т. е. буквално тътрейки се. Това се случваше редовно при прибиране от нощна смяна, когато разстоянието до лагера се изминаваше особено мъчително. Обикновено при нощните смени стража ни беше онзи умерено приятен милиционер, наричан между нас кое „Редкото лайно“, кое „Лалето“. Отпочинал си добре — спал през нощта на входа на мината — този милиционер много държеше на връщане ние, утрепаните от работа и безсъние негови роби, да маршируваме, и то — с песни. Крачи той там на високия ръб на баирчинката, успоредна на нашия път долу, и все „напилва“:

— Че марширувате ли вие?... Ааа, я гле, я! Ка я мислите вие тая бе?... Стоой! Мирноо! Застани мирно! Сега, виж какво: вие или че марширувате, или — обратно към мината...

И тръгваме ние пак, очертавайки нещо като ходене в крак... Но той пак е недоволен: иска да пеем... И след като подир дочуването на няколко разноголасни звуци той преценява, че това е незадоволително, спира ни:

— Стоой! Кръгом! Обратно към мината! Обръщаме се ние кръгом и потегляме „обратно към мината“, извървявайки 400—500 метра. Пак ни спира той:

— Ее? Че пеете ли вие, ели нема да пеете? А?... Да знаете, оти я че ви тармозим, че ви тармозим, че ви тармозим...

Добрали се най-сетне до лагера към 7 или 7 и половина сутринта, строяваме се цялата смяна да ни проверят всички ли сме налице. Ставаха и грешки при преброяването, та се броеше отново... Най-сетне, завършила проверката, пускаха ни за закуска и за сън: нощната смяна имаше свободно време до навечер. Но оставаше да намериш къде да легнеш, което не бе гарантирано, защото там бяха онези, които си доспиваха — ония, които щяха да потеглят към обяд: втората смяна...

Почивка след смяната. Човек в лагер не гледа само да спи: почивката е времето, когато можеш да потърсиш някого, да срещнеш хора, да чуеш „партенки“, да се снабдиш (или поне да се опиташ да се снабдиш) с каквото ти трябва, пък то какво ли не ти трябва? Отиваш да разбереш има ли „нещо“ на лавката, има ли писма, колетки? Има ли „нови“, кои са те, има ли „лабаво“? Какво се говори за това, за онова?

Като си спомням сега какъв беше лагерът „Богданов дол“ и какви бяха после другите мои лагери, ами че то „Богданов дол“ ми се струва като „пансион за благородни девици“. Та ние имахме помещения, в които таванът не течеше, клозети, където да клечиш над бетонни плочи, някакви бетонни мивки и вода колкото щеш, чорба с месо (па макар и само на конци), хляб в изобилие. Пък и бяхме близо до София — Витоша, както се казва, почти с ръка да я стигнеш. Или по-точно — с мисълта: с въображението винаги можеше да се пресегнеш през планината, да видиш твоя предишен свят — толкова близо, там, отвъд.

Имахме и библиотека. Като впрочем и в другите лагери. Всевъзможни отпадъци от книги. Но тук имаше и книги от... Трайчо Костов. Макар да бяха го отдавна арестували и подлежеше вече да го ликвидират, никой не беше се сетил да прибере книгите му... Четох нещо от него, ама какво беше, помня ли? Вие помните ли какво сте чели преди три-четири века? Векове ли казах? Ами, да — векове... Защото това време, което измина оттогава, тези три-четири десетилетия наистина се равняват на столетия — толкова много преживя страната ни, преживя всеки един от нас, преживях аз.

Целият живот на лагера ставаше под звуците, излизащи громки — вечно громки — из високоговорителите на лагерното радио, наречено кой знае защо „инкята“. То не секваше и нощем. Сякаш работата му беше да ни абасурдира с непрестанното си бучене на впрочем съвсем не лоша музика: Бах, Беговен... трагична, таман като за нашите души, от време на време прекъсвана от глас, който извикваше: „Четният при коменданта!“, или: „Цветков да се яви еди-къде си...“. Така викаха те — все по „инкята“.

Със звуците на тая вечно гърмяща музика, в тая обстановка на цялостен, всеобхватен тормоз неспирен,

новодошлият трябваше да свиква, да се оставя да отмира у него предишният живот и да обръгва той на идеята, че оттук нататък това ще бъде неговият живот — неживот... Първите три месеца — доколкото съм наблюдавал себе си, а и около себе си — бяха решителни в това отношение. Ако в края на първите три месеца човекът питомец не е приел новите условия като факт, с който трябва да свикне за своето съхранение, лошо му се пише — я ще оживее, я не. Да стоиш в лагерите дълго и все да пъшкаш за това, което е било, което би могло да бъде, което би могло да не бъде, което си загубил, бе много опасно: то подкопаваше вътрешните ти устои, а едновременно те лишаваше от всичко онова, с което там трябваше да се сдобиеш на всяка цена — горе-долу здраво облекло, поносими цървули, да си ушиеш терлици, да се изкърпиш, да си намериш някакви начини за някакво допълнително снабдяване я с витамини, я с рибено масло, я с някои лекарства...

Та тези първи три месеца. През това време почти всички — така беше и с мен — бяха отчаяни, запуснати, парцаливи и изоставени. Още нещо: обикновено новодошлият си мислеше, че „добрият стил“ на лагерния начин на живот е да си парцалив, запуснат, та да имаш лагеристки вид. Тъй да се рече — приобщаваш се, включваш се в картината, „професионализираш се“. Но колкото времето минава, омото, по-будно, забелязва, че старите изпечени концлагеристи са точно обратното: обличат се възможно най-добре, със здрави дрехи, не ходят развлечени, бръснат се, мият се, шият терлици, копчетата им са всичките на куртките, а самите куртки — изкърпени, па макар и да бяха целите в кърпки. Неписаният закон на концлагеристката „мода“ налагаше грижливост към себе си.

Едно място, около което най-много се въртяха „питомците“, бе „колетната“, а човекът, когото най-много следяха с очи, бе „колетчикът“. Той им окачваше списъците на щастливците, които „имат колет“, или като заставаше някъде из двора, почваше да чете имената на тия, които имат писмо.

Ах, да знае само читателят колко много значеше всичко това за нас, хората „вътре“. Тези знаци на живот, дошли отвън, тези нагледни, есезаеми доказателст-

ва, че не сме забравени, че сме още „в живота“, че мястото ни е още незаето, че ни чакат. И какво отчаяние тлееше в душите на ония, за които и този път „няма“. Съдържанието на колета също радваше, особено после, на Острова, когато след 1950 година гладът стана голям. А колетите се допускаха само по четири годишно — веднъж на три месеца, не повече от десет килограма. Но даже и тогава, там, самият факт да имаш колет бе велико събитие...

Една от вечните теми на разговор в „Богданов дол“ беше... „лабавото“: въпросът, ще има ли „лабаво“, означаваше ще пускат ли, ще има ли освобождаване. Какви ли не „партенки“ се разнасяха на тази тема. Това се дължеше на близостта до София, на факта, че тук все имаше много „нови“. Пък и действително ставаша частични освобождавания.

Току ще се чуе високоговорителят да избучи няколко имена: тези и тези да се явят в канцеларията с багажа си. Дали е било винаги за освобождаване, сега се съмнявам, но тогава това се търкуваше точно в такъв смисъл. Все се надяваш дали няма да извикат и твоего име по „инкята“. „Освобождаване“ ставаше понякога и при проверката. Както цялата чета е строена и мине проверката, всички се вторачвахме в ръцете на коменданта: дали държи някое листче. Изчитането на имената на щастливците откъртваше хиляди завистливи въздишки.

Обикновено на проверките нашите „възпитатели“ проявяваха грижите си за нас: нали бяхме „Трудово-възпитателно общежитие“, я. Та ходи Гершанът — комендантът, надут като пуяк пред редиците. Не дай Боже, да му се спре на някого окоето. Току извика: „Я ти, там в задния ред — три крачки напред!“ Назидателните му думи се отнасяха към всички „граждани“.

— Ти що си пусал тоя мустак бе? — дърпа Гершанът, като засуква между пръстите си мустаците на майор Груев, моя приятел от Шумен. И пляс един шамар по бузата на майора от българската армия Груев от Шумен, завършил Военно училище, участвувал в двете фази на Отечествената война и не загинал за Отечеството само защото съдбата го е запазила. При това шамарът, с който го „удостоява“ Гершанът, не е гневен, не е в миг на избухване. Нее, Гершанът пляскаше българските

офицери ей така, за собствено удоволствие, за кеф...

Какъв беше съставът на „въдворените“ в Богданов дол? Тъй като тогава съвсем не бях разположен към социологически проучвания, твърденията ми в това отношение ще са много приблизителни. Едно е сигурно — че този състав бе много пъстър, както и че в мината земеделците николапетковисти не преобладаваха.

Времето в България тогава бе отражение и приложение на принципа да не се чака да се появят някакви „опозиционни“ действия, за да се мине към противодействие, ами да се хвърля мрежата широко и да се „прибират“ от определени среди масово всички, които „биха могли“ да проявят такива действия и от които можеше да се очаква подобно нещо. Изобщо прилагаше се принципът на изгарянето на юргана заради... потенциално възможната скрита там бълха. Та в лагера „Богданов дол“ бяхме се събрали множество офицери, македонствуващи, анархисти, земеделци — николапетковисти; разни не харесали се никому „буржоазни елементи“, всевъзможни легионерчета, ратничета, бивши политици или... кандидат-политици, всички по-буйни палави хора, които били „говорили“ или пък „слушали“. Имаше протестанти, па даже и някои православни попове, почти всички протестантски пастори бяха там, имаше няколко представители на сектата „Ангелска тръба“... За да се знае и какви неочаквани личности имаше там, ще кажа, за които помнят отдавна, от времето на 1930-та и 40-те години, че там беше и онзи своеобразен „художник“, който се мотаеше — мълчалив мазен, усмихнат — вечер из по-шикозните софийски ресторанти. С лист черна хартия и ножица в ръка, той набързо изрязваше вашия или на дамата ви профил и ви го представяше — поръчан или не. Винаги падаха по няколко лева от такава операция... Та, казвам, и той беше там... Имаше и троцкисти, и антисталинисти, и прекалено праведни партийци...

Обстоятелствата ме сближиха по време на краткия ми престой в „Богданов дол“ главно с анархисти, няколко земеделци и широки социалисти (да, тук, разбира се, бяха и хората от „Свободен народ“ — Москов, Пенковски, изпозабавил съм ги). Пак ще повтори, че времето — към месец и половина, което прекарах

в „Богданов дол“, бе именно този „подготвителен период“, който всички толкова трудно преживявахме. Това бе период на отчаян, неспирен вътрешен протест, на мъка, безкрайна, бездънна мъка: „Отиде животът ми, пропадна всичко!“ Та затова аз не можах да се запозная с много хора в богдановдолския ми лагерен период. Повечето от земеделците николапетковисти опознах чак после, на Острова, или по-точно това запознаване започна от момента, когато 300 души — „най-лошите“ — бяхме подбрани към края на юни 1949 година и натоварени в 6 вагона „56 души или 8 коня“: за Белене.

... Но рано е още за Белене: в Богданов дол има да постоим, не се е свършил още този етап.

Впрочем аз познавах тогава все още твърде малцина земеделски депутати и фактически никого от кадрите от провинцията. Бях близък с Никола Петков и с хората около него (Борис Бумбаров, Кольо Бронзов и др.), често се виждахме в клуб Юнион. Това е точният факт. Като се изостави обстоятелството, че баща ми е бил при Стамболийски в началния му, по-кротък период, главен директор на СГОП (Стопански грижи и обществена предвидливост) — нещо като стопанско министерство, основано в 1917 година и останало до септември 1918 г. под управлението на генерал Протогеров с баща ми като заместник генерален директор, а от септември 1918 г. поето от баща ми вече като титуляр, у мен бе се създадо впечатлението, че сме и ние нещо като „земеделци“, макар това да не беше така. Като се изключи познанството ми с Асен Стамболийски и Ванко Бояджиев (зет на Стамболийски) от Женева, които бяха емигрирали там, както и идеологическият ми размисъл, който ме водеше към земеделците като единствена „народна“ партия в България, към тази партия аз окончателно се приобщих едва в лагерите. От шестте вагона на път за Персич, аз се почувствувах наистина вече включен в „Съюза“.

Изобщо в лагерите, и в „Богданов дол“ най-вече, аз пристигнах с много малко познати. Та нали от завършването на гимназията през 1929 година до 1945 година бях прекарал едва четири години в България. И то три от тях като чиновник на Външно министерство. А пък какви връзки можеше да има с хората във от „об-

ществото“ или дипломатическия свят един млад чиновник в едновременното Външно министерство? Вярно е, че бях 7—8 месеца (от пролетта до есента на 1938 г.) секретар на Кьосеиванов, така че срещнах отблизо всичките му министри, доста от депутатите на „мнозинството“, някои от опозицията, разни административни личности, някои военни. Но едно, че всички тия познанства бяха чисто служебни, и друго — комай всички тия хора бяха ликвидирани от народните съдилища или без съд. Ако имаше останали живи, то те пък бяха в затворите с присъди. Така че в лагера „Богданов дол“ аз не се озовах сред множество познати. Напротив. И още нещо — при Кьосеиванов аз бях служебен, а не политически секретар. Още от началото бях категорично заявил пред него, че политическа кариера няма да правя, и Кьосеиванов уважаваше моите демократическо-либерални убеждения. Неколцина познати лица, които срещнах в „Богданов дол“ (и после на Острова), ми бяха безразлични: като убеден демократ парламентарист аз изпитвах дълбока неприязън към всички, които в ония времена се трупаха около властимеющите, за да стават политици и те. Убеден, че политик трябва да се става само като се мине през ИЗБИРАТЕЛНАТА УРНА, закономерната ми реакция бе пълното им игнориране. До 1945 г. не бях имал нито влечение, нито идеята да се меся в политиката. И ако като се върнах в София в края на 1945 г., започнах да се сближавам с Никола Петков и неговия БЗНС, това не беше, че аз се интересувах от политика: напротив, тя „се интересуваше“ от мен. Бе станало невъзможно да се стои навън, отстрана. Дошло беше време всеки да обяви цвета си, да застане на някоя страна. Аз не бях фанатизирано убеден, че земеделците са „правите“ и че те са „спасението“. Но не виждах друга истинска „народна“ партия, тъй като пред очите ми комунистите ставаха орган на една, макар и братска, макар и наша освободителка, но все пак чужда държава. Та ето защо се бях насочил към николапетковистите. Пък и, кой знае, може да е било от някаква психологическа, интелектуална, дълбоко вкоренена в мен нагласа против всякаква автократия. Не бях привърженик на предишната автократия, та сега пък защо да се преклоня пред новата, била тя и „народна“ автократия? Ами че нали лично аз

след митинга на Никола Петков за последните свободни избори у нас — октомври 1946 година, мисля, беше — при наистина спонтанно образувалата се манифестация прекоших града със знамето на БЗНС в ръка и издигайки лозунгите „Долу карабината, горе бюлетината“, „Долу червеният фашизъм“. Точно между паметника на Цар освободител, Народното събрание и Външно министерство стана това мое най-случайно, най-спонтанно, но и най-логично излизане на „политическата“ сцена... Без никакви последствия, разбира се. Освен това, че несъмнено по този начин си постлах пътя към бъдещите лагери. Явно, че докато съм развявал николапетковисткия земеделски байрак и съм издигал споменатите лозунги, „пасионариите“ от Външно министерство са наблюдавали. И представям си как смаяно са гледали... Защото аз все още бях чиновник в това Външно министерство!...

Да, мъката, тъгата — отчаянието даже — бяха големи. Напълно вече беше пропаднал животът ми с моето останало в Швейцария семейство: онази жена, онези деца... Бях изгубил изцяло материалното си положение там, материалното положение на баща ми тук. Бе заличена всякаква „кариера“ за мен, всякаква перспектива. А сега се губеше и тази малка вратичка към един бъдещ живот, която съдбата бе откряла пред мен, изразяваща се в почналата да се създава връзка между приятелката ми и мен.

Но едновременно очите ми, духът ми, мислите ми, интуитивните ми пипала се вглеждаха, мъчеха се да обхванат в далечна перспектива картината на създалата се в България, в света нова, налагаща се политическа, историческа ситуация. И все повече се убеждавах, че единствената надежда, единственият прав път в такава ужасна катастрофа е да се държи човек до народа. А друг представител на народа нямаше — това бяха земеделците, опозиционните земеделци. Там прочее беше мястото ми. Това си казвах тогава, в ония дни в „Богданов дол“. Не, аз не идеализирах Стаболийски: бях станал отблизо свидетел на бързото загиване на неговото управление. Не идеализирах новите земеделци и щях окончателно да се убедя в лагерите в тяхната комплексна политическа негодност, невероятна липса на правилно външнополитическо мислене; щях да осъз-

ная, че земеделците бяха една маса, една силна вълна, но без ръководство, без концепции. Но какво да се прави? Да се откажа от тях би значело да се откажа от народа си. Те бяха такива, защото народът ни беше такъв.

У мен бе узряла една формула, която гласеше: от тук нататък моята задача е да се свържа дълбоко със земеделците като движение на народа, да се включа в това движение като мой дълг, като мое място в борбата за съществуването на народа. И там да допринеса каквото и колкото мога. Това беше моят дълг като българин, в тая ужасна историческа ситуация... Фружин? Фружин — щом това е съдбата ми. Само че Фружин на българска земя, в българска пръст...

В „Богданов дол“ — при работа в мината — се сприятелих с онези млад шоп Латин от село Гниляне, Софийско, чийто баща, бивш кмет на селото, били ликвидирали новите хора. Затова, види се, бяха пратили и сина му в лагера: *chi offende, post peccata...* Така е на тоя свят, уви...

„И този не беше за мен...“ Около шест часа всяка вечер недалеч от „постройката“ профучаваше влак: от тази страна, където беше голямата тъмна стая.

На прозорците не биваше да се показва никой. Затова всички заставаха навътре в стаята, изправени. И чакаха. Скоро се дочуваше тътнеж, влакът приближаваше. В тях нещо трепваше.

Изведнъж рамката на прозореца изчезваше. Там ставаше нещо: бумка, святва, пак бумка — там е светът, животът. Тече, изтича. И сега вагоните се изнизват, изнизват, изнизват зад ръба на рамката на прозореца.

А в стаята групата неми истукани гледат, гледат, гледат. И когато и последният вагон извънеше последно сладко късче живот, което те с рентгеновите си очи виждаха как се стопява, там вече зад стената, в далечината — те постепенно си даваха сметка, че рамката пак е празна. Животът бе отминал. Нямаше го. Останал бе само полъхът на тишината на полето...

Голямата тъмна стая се изпълваше тогава с дълбоко въздишане — общо, едно. Постепенно то се разпадаше на отделни въздъхания. После някой промълвяше:

— Отиде и този... — чуе се щепнеш глас от някое легло, защото това бе стаята на „тези, които няма вече да станат“:

— Не беше за мен и този... — И магията се разнасяше, те се връщаха постепенно към земята, стаята, ежедневието си.

Понякога — ако не ги забравеха — изнасяха от зъгъла им напред леглата на туберкулозния — онзи, за когото се знаеше, че не му остава още много да живее — и на схванатия, комуто срутване в галерията бе смазало кръста. Подпираха, по-скоро подигаха на стол леглата откъм главата им, та да могат да гледат и те. Този, схванатият, искаше да види и той. Но гледаше някак тъпо, безучастно: беше наикнал, знаеше, че го чака още дълъг живот напред, но все така, без да може повече нищо. Как жадно обаче, с какъв горящ поглед изпращаха влака очите на туберкулозния — онзи, който нямаше дълго да живее.

В дъното на стаята, в тъмното, бяха редиците на тези, които никога вече нямаше да станат — тежко смазани от срутванията, за които „дългото пътуване в мрака“ бе вече близко: за другиден, за утре...

Промъквах се няколко вечери при тях и аз. За да видя искрящата река на живота. И да се прибера с натъртено сърце.

Въпросът за „лабавото“ — пускането на свобода — вечно бе на дневен ред: главната тема за разговор, особено на новодошлите, каквито в мината имаше много. Впрочем не зная дали на тези, които някой ден ще четат тия редове, ще е ясно, че ние, „питомците“, затворени в „ТВО“ за „превзпитание“, бяхме там не само без съдебно, ами даже и без редовно административно — т. е. поне съобщено ни решение. Просто хората биваха тогава „прибирани“. Някой ден, в някоя нощ, но предимно рано сутринта „в часа на млекаря“... И камионът, и — направо в „ТВО“. Пък мисли му, ако запиташ защо, с какво право, по силата на какво осъждане си там. Съсипваха от бой, че и по-лошо: защото, взет веднъж „на мушка“, с теб можеше да се случи всичко. Но мерът с „опит за бягство“ е античен, в наши дни той беше (видяхме го на Острова) в постоянна употреба... Бягство. Та сега думата ми не е за „лабавото“ и свободата чрез „пускане“, ами за свободата чрез взимане тоя въ-

прос в „собствени ръце“, т. е. за бягствата и опитите за бягство.

Ще разкажа само за тези, за които зная. Сигурно е имало и други, но там нямаше „информационна служба“ по тези работи.

До кухните на лагера за питомците, беше привилегированата кухня на милицията. Вътре вирееха трима „питомци“ — ама охранени, ама облечени... Очевидно, за да направят някого готвач на милицията, трябва да е станал много доверено тяхно лице... Така тия тримата „много доверени лица“ си бяха извоювали правото да спят в кухнята — по-точно в стайче, прилепено до кухнята. Те държеха ключовете на кухнята, на помещението си: доверени, „съгласувани“ хора, я.

Добре, ама една нощ тримата доверени хора тихичко отворили дупка в паянтовия, тънък половин тухла зид откъм задната страна на стайчето си, т. е. откъм жп линията — отвор, достатъчно голям, за да се измъкнат оттам. И то не само те, ами и... питата балкански кашкавал на милицията. При това на тръгване — за да „прекъснат всякакви мостове“, тъй да се рече, и като акт на забележително „бравато“ — тримата храбреци свършили на пода сред кухнята това, което от времето на Бай Ганя е станало известно като „голямата работа“. И се изгубили по баирите. Не ги намериха поне докато бяхме там, ние, бъдещите „основатели на Персин“. Защото, ако ги бяха намерили, щяха сигурно да ни се похвалят: за назидание. Па сигурно и щяха да ни ги покажат — или поне това, което щеше да е останало от тях... Защото в такива случаи не се прощаваше...

Как не се прощаваше, ни стана нагледно един ден в мината. Или по-точно недалеч от изхода на мината. Като излизахме — бе свършила сутрешната смяна (значи в началото на подиробода ще да е било), показаха ни, недалеч от нас, на стотина метра от изхода, до отвора на една проветрителна шахта — малка плоска купчинка. Някакъв, не си спомням какъв е бил, намислил да избяга през вентилаторната шахта. На няколко метра имаше такива шахти. Представете си комин, дълъг 60, па може и 70—80 метра — само че отдолу нагоре, вътре в земята: един отвесен канал, извеждащ чак горе на открито. Как е могъл да се качи оттам? Като си

спомням обаче сега как сетне на Острова една вечер, когато от дъното на 18 метра дълбок кладенец, който Курето — жиливо селско чадо, копаеше долу, това момче за мое смайване излезе „на четири крака“, т. е. като легна на дъното, и оттам, пригискайки се с ръце и крака о стените на кладенеца, все така в хоризонтално положение, изкачи се и излезе чак при нас, дето изхвърляхме пръстта, която той копаеше долу, та като си спомням сега това, убеден съм, че онзи беглец от мината ще да е бил тъкмо пак някое такова жиливо и безстрашно селянце...

Но уви, някоя „антена“ го видяла. И съобщила. Така че горе, на изхода от шахтата, направо го застреляли. Отишло си така едно българско орле — още едно българско орле. Защото хора с такива души за мен са орлета. Впрочем и онова момче, Курето, беше с такъв един орлов поглед — сухо, жиливо, с остро лице...

Мислил съм си много пъти и аз да бягам — или по-точно: как би могло да се избяга. И все виждах безизходността. Трябваше наистина човек да бъде безразсъдно смел, за да се опитва да бяга. Не само че бягството беше фактически невъзможно — ония тримата, тяхното беше друго, те бяха в „привилегировано“ положение за „старт“ — ами и къде, в каква посока да бягаш? Та цялата страна беше един голям затвор, всичко, всички навред бяха под непрекъснат надзор. Но, да речем, избягаш от лагера, успееш и да се поукрепиш вън. Ами през коя граница и накъде да бягаш? През Дунав в Румъния, та за Съветския съюз ли? Или към гръцката граница, където са гръцките партизански фронтове? Или към югославската — та да те върнат „да дострояваш социализма в България“? Както върнаха Борко и сестричето му?

Един такъв безразсъдно смел, който прави опит за бягство* и, както ме уверяваше, бил почти избягал, беше Станчока — Добри Станчовски, авиатор, по от ШЗО (Школа за запасни офицери, ще рече — некадрови). Който е виждал Станчока, ще се съгласи с мен, че и той бе „орел“. И не от авиаторството, просто такъв си

* Тези, които бягаха, бяха известни като крџсаджии (от cross-country). Но този термин беше използван и за всички бегълци през граница (бел. авт.).

беше човекът. Орлов нос, немного дълъг, и лъскави, черни очи. Нещо безстрашно и малко наивно, добро лъхаше от цялата му фигура: добър, храбър, чист български орел. Не „орле“, а орел: защото Добри беше едър мъж, пък и невероятен здравеняк. Един ден, после на Острова, измерих с часовник в ръка как стоя три минути под вода!

Споменах някъде в началните страници, че в средата на лагера, малко встрани от „плаца“, в една вдатица в земята имаше изход на изоставена галерия. Именно тази галерия Добри решил да направи база за материалната подготовка на своето бягство.

В лагера, по плаца и около него, никой не те контролираше къде ходиш, къде сядаш, какво правиш. Нали си отсам телените мрежи, а синьокапците от кулите не гледат навред, ами държат под око околоръстната огорада от бодлива тел. Други вардеха към насипа на жп линията — да не би някой „питомец“ да се измъкне оттам... Така че Добри много пъти присядал край изоставената галерия, повлизал малко, пак излизал: да види дали го наблюдава онзи от кулата, дали „има нещо против“... Както и да е, като се убедил така, че там движението е „чисто“, той успял да „свие“ една си ня дочена блуза — работническа; снабдил се и със сини дочени панталони. Внесъл ги в изоставената галерия и ги оставил да чакат момента. Намерил и каскет, и него пъхнал там...

Една сутрин, когато се връщаме от нощната смяна и в редици по 16 крачехме с „куциянска крачка“ обратно към лагера, Добри беше — направи ми впечатление, в особено повишено настроение. По средата на първата редица, в уста със своята крива лула с капачка, той крачеше тази сутрин никак подчертано бодро с възкълсите си, здрави нозе. Като се прибрахме и мина проверката, Добри излезе напред и направи няколко демонстративно пренебрежителни крачки пред четата. Едновременно замахвайки с лулата: един жест нещо като „Хайде, пък сбогом...“. После си спомнях много добре тази сцена, която едва ли бе направила другиму никакво впечатление.

Към десет и половина часа, когато всеки се суетеше по своите занимания из широкия двор на лагера — Добри се вмъкнал незабелязано в галерията, смъкнал

там „питомските“ парцали от гърба си, навлякъл работническия син комбинезон, нахлузил каскета. И в един момент, когато видял, че всичко наоколо е спокойно, излязъл от галерията и с полушляещ се вид, с бавна крачка се отправил по пътеката под кулата на оня със шмайзера, към паянтовите дърводелски работилници.

Били затворени, та си отдъхнал — тревожел се да не се спрат върху него нечи очи на зяпаш, безделен дърводелец. Така че успокоен, като съгледал лист шперплат, свит надве, Добри го вдигнал делово на рамо и се отправил към насипа на жп линията и изхода от тази страна на лагера, където няма движение — все с „деловия“, т. е. ленив работнически маниер.

Минаването край вардешите милиционери — най-деликатният момент, било благополучно: работник — какво ще го спират — отива си човекът по работата... После било вече лесно. Като извървял половин километър, слязъл от платното на жп линията, оставил шперплата и продължил през ливадки и нивички в посока Витоша.

Върви. Пътеки има винаги из родните поля и гори. Терена не познавал. Но я къде е Витоша: на хвърлей камък...

Изминал доста — седем-осем километра, навлязъл в широка поляна с тук-там туфи от върби. По едно време иззад дърветата изскача войник:

— Стой! Стой, ще стрелям! — И вдигна шмайзера; стража някаква, види се. Беля.

„Беше на четиридесет-петдесет метра — разказваше ми по-късно Добри, — а на такова разстояние, ако ти чаш в зигзаг, има шанс да не те улучат куршумите на шмайзера — той стреля разсеяно. Съобразявах това, но в същия миг изскочиха от нейде и се завтекоха към мен две големи овчарски кучета — от ония граничарските помощници, които не лаят, ами мълчешката връхлитат: най-свирепите. Нямахме какво, спрях. Дойде войникът:

— Къде си тръгнал ти бе? Я си дай легитимацията!“

Мънкал наш Добри някакви обяснения какво търси с работнически комбинезон сред полето, легитимацията му, рекъл, била останала у дома. Това вече съвсем възбудило съмненията на войника: нали, все се говореше за „шпиони“, за нужда от „бдителност“. А пък Стан-

чокът бил налетял (ако и това не е малшанс!) на някаква „забранена зона“ около „погреби“...

Подкарал го войникът пред себе си — шмайзерът в ръката му, песовете само чакат разрешение.

Оставил го на стражата на някаква гаричка. Било вече минало достатъчно време, за да установят в лагера, че има „избягал питомец“, и да вдигнат аларма в цялата околност. Така че, като съобщили на гаричката за тая работа, веднага се досетили, че това ще да е избягалото от кафеза птиче...

Не си спомням подробностите по връщането в лагера — които после, като копаехме царевичата на Острова, ми е разправял Добри — освен една: че няколко седмици се чувствувахме като „разглобен“ от боя, който му ударили. Добре, че счупено нямало. Държали го в някаква дупка, тясна, колкото да се вмъкне в нея. Но този дълбок карцер се оказал в известен смисъл и помощ! Колкото пъти идвал някой с намерение още да го бие, Добри се залоствал в дъното и ръмжал. Ръмжал не за да плаши мъчителите си, ами просто като естествена реакция в неговото положение: човек, върнат в каменния век...

Но нейсе, остана Добри все пак жив, че и здрав. Това прекеждие не сломи здравата му, невероятно мощна балканджийска конструкция. Само че оттам натък — даже и после, когато бяхме на Дунава — Добри повече за бягане не помисли. Бе се, изглежда, окончателно убедил в безперспективността на такава работа. Макар че за бягане през Дунава, таман той беше за тая работа: и много добър плувец беше, а и невороятно добре на ледена вода издържаше...

Толкова за бяганията. Може да е имало и други опити, но за краткото време, докато бях в „Богданов дол“, зная само за тези три. Колкото до нас двамата с Латин, планове за бягане не сме кроили. С Латин бяхме намислили по-друг вид акция. И сигурно само обстоятелството, че един ден най-неочаквано ни изчетоха имената в някакъв списък, по който отделиха от няколкото хиляди „питомци“ в „Богданов дол“ „чета“ от около 300 души (включително и нас двамата), която бе пратена да основе лагер „Белене“ („Персин“), от първа груповия ни отговорник Томов от един справед-

лив, радикален край на неговото извънредно грозно отнасяне към колегите му по съдба — „питомците“.

Въдворен като нас — не зная за какво, — той Томов като някои други от питомците се бе поставил на разположение на управлението на лагера — да служи като вътрешна, излязла от нашите редове йерархия, само че беше лошо, зло „маке“. Едър, кокалест мъжга, с неприятна бледа физиономия — голямо, бяло лице с малки очи, още го виждам — той „колега“ бе очевидно решил, като се отнася не само неколегиално, но и направо зверски с колегите си, да спечели благоволенieto на нашите господари, та белки го пуснат. Крачещ в едни големи гумени ботуши, с напъхан в тях мушамен брич, той дебнеше вътре из мината, все дебнеше, про-веряваше нещо, „надзираваше“ — нали беше отговорник на смяната. Ругаеше, биеше безпомощните „питомци“, но реагирането срещу него се равняваше на реагиране срещу „властта“.

С Латин решихме да се издебне удобен случай — среща в някоя самотна галерия, където след кратко „манипулиране“ той звяр би могъл да бъде патоварен в едно от вагончетата с въглища и да си отиде така от мината завинаги. (Който е копал в мина знае колко са остри миңборските шийки.) Напъхан така във вагончетата под въглищата — най-много на изхода да го открият, когато мушкат с шишовете да проверяват да не би някой от нас да се опитва да избяга... Какво ли не може да извърши или поне да замисли понякога съвсем неподготвен за дадена работа човек... когато се убедим, че тя се налага абсолютно, че няма как, но... трябва...

III. КОНГРЕС НА ПЕРСИН

Четене и аимена. Една сутрин, като завърши проверката, комендантът Гершана извади някакви листове. Подаде ги на един от надзирателите. И тоя почна да чете-имена! Каза се: всеки, който си чуе името, трябва веднага да излезе от строя и да отиде в отдалечения край на плаца, към почнатата нова постройка.

Четенето на имена бе свързано в съзнанието на всички нас с мисълта за пускане. И в лагерите е като

в живота: човек е предразположен да тълкува все в своя полза нещата, събитията. Тук обаче човешкото „ще ми се“ бе извънредно силно. „Ха, ще пускат, ще пускат! Лабаво има!“, разнесе се шепот. Всеки слушаше с трепет: ще си чуе ли и той името? Във всеки от нас се молеше надеждата: „Дано, дано, дано.“

Като прочетоха обаче първите двадесетина имена, около мен някои „опитни“ почнаха да клатят глава: съвсем не е на добро това викане — твърде голям е броят на „политическите“, твърде много са „лошите“, такива, за които е невероятно да бъдат пуснати. Множество земеделски депутати извикаха вече: от БЗНС „Никола Петков“ — опозиционните земеделци; от „Свободен народ“ — групата на опозиционните социалдемократи; започнаха с Атанас Москов, извикаха Борис Чанджиев, земеделски депутат от Македония, Кольо Ковачев (редактор на така нареченото „Зелено знаме“ — вестника на опозиционните земеделци), депутат и той.

Така че, когато се стигна и до моето име (преди мен бяха вече минали Кольо Чакъров, Кольо Чуховски и неколцина други, чиито имена сега вече не си спомням), аз го чух по-скоро с интерес, отколкото с надежда. Веднага след мен дойде инженер Стоян Божков, земеделец и той. Групата отиваше вече към 250—300 души, все „лоши“. А „лоши“ не се викат за добро, знаеха старите лагеристи. Какво ли беше това недобро, което ни предстоеше?

Трябва да кажа, че аз не бях много развълнуван: можеше ли да стане по-лошо от това, в което бяхме? Бях приел съдбата си, бях вече „мокър“. Пък и каквото и да беше — излизахме от мината. Работата в мина тогава (сега как е не зная) ставаше в много вредни, специално за гърдите, условия. А на мен слабото ми място винаги е било там.

Като отстраниха от лагера останалите — кои изпратиха на работа, кои направо изгониха из помещенията, та да не можем да „установяваме връзка“ с никого, — изкомандваха ни да си вземем багажа и се изнесем зад сградите на кухните, дърводелните, складовете и прочее — нагоре, където едно разклонение на жп линията влизаше в лагера. Скоро там дойде недълга влакова композиция: локомотивчето остави шестте вагона „56

души или 8 коня“ и пак замина, за да доведе след половин час някакви особени вагони — много по-дълги, целите обковани с ламарина, с малки прозорчета, от тях излиза пара...

Забелязах тогава за пръв път, а оттам нататък все повече, че като се съберат неколкостотин „питомци“, каквото неочаквано и неразбираемо нещо да се появи, все ще се намери някой, който да знае какво е това. И то — наистина да знае. Така че скоро се разбра какви били тия вагони: инсталация за изпарване на дрехи с цел обезвъшляване.

Пълната истина излезе и по-комплексна, и по-приятна. Оказа се, че имало и вагони баня! Накараха ни да навържем на вързопи всичките си дрехи, които носехме, и да останем голи като новобранци пред военна комисия! Но все пак тази бухвалдска картина не ставаше на двора, а вътре във вагоните на изпарвателно-банската композиция.

Почнахме да влизаме на групи: даваш си вързопчето с дрехите и продължаваш нататък, по коридор, между ламаринените стени.

Това, което ни очакваше по-нататък, беше доста изненадващо и недотам приятно. Вместо направо в банята, оказа се, че имало предварителна процедура: остригат ти главата „нула номер“ (май че по желание и бръснеха главите), после с машинка ти свалят всичките окосмявания по тялото, където и да са. И за капак, намазват те по остриганите места най-щедро с... газ за горене. Ще излъжа, ако кажа точно кога ставаше мазането с газ. (май след банята беше). Останал ми е спомен от грозни сърбежи няколко дни по-късно, когато корените на космите по главата ми почнаха да прорастват като четина, която не търпеше никаква шапка. А пък ни задължаваха да ходим с едни стари вълнени войнишки кепета...

И сега помня (сигурно цял живот не ще забравя!) онова къпане — такава радваща изненада бе тази благословия. Топла вода, сауна — можете да си представите колко добре дошло беше това след месец и половина в лагерната обстановка.

Картината, разбира се, беше „войнишка“: пликане, майтапи, изтъкване на гърбовете един на друг, внушителни фитили кир... И никой не бързаше да излиза,

въпреки че вътре едва се дишаше от жегата и теснотия... Не, мазането с газ ще да е било след къпането, а не преди: помня, че като си нахлузвах изпарените и обезвъшлени парцали, навред тялото ме смъдеше грозно...

Следващият ми спомен е: вече сме качени в ония вагони „56 души или 8 коня“. Но продължаваме да стоим на задънена линия, не тръгваме. „Нарочно ни държат тука. Ще ни прекарат вечерта по тъмно, да не ни усети някой...“ Кой беше този „някой“, се разбра през нощта...

По едно време, към 6—7 часа вечерта като че беше, нещо чукна, друсна. Макар че отвън ни бяха запрели в тия вагони, та не можехме да отворим и да надникнем какво става, ясно беше, че ни прикачват на локомотив: ще тръгваме. Колелата заскърцаха под тънкото, дъсчено дюшеме на вагона, а през широките пролуки, в които и пръст можеш да провреш, се виждаше как тревата бърза да мине назад.

Навялязохме сред планински баири, прекосяваме Владайското дефиле. Има добро понякога и в калпавото: през пролуките на разсъхнатите дъски на това допотопно возило на БДЖ можехме все пак да гледаме отрязъци от обезлесените склонове на Витоша. Долу — река — Владайската е. От другата страна оставаха стръмните на това място склонове на Люлин.

Като излязохме от дефилето, бе привечер, залез. През пролуките стигаха до нас тънки, високи резенчета от Овча купел, Княжево, Софийско поле, покриви на къщи. Всички се натрупахме на дясната страна на вагона. Хубав, едър петдесетгодишен мъж — Пенкъвски, от „Свободен народ“ разбрах после, бърснеше очи, въздишаше, пак залепваше лице до дъските — да види още, още. Познал къщата си в Княжево, казаха. Други се питаха един друг какво е това там, онова. Всичко отминаваше тъй бързо. Стори ми се, че и аз-познах тополите на бацината ми къщурка отгатък „Бузема“ — многото дървета в дъното трябва да бяха паркът при банята „Овча купел“. Те бяха — сърцето ми ги беше видяло, познало.

Сигурно професионалните революционери на комунистическата партия са знаели как да се овладяват в такива положения, да бъдат твърди, да казват горди, исторически думи. Но ние тук — всички обикновени

граждани и селяни, издърпани от политиката на историческата сцена, качени там не по наше желание — не бяхме получили такова обучение. Желязна твърдост не се показва, исторически думи не се казаха. Във вагона бе настъпило унило мълчание. Всеки се бе замислил, разчувствал, вижда нещо в тъмнината, вече навлязла в нашия тракаш по релсите затвор на колела. „Трак-трака-трак... трак-трака-трак...“ носи се клетката затвор, носи се съдбата ни, сляпа.

И тъкмо тогава от дъното на вагона се чу глас, издигащ се в песен. Мъжествен, но кадифен, гласът бе толкова истинен, толкова свещен от съзвучието си с това, което беше в нашите души, че всички слушахме като че самите себе си. Думите не помня — предполагам, че тогава всеки е влагал в смисъла на думите своята душа. В последствие разбрах, че това била песен за анархист, загинал през 1925 г., чийто текст била написала през 1928 г. някаква учителка, негова любима. А пък този, който пееше — Иван анархистът (наричан още Иван дърводелецът), едър мъж, висок, широкоплещест, с чисто лице на вярващ в една хубава идея и посветил живота си на нея (т. е. не „посветил“ на, а направо погубващ заради нея живота си), случайно прочел стиховете в някакво тяхно вестниче и съчинил мелодията.

В моите музикални спомени това е несъмнено най-възбуждащото, което съм чувал. В този концерт тогава участваха и слушателите. Когато Иван дърводелецът завърши песента и остана да звучи само онова „трак-трака-трак... трак-трака-трак...“, настъпи за кратко време мълчание. После някой подхвана друга песен и Иван пое „... че години тежки, идат по-усилни, идат по-неверни...“ — други, които я знаеха, пригласяха кой как може. И тъгата се разнесе.

Доста от нас буха задремали, когато по тъмно вече ни прекараха през гарата на София и навлязохме в Искърското дефиле. Стана студено — от хлада, нахлуващ от планината, и от съня, който ни бореше. Някъде към единадесет и половина ли, среднощ ли ще е било, на гаричка някаква човек отвън се спрѝказа с нашите от вагона, шепне. Било земеделче, казваха: вън вече научили, че ни карат. Накъде? Изглежда, че е към Дунава, Свищовско може би...

Когато към 5 часа сутринта влакът се повлече, пов-

лече все по-бавно и най-сетне спря, видяхме се на някакъв насип: линията поставена нависоко, види се, за предпазване от наводнение. В един вагон с 56 души, повечето земеделци николапетковисти — депутати, кандидати за народни представители, застъпници, местни деятели, все хора от разни краища, не можеше да не се намери някой, който да не познае тази гаричка, където бяхме спрели на съмване: „Ореш е! — познаха я почти веднага. Към Дунава ни карат...“ Закачиха ни за някакво влакче и след няколко минути бяхме вече пристигнали на предназначението. Вън, виждаме, се движат разни милиционери, надзиратели. Разлостиха вратите, отвориха ги: пред очите ни отвъд високия бряг — сив блясък на бавно течащи води. Ширни, оттагъшният бряг се зеленее далече, далече. Дунав беше. „Дунавата... Дунавата...“, повтаряха, които са били насам. И се съгласиха, че това е гарата на с. Белене. Ис се чудеха какво ще правим тук. Лагер тук няма: да не ни карат по-далече? Песимистите почнаха да въздишат, че може би... през Дунава... за Сибир...

Строихме се за проверка. Не ни казват нищо: мълчат. Нови милиционери — не ги познаваме. И току ни подкараха през долния край на селото. Наоколо някак си широко, широко: небето голямо и ширно, равнината далечна, сивите води блеснаха от утринното слънце. Селцето, през което минавахме, бе от схлупени къщурки, а пък всичко останало, това което бе горе и в далечината — някак си величествено. Дунав си е направил тук и небосвода такъв, че да му подхожда: като че ли тържествен... Да... Всичко бе красиво освен нас, това черно, малко човешко стадо, смъкващо се към брега на голямата река.

Първата делегация пристига. Едва слязохме от високия бряг горе до равнището на водата, спряха ни: всички да си оставим багажа, където ни бяха строили, и да се престроим досами водата, където се поклащаха няколко каика.

Тъй като това превозно средство сигурно ще да е изчезнало, когато ще се четат тия редове, да кажа две думи за пояснение. Каикът е широка, плоскодънна лодка, по-точно непрпускащ вода голям (дълъг и широк)

сандък. Не пропуска вода, защото целият е катраносан — и отвън, и отвътре. От много катраносване и съхнене с течение на годините по дебелите дъски се налепва черна смола, която при силно слънце потича, та залива още по-добре пролуките. Такива кайци имаше едно време вред по бреговете на реките и рекичките, които трябваше да се прекосят, кога отиваш на лозе, кога пътуваш из места само по „черни“ пътища. Някои бяха достатъчно големи, за да се помести там и каруца с кон. Почти винаги се придвижваха, като кайкчията издърпваше своето возило, държейки се здраво за въже, опънато между двата бряга. Колко мили спомени събуждат тези кайци в душата ми: с тях съм минавал през река Росица на път към севлиевските лозя, през река Осъм, на път към дядо Бочовото лозе на „Печигарга“ там, в баирите отвъд реката, на която е разположен Ловеч — онзи малкият градец-село от 1920 г. Кога ли беше 1920 година?...

Въпросните 2 или 3 кейка, кито се полюляваха лекичко в подпикващата мътна пролетна вода на високия Дунав пред нас, бяха обаче някак си зловещи. В спомена ми са останали двамата мрачни кайкчии със стиснати устни, сякаш и те целите в черно. „Харон на своята барка...“ Все този стих ми беше в ума... Не приказваха, не отговаряха на никакви опити за приказване — даже и когато милиционерът се бе извърнал на другата страна. Защо? Толкова повече, че като минахме през селото, няколко местни хора притичаха, та нагребиха да целуват ръката на един старец, който беше с нас и комуто дотогава не бях обърнал внимание. Дядо Кольо, обясниха ми другарите земеделци, бе депутат от този край, където извънредно много го тачели. Личеше си. Но защо лодкарите бяха така мълчаливи — сякаш са неми? Или пък не бяха видели, че техният депутат, този скромнен старец, но с изпълнена с достойнство фигура, беше тук, при тях?

Като ни свалиха на брега — отгатък водата — настъпи доста голям смут у хората, поне у значителен брой от тях. Почнаха да шепнат, че на, карат ни навътре да ни разстрелят, нали ни бяха наредили да си оставим багажа, затова било... Други твърдяха, че щели да ни прехвърлят в Румъния, а оттам — към Сибир...

Като се събрахме около четирidesетина души, под-

караха ни четирима милиционери — навътре в острова. Трябва да кажа, че мястото съвсем не изглеждаше го-стоприемно: в началото на лятото Дунав е „пролетен“, в смисъл че е висок поради пролетните води, които прииждат от топящите се в Алпите снегове. Но полето бе вече прегоряло... Някои предложиха да наречем острова, след като се разбра, че е големият остров пред село Белене... Мадагаскар: очевидно поради съвсем неласкавата представа, която имаха за въпросния африкански остров... Жегата във всеки случай беше африканска.

„Вода, вода, вода?“ Ама вода нямаше никъде. След два-три часа спряхме край блатист бряг: Дунав бе навлязъл между дънерите, водата топличка, нагазихме отначало до глезените, по-нататък — до коленете... Ето ви, демек вода...

Мнозина се спуснаха да пият. Надвих погнусата си поради жаждата, види се. Я; тя била вкусна. Топла, ама пие се. После, като седнахме, онези, които са били край Дунава, обясниха, че местните хора редовно пиели вода от реката. Тогава си спомних, че като бях в Свищов през юли 1924 г. (на някаква годишнина на Свищовската търговска гимназия се събраха бивши ученици, между които и баща ми), из града сновеха „сакджии“: върви човек пред кон, зад който се клати върху две колела бъчонка, и вика „Водаа! Водаа!“ Ето че сега опитам от тази вода: могла да се пие...

Докато уталожвахме жаждата си — и особено като отидохме за второ и трето пиене от този ако не друго, поне обилен извор — почнаха шеги за специфичния вкус на водата, идваща и носеща неизбежно компонентите, но, слава Богу, не и ароматите от добре познатите източници — *сloасае шахпзе* — из цяла Средна Европа... Шегувахме се пред очите на милиционерите и под дулата на шмайзерите им, насочени насам: стоят на тридесетина метра от нас — наежени, вардещи...

Земеделците знаят да говорят с народа — нали са от него. Нямаше и половин час и чувам Серги Златанов и още двама-трима да обясняват на един от ония с шмайзерите, пристъпил по-близо:

— Ето, този е професор... Тези двамата са депутати, също онзи, който отиде към върбата...

Милиционерът беше очевидно смаян:

— Ама... как? Наистина ли депутати? Професори? А пък на нас ни бяха казали, че...

Излезе, че им било казано, че всички сме опасни престъпници: убийци, разбойници. Така че да стоят далече от нас и да се пазят да не ги нападнем.

Това разяснение на нашите земеделци намали напрежението: милиционерите приседнаха по-близо до нас с вече отпуснати между краката шмайзери, някои дори полегнаха...

Като отпочинахме, продължихме навътре в острова. Към пет часа след обяд ще да е било, сенките се бяха поудължили — стигнахме нищожна баирчинка — да има, да има десетина метра над равнището, свършващо далече в зелената стена на върбовата гора. Горе, „на върха“ на баирчинката се виждаше набързо скована от дъски четвъртита „постройка“: да има не повече 30—40 кв. м площ, заградена със „стени“ от наковани една до друга пресни дъски. Това бе предназначено за нас „помещение“. Вътре „под“... нямаше — подът бе тревата — същата каквато и вън. „Покривът“ бе от пак така наковани надве-натри дъски без керемиди, че даже и без мушама. Изобщо типична „българска работа“: символична постройка, та да може да се каже, че има... В тази „постройка“ ни запряха за през нощта всички нас, които бяхме там... Всичките 300 души.

„Всичките 300 души?“ Аз и сега не мога да повярвам: не, сигурно част от тях са дошли на следващия ден. Когато аз влязох вътре, „подът“ вече бе застлан с тела: ние, закъснелите, се принудихме да стъпваме между тях, постепенно започнахме да сядаме, да лягаме отгоре им, почнаха сбивания... Дали е имало „трети“ етаж от тела — не помня. Помня само, че тази нощ бе някакъв невъобразим кошмар от блъскания, задушавания, чак и сбивания. Ами как! В тъмнотията, когато върху тебе тежи тяло, което ти взема въздуха, спира ти сърцето, какво да правиш? Пък имаше и доста „чужди хора“, които не ги познавахме, някои бая диви. Селският елемент в тази ужасна, трагична нощ на борба за въздух на стотици натрупани едни върху други тела, десет часа борба за глътка въздух за оставане жив! — се държеше по инстинкт заедно, по усет за кои са „свои“...

Този ужас, Богу хвала, не се повтори: следната нощ прекарахме вън, под открито небе. Оставиха ни да лежим там, на слабо полегатия склон. Изобщо оставиха ни на мира. Не се занимаваха с нас. Като че ли просто ни забравиха... Милиционерите се настаняха в „постройката“, а тези, които ни пазеха, лежаха някъде по краищата на поляната, далече от нас.

Като начало на „устройването“ ни почнахме да си правим импровизирани навеси от върбови клонове и шинелите ни. Събирахме се двама-трима, забивахме в земята два-три върбови клона, върху които мяхахме шинелите: ето ти сянка от онова слънце, дунавското. Лете в Дунавската равнина ставало „континентален климат“ — бяхме учили по география във Втора мъжка гимназия. Сега го проверих: „континентален“... всякак: сигурно стигаше 40 градуса на сянка... Лежиш, па се смъкваш до блатото да пиеш вода...

Откъде шинелите ли? Ами по обяд, след кошмарната нощ в постройката, пристигнаха няколко волски коли с „багажа“ ни. Аз имах малко, но на тия, стоели дълго в мината, им пристигнаха сандъчета, куфари с повече дрехи, даже и книги. Сега се видя колко разумни са били ония, които режиха в „Богданов дол“ (където бяхме до завчера — едно сякаш отдавнашно време...) изобилния хляб на дълги порязници и го сушиха на керемидите над склада... Защото тук просто ни забравиха по отношение на храната: не дадоха първия ден нищо. Храна — хляб, мармелад и малко сирене, раздадоха едва на втория ден от началото на живота ни под открито небе, там на полегатия склон, в средата на Големия остров... Даа, наистина „Богданов дол бил същински „пансион“...

Лошото беше, че навечер на третия ли, на четвъртия ли ден заръмя... Навесите от клонове и шинели бързо прераснаха в импровизирани палатки. Особено добре бяха тия, които имаха одеяло. Като се прихванех в средата и се опъне във вид на палатка, то пази от ръмката небесна тия, които са отдолу. Ние с Латин не можехме да си направим палатка по липса на одеяло. И Латин като мен бе „изборджия“, т. е. един от онези български граждани (пардон, ние вече не бяхме „граждани“, в лагерите бяхме „граждания“, когато ни се го-

вореше „учтиво“, а иначе ни назоваваха „гадове“), чии физиономии не се харесали на властниците, та бяха ни насъбрали няколко хиляди, малко преди изборите от 15 май 1949 г. и бяха ни изхвърлили — да не им „пречим“. Затова тази серия бяхме известни като „изборджии“. После дойдоха и други серии „ял, пил, пия“, „гледал, не плакал“ ... Но за тях после...

Така че ние с Латин — и двамата още сравнително нови — не бяхме снабдени с повечко багаж, и по-специално с одеяла. Но нейсе, бяхме и двамата едри, здравеняци: юнашки накършихме клони и натрупахме от тях такъв навес, че капките на дъждца неспирен ни оставиха на мира отдолу. Даже помогнахме не на един при кършенето на клони.

Че защо ще кършите клони? Нямахте ли брадви? Нямахте ли ако не друго, барем джобни ножчета, та с тях да си режете клоните — вероятно ще попита читателят...

Брадви ли? Че откъде? Бяха ни оставили под открито небе ей така, без да се интересуват — поне засега — от нас, без даже сами да знаят за какво ще ни употребят. Та ще ти мисли някой, ако заваляло и загърмяло... Джобни ножчета? Пардон, джобни ножчета на „питомците“ не се оставяха — те са „оръжие“. Така че ние джобни ножчета нямахме: доколкото някой по различни начини се бяхме снабдили в мината, при тръгването оня ден с шестте вагона „56 души или 8 коня“, грижливо ни ги събраха.

През цялото това време, захвърлени там, под открито небе, никой не искаше от нас работа. Не искаха нищо. „Исканията“ почнахме да повдигаме ние: избутахме един измежду нас за „четен“ — винаги имаше готови за това, но не от земеделците, анархистите и троцкистите — и той почна да се присламчва към милиционерите като куче към господаря си — да им напомни, че ни трябва и хляб, все пак...

Мина ден-два, хлябът почна да идва, пък и понеже не работехме, не бяхме и кой знае колко гладни. По едно време, внезапно дадоха на цялата чета от общо 300 души — 1 (една) секира и 1 (един) бел с нареждане да си построим землянка. Тегли се една черта от „върха“ на баира в посока изток и по нея — бъдещия „булевард Найденов“ — се определиха на отстоя-

ние около метър една от друга землянките — по за двадесетина човека всяка. И почна строежът на лагера „Персин“ — този обект, тогава единствен още, който впоследствие щеше да стане известен като „II обект“ — лагера за „най-лошите“. Каквито очевидно бяхме ние, основателите и първостроителите.

Предполагам, че това не е типично единствено за българите: трябва да е общочовешко, но у българина то е много силно само го тури на работа, която нашият човек да знае, че е смислена, и ела да видиш какво става! Веднага се намериха, които да знаят до каква дълбочина да се вкопават в земята землянките. Намериха се такива, които да знаят как се конструира таванът — с напречна греда върху читали, с клони отгоре — ама изобилни, ама грижливо наредени. Почнаха опитните селяци, които са правили бостански землянки и колиби край лозето си, да изсичат чимове: носят, нареждат, дават нужния наклон, та да се стича водата, да не влиза в землянката. Оставят вътре място даже и за печка — имаше и такива, които знаеха как да изидат за зимска печка — соба: оглеждаха пръстта — ставали за тухли...

За брадвата и белата се редувахме, чакахме. То се знае, както винаги някой се вредиха по-напред — естественият подбор на по-хитрите, по-оправните...

Беше краят на следобеда, когато внезапно избумтя джипка, от нея слезе военен — аз чинове не познавам, майор бил, казаха. Почвало наводнение: Дунавът се покачвал, почвал да навлиза през някакви канали в острова, та трябвало да се спасява положението — има ли доброволци?

Ние с Латин се спогледахме: от опит ли, по интуиция ли, но почнали бяхме да надушваме, че е добре да не си в „купа“. Пък и, казахме си: здрави сме, яки сме, с какво няма да можем двамата да се справим, което другите да могат? Но което си е право, имаше и това, че на доброволците обещаха да дадат веднага по хляб и половина плюс двойна дажба мармелад „Диокки“... Излязохме шест крачки напред... Почна да вали...

Потеглихме в дъжд, но не кой знае колко силен. Навлязохме в гора. Четиридесетина души бяхме. Милиционерите вървяха от двете ни страни на десетина-петнадесет метра от нас, успоредно с групата ни, но далечко от нея: все си се попават от нас, пък и при-

тъмня. Сега вече дъждът се усили, загърмя, затрещя. Милиционерите ни виждаха и ние тях само като светнеше, преди да гръмне. Пред очите ни блясваха шмайзерите им, свалени, насочени към нас. Път имаше ли — вече не мога да кажа: само се препъвахме о клонаци и прескачахме паднали дървета в девствения лес...

Чак към десет и половина вечерта при слаб дъждец — големият дъжд беше заминал подир бурята — излязохме на едно широко, равно място: поле ширно, в тъмното не се види краят му. От едната страна — висока стена от грамадни каваци: ние не бяхме дошли оттам — от другата страна дойдохме.

Продължава да вали. Всички уморени, капнали, заваляме се за сън. Милиционерите ни докараха до някаква ниска барака: яхър. Напъдиха конете на открито, а нас запряха вътре... Ех, не беше толкова тясно, както когато влязохме в оная „постройка“ на „върха“ на баира през първата нощ на острова. Но пък имаше друго — целият под бе покрит с пресните „кюфтета“ от тия коне, надумкали се през деня здраво с обилната трева на острова. Ухаеше приказно интензивно, да припаднеш бе изключено: въздухът е само амоняк. Къде да седнеш няма, та камо ли — да легнеш...

Отбутвахме, изривахме, сгласихме се накрая някак да приседнем, Латин и аз. Трябва да призная, че тая нощ чувствата ми братски не са отивали по-далече от Латин. Нито пък сигурно неговите по-далеч от мене. Бяхме станали абсолютни побратими, всеки от нас милееше за другия като за себе си.

Все пак придремахме, макар и седнали, макар и сред конските „кюфтета“... Сутринта бяхме като натъртени целите: както сме били запотени, от мокрите компреси ледена чак не, ама все пак студена вода на нощния дъжд — беше ни ударил силен мускулен ревматизъм.

Пред конюшната — от която междуременно ни изгониха — се бяха ширнали гъолове — „водни огледала“: оглеждай се колкото щещ. И газии: за цървули нямаше повече място — всички тръгнахме боси.

Към 11 часа ни събраха: да вървим да „спасяваме острова“. Ще го спасяваме обаче с голеи ръце: ни лопати, нито дори мотики нямаше.

Заведоха ни на едно място: нещо като вход на канал откъм Дунава в острова. Или пък може и изход на отводнителен канал да е било от острова към Дунава?

В тоя запуснат — впрочем личеше си, че е отколен — канал бе наистина започнала да прониква откъм Дунава малко водица — макар че стояхме там два-три часа да „пазим“, — никакво нарастване на това нищожно навлизане на вода в острова не констатирахме. Пък и да имаше такова нещо — какво можехме да сторим с голеи ръце?

Прибраха ни рано след обяд. И повече там не ни водиха: свърши се тая „спасителна акция“, която някоя паникьорска началнишка душа бе заповядала. Свърши се и се забрави. Ама ние си оставахме там — край величествената стена от каваци: „I обект“.

Тук ние не бяхме „основоположници“: имаше вече някакви помещения за милиционерите. Имаше и навес, под който в казани нещо димеше — пара от чорба. Вечерта ни дадоха да се нахраним... с „топла храна“. Бре, видя ли, Латине, на добро излезе!

Изядохме чорбата, но за спане пак се намерихме на открита поляна. Добре, че поне водата се бе дръпнала.

Не си спомням как сме прекарвали първата нощ на открито — на тоя нов обект, който скоро щеше да стане известен като „I обект“ или „Кавациите“. Но много добре ни виждам нас двамата как заранта, с по една голяма секира в ръка разбиваме дънери — за дървата, нужни за под казаните. Ние с Латин се присламчихме там, защото забелязахме, че в близост до ония грамадни кютуци за разбиване имаше разпиляна царевица. Види се, редосеялки ли, какво ли там бе разпиляло това зърно. После трактори го залели с масло, затъпкали го в земята. Та разбрали вече, че тук е глад, ние с Латин се заловихме да изчопляме зърната затъпкана царевица из калта. Ударим няколко пъти със секирите — па хайде, клекнем и чоплим, чоплим...

Пак заваля. И този път — един тих, напоителен, задълго. Ние сме там сред поляната гъолове и кал. Не ни и караха на работа. Не знаят какво да ни правят. Безстопанствени. Намерихме с Латин един бел и решихме: ще си направим собствена землянка — за нас двамата, по мярка. Каквито бяхме едри, дълги, направихме я достатъчно дълга, че и като се изтегнем, да има още място „до изхода“.

Беше яма — жив гроб: малко повече от метър широка, така че да можем да легнем вътре двамата. И дърво напречно закрепихме, и клони натрупахме от

двете страни, и с пръст я засипахме. Някъде по средата на подиробеда бяхме готови: вмъкнахме се вътре, легнахме, екстра станала! Загърнахме се и решихме да поспим, колкото до вечерната чорба. Преди да заспим, през „входа“ се промъкна някакво човеченце: беше така нареченият „Янко архивар“ — бил архивар в Съдебната палата. Защо бе в лагера, знам ли. Не знаеше във всеки случай и той. Пък и едва ли някой изобщо е знаел. Запита умопително дали може да легне, ей така, тук, съвсем открая в краката ни. Легна...

По едно време се събудихме, гледаме: а-ха, вече се мръква. Скочихме, т. е. надигнахме се, защото, едно, че беше ниско, та хич не можеше „да се скочи“ в нашата землянка-гроб, и друго, че целите бяхме сковани от ревматични болки. Но нейсе, излязохме: да не пропуснем: че нали вече раздават чорбата... Само че светът ни се стори по-различен: когато се бяхме намъкнали вътре, ръмеше. Пък сега светло, облаците се разнесли, слънцето залязва: лятна вечер... Каква е тая работа?

Излезе, че сме спали 24 часа непробуден сън! Страшен, гробовен сън. Земята, в която смятахме, че сме се „скрили“ беше се я припознала и ни бе взела за трупове, я се бе опитала да ни третира като такива. Но във всеки случай бе се присегнала към нас с ледената си ръка от пръст... Оттогава насам изпитвам свещен ужас от земята, от пръстта: разбрах от този нагледен урок, че със земята шега няма. Не вече да се закопавам в землянки, ами само да се сядам на мокра, влажна земя, оттам нататък съм се пазил в дългите години на лагерите. Другите можеха да сядат, когато бяхме преуморени, но аз — не: стоя прав. Освен ако с мен беше дъсчичката, която си носех, та ако седна, да е поне на нея...

В „бункера“, така го бяхме кръстили и така му остана името, повече не влязохме. Предпочитахме да спим на открита поляна, па даже и под дъжда. А „бункерът“ така си и остана сред онова поле: даже две години по-късно, минавайки татък, съгледах издатинката — стои там като паметник... за гроба, от който успяхме да избягаме.

„Строеж на помещения“. Спомените ми сега, тридесет и пет години след ония дни, не могат да се подредят с хронологическа сигурност. Но аз нито ще се опитвам да ги подреждам, като „уйдурдисвам“ неща, които не пом-

ня ясно или съм забравил, нито пък ще тръгна да търся хора, белки намеря някого, я Кольо Чуховски, я Кольо Чакъра — кои ли останаха? — та да ми припомнят как точно беше. Както си спомням и доколкото си спомням, точно така ще продължа да разказвам: такъв вид „спомени“, както ги пишат сега комунистическите другари, с ония ми ти списъци от по 30—40 имена, и то всичките пълни, че с точни дати и адреси, нямам намерение да фабрикувам.

Та като бяхме пак почнали да спим на открита поляна, в една бурна нощ — с дъжд из ведро, тъмнина като в рог и светкавици, бляскащи за миг и осветяващи нашата странна компания от призраци, налягали в гьолове, — аз се вдигнах и отидох малко настрана, два-три метра от мястото, където бяха налягали последните нещастници от нашето мокро стадо, лискано от дъжда. Трябваше да „сменя водата на златната рибка“, както казват на тази работа англичаните... Добре, ама изведнъж измежду струите дъжд изскочи милиционер и допря дулото на револвера си на гърдите ми. Тресе се целият и крещи: „Ще бегаш, ще бегаш, а?“ Блясна светкавица, лицето му като на ненормален: разкривено, изблещил очи, устните му се свиват. Всичко това виждам в тези мигове светлина на следващите светкавици и се чудя как и с какво да го убедя, че не бягам: една погрешна дума, стъпка и ме праща на оня свят... Остави ме — как — не помня... Няколко седмици след това ме изпратиха (нали бях се писал „строител“) да поправам вратата на землянката на милиционер — в „техния“ сектор. Гледам го — тоя е, същият. Позна ме и той: хили се — наистина като ненормален. Разбрах сега още по-ясно, че само Господ знае какво е спряло тогава пръста му да натисне спусъка, както се тресе цялото му тяло от налудничавата възбуда...

Две думи за „тях“, нашите пазачи, „възпитатели“... мъчителни... От наблюденията ми през дългите години там дойдох до заключение, че и те бяха изпратени на Острова за наказание, или пък за да се отърват от тях като „неудобни“ — било заради прекалявания в престъпленията, било поради престараване или пък — в редки случаи — за това, че не са могли да се включат във властта: оказали са се много индивидуални, горди, неподчиняеми. Имаше двама-трима такива — не повече: например Иван партизанина, началник на обект II, ко-

тато бях говедар. За него обаче, като му дойде редът. „Моят“ милиционер и евентуален „убиец“ сигурно беше я от ненормалните, я от попрекаливите, та станали неудобни, че са много диви, много кървави... чак и за нашите сайбии... Като после онзи бивш началник на Видинското ДС, гдето беше „началник административен отдел“ (т. е. платен официален безделник), когато през 1956—1958 г. бях титулярен хамалин на „Главпроект“? С ония страшни, изблещени очи? Гдето все висеше над главата ми и приятелски — Бога ми, да, приятелски! — все се хилеше: „Изпуснахме те ние тебе, изпуснахме те!“ (Изпуснали да ме „очистят“, когато му било времето, в първите години след Девети септември, пък сега в 1956—1958 г. е вече някак си... късно, не става...)

Почна значи строеж на помещения: очевидно чакат се гости, с хиляди.

Строеж? Ето как ставаше тая работа. Почва се с производство на „леси“. „Леса“ се произвежда така: набиват се пръти, дълги, колкото искаш да е широка лесата, а толкова повече на брой, колкото искаш да е пък подълга. Разстояние между тях — двадесетина сантиметра. Ако е по-голямо — по-слаби са, ако е по-малко, потъсти, значи — по-здрави. Едни от нас кършат клонки и ги носят при онези, които „плетат“ лесата, други доставят пръти — подострени, та да са готови за забождане в земята. И прътите, и клонките се вземат от повалени върби, които делачи изделват на мъртеци: от тях се сглобяваше скелетът на постройката от „леси“.

Този път ни бяха отпуснали няколко бравди, за бележете не помня — не са ни, види се, трябвали: „постройките“ този път бяха изцяло мад земята: не землянки, а „високи строежи този път на два етаж, така да е каже. (В смисъл, че се поставяха един над друг два „етажа“ леси, които са за „легла.)

Как успяваха тия доморасли майстори селяци да сглобяват конструкциите без пирони, и досега се питам! Защото — „пирони“? Кой ти дава? Някакви техники от неолита, може и отпреди потопа се използваха: „зарязвания“ дървени „гвоздеи“, завързване с въжета от тънки гъвкави върбови клонки... Но — успяваха. Ние — масата, доставяхме големи количества леси, та израсна цяло малко градче, цялото в „постройки“ от леси. От леси бе и „покривът“: наредиха обаче отгоре му засега

да не се поставя нищо. „После“ щели да мажат с кал. Отстрани също щели да измазват с кал; но чак през зимата. Сигурно са измазали, но аз не съм видял. В „постройките“ на I обект аз живях все лятно време: и когато ги строяхме, и после през 1951 г., когато пак дойдох на Острова. А и сетне няколко пъти ми се случи да поживеят там — но все не зиме. Та как е бил там животът зимно време, не мога да кажа. Но дори и да са ги измазали с кал, понеже бяха високи, а и с оня покрив от леси, те не биха могли да задържат топлината както обикновените наши обиталища, закопаните в земята землянки, каквито бяха първите — на II обект.

Лятото на 1949 година Латин и аз се бяхме настанили в един от тези хамбари от леси: на горния етаж, разбира се. Там прах не пада от такива над тебе, пък и чуждо око е по-добре да не вижда какво става... А ние с Латин имаше какво да вардим. Защото бяхме станали... крадци.

Но да се разберем — ние не крадахме от „нашите“, а от... милицията. Моля читателя да се опита да си представи в какво положение бяхме ние там тогава: задържани без присъда, без обвинение, без следствие, лишени от имущество — на повечето от нас бяха взели имот, а на всички — поминъка ни. Така че за нас всичко, което не беше „мое“ или „на нашите“, беше... „тяхно“. Затова ние тъй разсъждавахме: да крадем от „тях“ беше не само „морално“, „позволено“, ами дори един вид наше „морално задължение“ и ние не кавахме, че „крадем“, а че си „вземаме“ от „тяхното“. Освен това да геройство... Впрочем не зная дали такъв вид манталитет уважаемите инициатори на превъзпитанието ни са предвиждали, че ще се развие у нас, затворените по лагерите. Но постигнаха го. Този манталитет стана „норма и морал“ за всички, които бяхме там и излязохме от лагерите в социалистическия вече живот. Искаха да ни „превъзпитат“ и успяха: когато излязох от лагера, аз дълги месеци, че и години, като видех да минава камсион с чували брашно, каруца с картофи или моркови, в мен веднага трепваше нещо: какво да направя, как да „свия“?... Готов бях за социализма. Показа се обаче, че мнозина от техните хора, които изобщо не бяха ходили на „превъзпитание“ в лагери, а сами пращаха там другите, имали у себе си заложени големи таланти и склонност към „свиване“ и третиране като

подлежащо на „свиване“ всичко държавно и народно.

Какво крадахме ние с Латин от милицията? Крадахме, или по-точно „свивахме“ от хляба им. Но какъв хляб беше той! Или на мен, понеже съм бил много гладен, ми се е струвало, че е много сладък, или наистина ще да е бил такъв. Бяха едни двойни хлябове — не бели, ами от брашно от „цяло зърно“, с вкус на пшеница! Не се прави такъв хляб вече. Едно време, през 20-те години, фурнаджиите тъкмо такъв хляб вадеха в крайните квартали на София: с такъв хляб — с вкус на пшеница, Боже мой! — се връщах аз от фурната на ъгъла на ул. „20-и април“ и ул. „Дебър“, първолаче, което майка му пращаше за хляб и което изяждаше половината още по пътя...

Хлябът тук се докарваше от село — в лагера още нямаше фурни. Волските коли с хляба пристигаха вече по тъмно, често пъти доста късно, след проверка.

Когато небето е облачно вечер, тъмнината става почти непрогледна. Това именно използвахме ние с Латин. Щом чуехме, че идат колите, ние заедно с орталък „питомци“ се трупахме натам: защото идваше и колетчикът, та всички се натискаха да видят има ли колетчи, писма... Латин разбутваше тоя, оня, качваше се на колата: „Ама отместете се бе, майка му стара... Да, господин милиционер, аз им казвам...“ И качил се, „помага“ да се разтовари хлябът: чувалите с хляба за „питомците“ и милицията пристигаха заедно и трябваше да се отделят, да се отнесат по предназначение. Латин бе майстор по създаване на бъркотия, гюрултия, но без да се стига до крайности. В тази бърканица, където той все уж помага, оправя, подава, той издебваше момент и ми пробутваше шинела си, в който бе успял да „свие“ един от онези, „техните“ двойни хлябове... И докато разправиите там продължаваха, мен вече ме нямаше наоколо. Хлябът се прибираше на нашия втори етаж, или по-точно в моя куфар. (Бях получил един куфар от пресован картон — уж „вулканфибър“.)

С течението на времето ние натрупахме 7—8 такива двойни хляба „резерв“: ядахме от старите, а запазвахме новите. Неразумни сме били, разбира се! Защо не ядахме само тях, а да запазим нашия „питомски“ хляб, и досега не проумявам. Цялата тая дейност свърши един ден, като Господ ли, Кантовият „категоричен императив“ ли ни наказа: при едно внезапно повикване за про-

верка на поляната, с багажа ние трябваше най-бързо и чудейки се как и къде, че да не ни забележи някой — да се освободим от нашето съкровище...

Ние с Латин — особено пък след като така ясно ни показа случаят с доброволството за „тежката и опасна“ работа по „спасяването на острова от наводнение“, разбрахме, че такива „тежки“ и „опасни“ работи винаги излизат най-леките и доходните, затова всякога излизахме при подобни извиквания. Яви се „тежка“ работа: за нахвърляне кал на покрива на конюшната за замазване — наехме се; и така не отидохме на кспан за разбиване на буците на бъдещата царевична нива. Излязохме също и за друга „тежка“ работа: понеже вода за пиене се караше отдалеко, трябваше да се изкопае нещо като щерна — за вадене на вода за кухнята. Щели да дойдат много хора, вода щяло да трябва много. Само че копанта на тая щерна насмалко да ни струва бая скъпо.

„Бус... Бус... Ще го застрелям!“ Защото ето какво стана.

Щерната — яма, широка може би две крачки, дълга три — беше вече стигнала на такава дълбочина, че отдолу пръстта или по-точно глината (защото бяхме влезли в една песъклива, жълта глина, която накопилахме) не можеше да се изхвърля направо навън. Поради това измайсторихме малко скеле, та единият да пълни долу наконаното и с кофа да го подава на тоя на скелето, който от своя страна да го изхвърля вън. Май че така беше? Или пък дали тоя на скелето не изхвърляше с лопата?

Латин беше долу на дъното, пък аз изхвърлях навън, каквото ми подаваше той на площадката на скелето. И си приказвахме. Аз от дете съм влюбен във всичко, що е глина — още в прогимназията обичах да моделирам. После през 1939 г. в Рим при мен се завъртя Асен Пейков — бъдещият голям скулптор: не заради моята обич към глината, ами че нямаше какво да яде, та ме чакаше, като стане един и половина часа, да идем заедно да обядваме. И понеже и без това нямаше работа, си вземахме бутилка „Арманяк“ и се прибирахме в хладната му стая в една стара къща недалече от „Пи-аца дел Пополо“, отпиваме си от „Арманяка“, приказваме си и той ми прави глава от глина. Та Асен, като лепеше глината по мокрите парцали, навързани около

колчето, ми обясняваше, че така се правело бюст. И сега аз, като изхвърлях оная ми ти мазна, гладка глина и си приказвахме с Латин, изведнъж ми хрумна, я да вземем да направим от тази глина един хубав съд за гювеч и той ми се изсмя за какво ще ни е, като няма да има какво да печем в него. Тогава аз му казах:

— В такъв случай... ще взема да направя от тази глина бюст на Георги Димитров.

Продължавахме да копаем. По едно време идва някакъв надзирател горе, на ръба на щерната, каза на Латин да излезе, пък аз да сляза да копая долу. Там вече беше излязла вода, студено беше на нозете на копаещия... Помня, че си рекох, я гледай, почнаха да се грижат и за нас даже — да не се простудим! Затова, види се, извикаха Латин да излезе.

Латин излезе от щерната и не дойде вече. Почудих се, но не много: затова отивахме на „тежка“ работа я, за да можем да я превръщаме в лека... „перваз“. Сигурно се мотае някъде... Мина време. Появи се пак онзи надзирател:

— Излез горе! — Веднага усетих, че гласът му не вещае добро. Каква ли ще е тая работа? Ама нищо не мога да налучкам, макар че мозъкът ми почна веднага усилено да „чатка“ всички възможни „засечки“. Не, няма такива: освен една — да не би да е „хлябът“?

Едва излязох вън, зад мен застана милиционер с шмайзер, насочен върху ми. А надзирателят ме побутна в посока към малкото нищожно байрче: скат някакъв на тридесетина-четиридесет метра. Там бе седнал върху сандък човек и още двама като че ли наблизо. И един тресящ се от възбуда милиционер, който вдигна шмайзера:

— Ще го застрелям! Ще го застрелям!... — Явно имаше предвид мен.

— Чакай, чакай... — започна да го успокоява онзи, седналият. Цивилен някакъв, в спомена ми е останал като човек среден ръст, средна възраст, възслаб. Надзирателят дърпа да отстрани милиционера, който искаше да ме застреля, да отиде по-далече от нас.

— Виж какво — каза ми цивилният — Латин всичко призна, кажи си и ти, та да не си губим времето! Хайде признавай и ти, казвай!

— Какво да призная? Какво да кажа? — аз съвсем се обърках. Какво искат тия хора от мен, за какво се

касае?... Видял, че не разбирам въпроса му или че не му се губеше време, цивилният уточни:

— Я не се прави на „хахо“! Какво сте се наговаряли там, като копаехте, ей оега, в ямата? Хайде признавай!

„Какво сме говорили“, почнах да се напъвам да си припомня аз. „А-ха — за глината говорехме...“

— Ами — казах аз — говорихме... за това, че е хубава тази глина... — Просто не можех да си представя какво интересно може да има в това, че сме говорили за глината.

— После, после: какво друго говорихте?

— Ами... — мъчех се да си спомня, защото помни ли човек какво е говорил в такива случайни бърбения, когато се върши някоя физическа работа. — Да, да, казах, че ще взема да направя един гювеч.

— После, после! Остави гювеча: какво говорихте после?

Какво сме говорили после? А, дойде ми на ума — за бюста:

— Ами после — започнах аз, смятайки, че ще мога да кажа нещо благоприятно за себе си, рекох на Латин, че ще взема да направя бюст на Георги Димитров и... — Тук стана обаче нещо най-неочаквано.

— Бус, бус!... Ще го застрелям! — почна да крещи онзи милиционер, който вече беше викал, че ще ме застреля. „Бус, бус“ и вдига да се прицели в мен, а ония, надзирателят и още някой, го възпират.

В главата ми внезапно се получи просветление — ужасяващо просветление: „Милиционерът не знае какво е БЮСТ! Той мисли това за нещо ЛОШО! Ами ако и разпитващият ме не знае какво е „бюст“, аз съм загубен! Защото ясно е, че милиционерът, като ме е слушал да обяснявам как глинената глава се закрепва „на колче“, сигурно е помислил, че съм се заканвал да набия главата на Георги Димитров на кол!... Ужас! Единственото ми спасение бе да контраатакувам: да обясня какво е бюст, че е „добро“... Така че аз веднага почнах:

— Да, аз казах, че ще направя от тази глина ЕДИН ХУБАВ БЮСТ на Георги Димитров... Скача пак онзи „Бус, бус! Ще го застрелям!“ и пак разпитващият цивилен казва „Чакай, чакай!“, и пак ме подканва да продължа да „си признавам“.

— ...един ХУБАВ бюст — продължих да подчерта-

вам аз „хубав“, като едновременно изследвах с едно око какъв ефект произвежда това върху цивилния, който ме разпитваше. Почна да ми се струва, че той знае какво е „бюст“...

След като многократно ме подканяше „да си призная“, понеже Латин всичко си бил „признал“, аз съгледах Латин да лежи татък, на четиридесет метра, с вързани ръце и крака. Цивилният за последен път ме предупреди, че „като те затворим довечера в мазето на комендантството до кръста във вода при плъховете“, всичко съм щял да си изпея. Той си отиде, а мен ме оставиха като чувал с картофи, тумбван на баирчинката с ръце и крака, вързани, както на Латин с въже. Имаха грижата да ме обърнат с гръб към Латин, та да не се виждаме — да не се гледаме. Край нас остана милиционер, ама не онзи треперещият, гдето вдигаше шмайзера да ме разстреля... Оставиха ме „да си помисля“.

Наближи обяд. По едно време (милиционерът не гледаше насам) мина недалеч от мен Лалчев, нашият „четен“. Адвокат доста млад, около 35-годишен, от Шумен мисля, че беше. Не беше земеделец, но Господ да го помни за добрината му:

— Латин нищо не е признал! Латин нищо не е признал! — чувам гласа му, понеже бе извърнал глава на другата страна, към полето, говорейки ми тия думи... Откак съм излязъл от лагерите, изгубих го от очи тоя Лалчев. Но цял живот ще помня и името му, и това, че се пристраши, там, тогава. Че „там“ и „тогава“ нямаше шега, особено към такъв „приспособил се“, когото те смятат, че „предателствува“...

Надвечер дойдоха, развързаха ме, доведоха отнейде още няколко „наказани“ и с по две баки ни пратиха да носим вода за кухнята — от изворче на 2 километра оттам. И повече не ни търсиха по този въпрос. Прибрахме се за проверка, всеки в своята бригада: така че с Латин се видяхме чак вечерта — него бяха го пуснали преди мен. От него чух, че сутринта към 11 часа бил умрял Георги Димитров... Значи тъкмо когато се е получило това съобщение, милиционерът, който е бдял над нас, копаещи в щерната — разбрал, каквото разбрал от нашия разговор, — бе отишъл да докладва, че двама се „наговарят да забучат главата на другаря Димитров на кол“!

Така завърши тогава тази разиграла се на 2 юли

1949 година малка „трагикомедия“ не, но „комична драма“...

Дълги години и след това съм си мислил неведнъж как тази тъй глупава случка можеше да завърши със смъртта ми само затова, защото един милиционер не е знаел какво е „бюст“... Един ден най-ненадейно обаче узнах, че това, което тук разказах, било само краят! Имало и начало... Ето как „изплува“ тази неизвестна за мен първа част на „случката“.

Години след ония времена, бях се излегал на плажа в морския ни курорт „Дружба“ — по-точно под сладкарница „Албатрос“, наричан още „Полския“, защото там ходеха предимно поляци. Беше 1962 или 1963 година, не помня. Лежахме с моя бивш колега Петко Дренков — известен като „синът на Лора“. Синчето му — малкият Петко, — нервно, опакото дете — единственият мъжки потомък на Каравеловия род, — копаеше с лопатката си дълбока яма. До нас дойде да седне Дацо Константинов, строителен инженер, бил с мен на Острова и той. Работил съм с него на строежа на новата сграда за комендантството на лагера в селото — той я ръководеше, но за това ще разкажа по-нататък. От дума на дума и от спомен на друг аз като по-пикантна история разправих онай за „бус, бус, ще те разстрелям“. Дацо обаче почти не ме остави да довърша, имаше очевидно да каже нещо.

— Ама какво? Ти не знаеш ли? Теб не милиционерът — комендантът насмалко дето не те застреля! — Аз се учудих как ще е било това, като нищо такова, ни-какъв комендант изобщо не бях видял, та да не би да има грешка. — Но не: Дацо подробно ми разправи „случката“, само че видяна от друг ъгъл. И по-точно — именно първата ѝ непозната на мен половина, която за малко да свърши действително с трагедия.

Бил там Дацо, към кухнята. Внезапно откъм брега добърмчала сред прахоляк джипката. Скочил от нея комендантът (не беше още Китов, друг ни беше тогава) комендант: един извънредно напрасничав, но по душа, мисля, не лош човек — те, напрасничавите са често такива), с него един цивилен и един милиционер:

— Къде са? — Посочили му ямата. Латин бил вече излязъл. Милиционерът, който преди това чул, че се каля „да набивам главата на Георги Димитров на кол“, види се, бил вече „съобщил“. И затова комендантът — който тъкмо ще да е получил съобщението за смъртта

на „вожда“, като му телефонирали от лагера за „намеренията“ на „моя милост“, долетял насам с максимална разбеснялост.

Наоколо, разказва Дацо, се събрали около триста души. Обикновено, като идваше някое началство от село (за нас — „столицата“), хората се трупаха — може да има... „лабаво“. Стоели на десетина-петнадесет метра назад.

„Застреляй го! Застреляй го веднага!“ — кряскал комендантът на милиционера, посочвайки ямата, където бях аз и си няхах понятие какво се разиграва горе — моят живот... Милиционерът — как се е решил, какво го е спряло, уплашил ли се е, съжалил ли ме е, Господ ли спрял ръката му — но... отказал.

— Дай шмайзера! Аз сам ще го застрелям! — викнал комендантът. Но милиционерът фукнал назад и заедно с шмайзера, та в полето...

Това е разказът на Дацо. Така че това забавяне — едно, не позволило да мине макар и секунди време, докато милиционерът отказвал да стреля по мен, и друго, че докато се разправял комендантът с него и му дърпал шмайзера — предполагам е „прекипял“ бесът на коменданта. Ни Дацо, ни другите чули какво са си говорили началствата, сбрали се за миг накуп.

— Всичките триста души бяхме като изтръпнали, когато комендантът заповяда да те застреля. А особено пък, докато се бореше с милиционера, който не си даваше шмайзера. Тоя милиционер, той те спаси, да знаеш...

Групата от началства се отдалечила, пък мен ме оставили на онзи цивилен да ме разследва. И именно от момента, когато „бурята“ горе била вече минала, аз бях излязъл на сцената, бяха ме извикали от ямата и бе почнало онова „следствие“.

Кой решава, как се решава съдбата на човека? Как така става, че тя събира през години, гори и планини обстоятелства, хора, съвпадения, за да се осъществи? Или да се пресегне и... да се откаже от осъществяването?

Онзи напрасничав комендант впрочем тича още веднъж да стреля срещу мен. Този път той действително стреля, и то десетина изстрела. Но това се случи през следната — 1950 г., през лятото, когато бях говедар. Но за това ще разкажа, когато му дойде времето. Пак казвам, не лош човек беше: напрасничав, комуто лесно

минаваше. Злият човек е, общо взето, по-опасен, защото е по-упорит. Аз попаднах, слава Богу, на „огън от съчки“... Светът не е черно-бял и въпросът не е „кой кого“. И така, понеже един милиционер не знаеше какво е бюст и защото един новоизфабрикуван „майор“ (тогава бяха раздали чинове и титли на какви ли не) не може да съобрази, че трябва да провери дали това, което му казват, е вярно, аз насмалко да получа серия шмайзери куршуми, да ме заринат в таман готова яма и да се тури край на разходките ми под слънцето. Двама необразовани, неразбиращи какво вършат, незнаещи да мислят индивиди щяха да турят край на моя живот! На живота на един човек, който, за да се създаде, опази, да се изгради като образован, знаещ да мисли интелектуалец, специализирал право, че пък и международно, свършил икономически науки, учил и философия и пълен с литература, с история, с идеи и с желание да служи на народа си, да е полезен — върнал се даже специално за това! — са отишли толкова много усилия! И тия двама енергюмени щяха да споразят всичко това, което бях аз...

Така. Нали така?

Така, ама не е така, братя мои, не такава е пълната истина, душата ми знае, че действителността не е черно-бяла, че хората не се делят на добри и зли. Действителността е нещо цялостно — един процес, в който всички играем своята роля, но който ние можем да разберем само ако и доколкото го третираме като нещо причинно цялостно, нещо, в което всичко е взаимно-обусловено и свързано. Споменете си онзи камион, който в потайната доба на нощта ни караше към ямите „Богданов дол“: вътре ние бяхме, така да се каже, един „комплект“ от карани и... каращи. Но всичките — пътуващи в една обща съдба, завъртени в един общ процес, возещи се на същия камион — камиона на българската действителност. Дотогава докато не разберем тази „общност“ на камиона на нашата съдба, докато продължаваме с нашата черно-бяла сортировка на хората, веригата на злото, на която сме навързани, не ще може да бъде разкъсана.

„Ще познаете истината и истината ще ви освободи.“ Но истината не е черно-бяла. Ако да беше, светът щеше да може много лесно да се оправи: като се избият злите, та да останат само добрите — и да настъпи райт на земята.

„Конгресът.“ През юли 1949 г. броят на „питомците“ изведнъж набъбна: дойдоха тези, за които бяхме подготвяли с такава бързина „помещенията“ — ония троглодитски конструкции от леси, пред които хората от каменния век, ако можеха внезапно да излезат из земята, щяха да застанат, клатейки презрително глава. Толкова разкривена, тровава, грозна беше нашата „персийска“ архитектура. Тогава именно пристигнаха тези големи серии, които така си и останаха известни като „ял, пил и пял“-ите и „гледал, не плакал“-ите. Предимно градски хора. Кога са „яли, пили и пели“, се сещате, като си спомняте за събитията от началото на месеца, и какво са гледали най-напред разлепено по стените, а после да минава в траурно шествие по улиците... и не са плакали е, смятам, ясно: бившият генерален секретар на Коминтерна не беше всенародно любим... Имаше докарани, разбира се, и селяни — главно от по-заможната категория. Това беше събиране на всичко „буржоазно“, което си бе позволило да покаже някакво — нека го наречем, макар и най-скромно, „неучастие във всенародния траур“.

По този начин броят на „конгресистите“ стигна над 3000 души: достатъчно, за да бъдат представени всички обществени прослойки, професии, степени на образование, политически насоки, териториални белези, даже национални принадлежности от страната. Имаше — вече се каза — на първо място грамаден брой земеделци, и то от всичките им разклонения и крилца, като всичките депутати, кандидати за депутати (макар и избрани), застъпници, секретари на дружби, организационният апарат на Земеделския младежки съюз (БЗНС „Петър Сърбински“, както казваха за себе си тия младежи), на Земеделския студентски съюз (начело с председателя му Петър Антонов), кои ли не — всички бяха тук. Буржоазните партии бяха изобилно представени. Големите им шефове бяха обаче или осъдени вече, или следствени. Стойчо Мошанов трябваше скоро да пристигне; демократите бяха няколко десетки, но по-значителен от тях бе само един — Борис Павлов. Либералите бяха също представени; социалдемократите от опозицията, може да се каже, бяха тука in corpore.

Но не бива да се забравя, че в България през 1949 г. съществуваша реално вече само две партии — комунисти и земеделска опозиция. Другите бяха остатъци, кои-

то впрочем народната власт бе имала грижата да бъдат и те добре представени на „конгреса на Персия“...

За анархистите вече казах в какво изобилие бяха там: тях изобщо новата власт ги държеше очевидно под око най-внимателно, те бяха единствените изпечени конспиратори — във от „народната власт“. Троцкистите, антисталинистите, тази категория лагеристи бяха малобройни, не бяха свързани помежду си, живеяха в мрачно уединение, мисля, и във взаимно недоверие. Доколко тук бяха всички партии, ще проличи, като кажа, че тук беше и Устабашиев, „водачът“ на „Ангелска тръба“, за която-аз, а и повечето хора тогава в България не бяхме и чували. Имаше десетина негови хора.

Легионерите, ратниците, остатъците от „Цанковия РМС“, разните присламчвали се около правителствата на Къосеиванов и после на Филов и при регентството — политици също бяха тук. Повечето — хора кадърни; но — „политици“?

Имаше много офицери, съдии (особено военни), адвокати, даже и лекари (знае се, че в България те често проявяват афинитет към политиката), какви ли не професии бяха представени. Види се, всеки, който си бе държал малко по-ненаведена главата, беше го хванала мрежата. Търговците, „индустриалците“ бяха добре представени — със значителни контингенти от Габрово...

Изобщо тук бяха събрани 3000 души, чието образователно равнище, енергичност, досегашни прояви ги правеха много представителни за българския народ по негово време. Ех, вярно е, че онези правоверни комунисти, които бяха докарани тука, при нас — защото имаше известен брой и такива, — бяха главно трайчкостовисти или пък „сгазили лука“ елементи: отдали се, като дошли на власт, на „премного-прекалено“, ако мога така да кажа, грабителство и всевъзможни золуми, та станали неудобни и даже за „другарите“ — като Гумеров — „царя на Пазарджик“; Радко Миланов и другите от Бургаската държавна сигурност, където, казваше се, създали „канал за Турция“, в който пускали срещу 500 000 лв. Само че каналът свършвал не в Турция, а в някаква „яма — братска гробница“ в Странджанския балкан. Имаше и други подобни техни събрания от Русе, Търново...

Имаше, както споменах вече, и „македонци“ (ВМРО). Изобщо „пренебрегнати“ нямаше. Чак и до турците и

циганите се бе стигнало: неколцина и от тях бяха удостоени с честта: циганският депутат клепаше мотиките. . . Тук бяха представени с „чужди делегации“ и „братските“ нам съседни югославски народи; имаше и белогвардейци — даже техни синове, почти деца. Югославяните бяха бегълци от Тито: но кой ти вярва какви са — бяха ги натикали при нас: знаеш ли ги, така си е сигурно. . . Същото беше и с всички гърци — с изключение на най-проверените. Всички други ги натикаха при нас: ама били пленници, взети от партизаните, ама били избягали партизани, няма значение. В лагера — там е „чиста“ работа, няма „риск“. . . От тях впрочем, както и от югославяните, които не измряха, повече ги избиха „при опит за бягство“. . . (по казано ми от „четния“ — комунистическия „сгазил лука“ полковник Марко Чиков). Толкова за състава на „делегациите“.

„Откриване“ в собствен смисъл нямаше. „Конгресът“ бе постоянно открит, денем и нощем. И на открито“, в буквалния смисъл на думата, понеже „заседанията“ се провеждаха по месторабота, по местоживеене, все под открито небе. . . Контактите бяха най-разнообразни, разговорите, дълбоко откровени — види се, благодарение на това, че малцина се надяваха да излезат някога от тук. Темите бяха също безкрайни: политика ли не щеш, икономика ли, историята — близка и далечна, перспективите за бъдещето; личните съдби и биографии; всякакви философски и религиозни въпроси; не липсваше даже и любимите на нашенските „дървени философи“ вечни теми за Лора и Яворов, за свободата на любовта. . . освен това — пчеларство, риболов, готварство, земеделие; че дали бъдещето на страната е в промишлеността или земеделието. . . какво ли не. Но за ТКЗС и ДЗС особено много се говореше. При това всеки говореше, каквото мислеше (най-сетне имаше свобода на словото в България, но о, ирония, на какво място!), пък и време имаме да говорим подробно. . .

При това участниците в тези безкрайни разисквания бяха толкова разнообразни; защото не само че съставът на „конгреса“ беше толкова различен ами и ни разделяха на бригади най-случайно, така че постоянно спяха един до друг, работеха заедно най-диспаратни елементи.

Почнахме да копаем царевича. По-точно казано, почнахме да разбиваме буците на нивата, която трябваше да бъде засята с царевича. Като се каже „нива“, ние —

т. е. хората от времето на частната собственост в земеделието — сме свикнали да виждаме там някакви 5—10 декара, заобиколени с обрасли с храсти, че и с дървета зелени слогове. Тук „нивата“ се оказа разорана от трактори безкрайна равнина, в дъното на която — на 3—4 километра от нас — свършваха тия бразди, целите от грамадни, засъхнали, неразбиваеми буци, които ние трябваше да превърнем на годна да приеме царевичните зърна пръст. Закарваха ни сутрин там и ни казваха: „Хайде сега! И да знаете — обедът е хе там, при ония върби!“ При ония върби, на три километра от нас. . . И почваме ние да хвърляме мотиките във въздуха. И почват разговорите — контакти между „конгресистите“ неволни. . .

Така се опозна взаимно — на остров Персин — една голяма част от българския народ. Защото оттук минаха поне тридесетина хиляди души — най-представителното, най-будното от българския народ; като се абстрахираме, разбира се, от привържениците на комунистическата идеология, представителна и тя за своите следовници, но малобройна. Новата власт прилагаше своята програма. Обаче тази програма българският народ тогава, в огромното си мнозинство — прав ли е бил, или не е бил прав, е друг въпрос — не я искаше. Що се касае до мен, аз опознах народа, от който съм, почувствах се едно с него. Годишите, прекарани тук, се оказаха за мен най-важният, най-влиятелният в живота ми от всички мои университети.

Тая копан — разбиване на буци, излезе извънредно тежка работа. Бяха ни докарали късно — чак в края на юни, началото на юли. Тогава се бяха сетили да прекратят трактори през тази суха равнина. Вдигнали ония трактори „Сталинец“ грамадните буци — върви ги разбивай с тези калпави мотики, които току се прегънат и счупят при „шията“. А пък обикалят инспектори някакви. Хеле имаше един Шерев. Изтича, грабне от някого мотиката, още здрава, копае една минута, измерва то колко е и после пресмята колко трябвало да изкопае човек на час, на ден. И виси над главата ни, дебне.

— Я ти, с червената кърпа, я ела тука! Ти защо не копаеш както трябва бе? — и прас! по гърба с едно държале-кол, което му е все в ръката: оголена от кората дебелшка върбова сопа. Урокът за мен от това беше, че човек не трябва да привлича вниманието с ни-

що: някак си да се губи, да не личи, да бъде „сив“, ако не иска да му счупят ребрата.

Ужасен проблем стана водата. Там, сред това поле пустиня, вода нямаше. А пък Дунавът е далеко. При тая африканска жегата хората просто падаха от жажда. Пристигаше най-сетне бурето с вода. Всички се втурваха, водата се разливаше от бързащите да утолят жаждата си. Помня при един такъв случай Доню, онзи милиционер гигант, който разказваше пред нас, че бащата на жена му го бил предупредил, че „не иска дъщеря вдовица“ — тоест трябва да напусне Доню милиционерството, преди да се „обърне“ светът и дойде „Гемето“ — хвана пушката си за дулото и се развъртя: ще избие орталъка с приклада, но по този начин успя да разгони връхлитачите, луди от жажда, и да въдвори малко ред при наливането на водата. (Същият онзи „император Доню“, с когото после ходихме на о. Бързина да правим салове.)

Сега, след като се създаде вече същински лагер и се въведе ред с всекидневен ходене на работа, установено време за чорба и проверки и след като лагерът се попълни през втората половина на юли с такъв голям брой нови и тъй разнообразни „питомци“, почна онова истинско голямо взаимно опознаване, което съм нарекъл в мисълта и спомените си „Конгрес на Персин“. В този „конгрес“ имаше обаче две категории „питомци“, които почти не участваха — самите те се чувстваваха, пък и ние тях — чужди: повечето от бившите офицери и типичните буржоазни елементи, които само въздишаха за миналото.

Та, казах, „откриване“ в буквалния смисъл на „конгреса“ нямаше. Но имаше пък нещо като „плениарни заседания“, които свикваше... „Наполеон“.

Този старшина, т. е. старши стражар, беше начело на стражата в нашия I обект. Комендантът на лагера си стоеше в селото, където бе окупирали някаква сграда. Обикаляше често по острова, но постоянната му резиденция си беше на село. Така че на всеки обект (засега те бяха два) — онзи, на баирчинката, началният, който кой знае как стана „II обект“, и тук, този при грамадите каваци, по към българския бряг, който стана „I обект“ — имаше по един началник на стражата.

Като непосредствен наш сайбня този старшина обичаше да ни събира, за да... ни държи речи. Това се случваше всяка неделя към 5 часа, надвечер. Тогава

почти неизбежно току удари клепалото и ни строят „наширокото“ пред помещенията. Изправили сме се там, всичките три хиляди, а той, качил се по средата на някакъв сандък, перорира. Пък беше малък на ръст, но изпъчел като всички ниски: тумбакът му поиздут под униформата. Впрочем „Наполеон“ обичаше и да ходи пред редиците: главата му беше една такава кръгла, очите изпъкнали, черни; бузест, червендалест...

„Тука — крачи „Наполеон“ пред нас — сте се събрали всякакви фашисти: генерали, адмирални, дека сте народа яли... Тук има среднисти, висшисти и даже юристи!... Адвокати, богати, депутати, очилати... фабриканти, протестанти... Но я искам едно да разберете: оти тука какви сте били там, я не щем да знам, а тука командувам Я!“ Речите му бяха все на тая тема — за това, „че тука командувам Я!“. Разбира се, с вариации... Веднъж, когато беше се нещо „разнежил“ за нас — ако може да се употреби тая дума за нашия „Наполеон“, — той почна да ни утешава: да не се отчайваме. Обясни ни, че първите хиляди, които сега пристигали в лагера, били само „началото“... А решението било „целият български народ да се прекара през лагерите“, за да се превъзпита. Така че, когато дойдат „другите“, следващите стотици хиляди, ние, първите, ще сме вече излезли — превъзпитани при това, така че ще можем един вид да получим „по-добри места“: нали ще сме изпреварили всички я... От това „утешение“ аз впрочем бая изтръпнах: миришеше много на повтаряне на думи, които той ще да бе чул от „високи началства“. Така че беше твърде вероятно това наистина да бе политиката на режима. И действително, както се бяха засилили тогава — да не бе умрял Сталин — с пращането в лагери, тая работа може би наистина щеше да стане...

„След десет дни, на сесията на ООН-то.“ Тука тогава — в лятото на 1949 година — аз почнах да си давам сметка колко на българските политици, или по-точно на всички българи, които имат мнение по политиката и са готови да се намесят в нея, липсва политическо мислене, политическа образованост, историко-политически поглед; колко с една дума „ще-ми-се“-то определя предвиждането на това, което е вероятно да стане. Сега аз видях, че всички тия хора — даже и най-издигналите се партийни дейци — са абсолютна жертва на това, което англичаните наричат wishful thinking.

Да, макар че има прекрасна българска приказчица: „Мамо — питат мечетата от хралупата, — ще има ли тази година много мед?“ Провира си Баба Меца главата, поглежда из хралупата: „Ще има — много, много...“ Мечетата: „Мамо, как позна?“ Тя: „Ще ми се!“ Макар че има такава хубава поучителна приказка, аз не видях един български политик тогава да се запита, като говори как щяло да се обърне „след три месеца“, „след три седмици“, да се запита не е ли и той като Баба Меца от приказката за „дали ще има много мед...“.

Беше краят на август. Приказваме с Недко Ботев, той беше тогава един от няколкото, които смятаха себе си за наследници на Колю Петков и Гемето, кандидат-водач един вид на опозиционните земеделци, обхващащи тогава голямата част от българския народ. Обяснявам му, че „тая работа“ — режимът, комунистическият режим в България, руското влияние в Източна Европа — е задълго, за неизвестно, необозримо колко дълго време; че не се виждат напред никакви политически перспективи „те да си отидат“. Бай Недко:

— Ти мене слушай, Стефане. Ще видиш ти какво ще стане сега, след десет дена, на сесията на ООН-то! — Това ООН беше им оживяло на душата, беше им все на устата на нашите земеделци. Откъде черпеха те вяра в тази международна институция, че ей сега, още утре ще ни помогне, един Господ знае. Ама като е човек в чудо и почва да вярва на чудеса, трябва и да си намери някого, който да ги прави тия чудеса. — Ще видиш, ти, какво ще стане! Сега ООН-то ще разгледа „българския въпрос“! Ще видиш...

Тук ще се отклоня от лагера и от царевичната нива на о. Персин, за да срещна читателя с този буржоазен политик, който беше — би трябвало да бъде! — най-политикът: Атанас Буров. Защото той — за други може да е простимо, но за него не! — беше, когато и доколкото почти непрестанно го виждах в периода 1945 есента до лятото на 1946 г., не по-малко от другите убеден, че „това“ щяло да се оправи „до още три месеца най-много...“. За Атанас Буров някой ден ще прибавя, ако успея да завърша тези спомени за „Обора край Дунава“, една подробна обяснителна бележка: за това, което знаех с точност за него. Той е историческа личност от края на буржоазната епоха, така че трябва да се каже — не бива да не се говори за него; но само каквото със сигурност се знае.

Започнах аз да се виждам с Атанас Буров от ноември 1945 г. нататък. Потегляйки за България, Кьосеиванов на изпроводяк беше ми казал да се срещам с него: „той е умен човек“. А посещенията ми при него почнаха веднага, защото, за да стана член на „Юнион клуб“, реших да го помоля да ми стане „кръстник“ — рагаин (за да се балотирам, трябваха ми двама такива от „старите“), което той с готовност прие. Така че ходех в дома му, в апартамента на ул. „11 август“ мисля, че беше, където се събираха някои буржоазни политици, както и чужди дипломати, главно англичаните, начело с ген. Блънт и Бозуел, английските представители в Междусъюзническата контролна комисия в София. Тогава Буров казваше, че всичко „щяло да се оправи до три месеца най-късно, до март догодина“. Това продължи цялата зима на 1945—1946 г. Като се запролети, стана „до лятоска“, до още нови „три месеца“. Като настъпи лятото, аз престанах да ходя при Буров: нямаше смисъл — бях пред една невероятна аберация; породена от страхотно, отчаяно „ще-ми-се“. Ужасен от безнадеждността на действителността, тоя човек лъжеше себе си и другите. Единственото обяснение на този начин на мислене е, че това е било само говорене. Мислел е друго, виждал е истината, но е говорел така. Но защо? Подтикван от англичаните? Защо? Какво щеше да допринесе на тях това заблуждение? Не, аз мисля, че Буров просто наистина не можеше да си представи, че с неговия свят е свършено. За отношението на Ат. Буров с англичаните (впрочем и с... германците през времето на 1941—1944 г.) и за неговото материално-финансово положение, което може би е ключ и обяснение — нека читателят погледне допълнителната бележка за него. Но сега пак за „далновидността“ на този раг excellence буржоазен — олицетворение в това отношение — наш политик: една случка, която го охарактеризира (автентична, уви!).

В София по онова време — зимата 1945 г. докъм края на 1946 или до началото на 1947 г. може да е било (не помня кога изчезна той из „хайлайфските“ остатъци на столицата) — се движеше един интелигентен, елегантен и хубав млад офицер, при това и със *savoir vivre* т. е. с много качества, които го правеха симпатичен и общо добре приет. Мисля, че беше още поручик, но, кой знае, може и да са го били вече повишили. Става дума

за Данчо Пеев, братов син на убития при мистериозни обстоятелства през лятото на 1938 г. заместник-началник щаба на войската генерал Пеев. С Данчо се познавах още от зимата 1941—1942 г., той още тогава се подвизаваше, казваха, като „приятел“ на мадам Х., дъщерята на тежкия буржоа У. и внучка на един от нашите най-големи политици в миналото, станала известна със склонността си към сърдечни авантюри: преди няколко години тя беше вече „бягала“ с някакъв чужд дипломат... Като си дойдох през есента на 1945 год., аз започнах да търся моите познати офицери — исках да се опитам да разбера какво става в армията, от тях най-добре можех да се осведомя има ли някаква организация, мисли ли се за действие. Виждах такива, доколкото познавах: някои идваха и от провинцията. Данчо не можа да ми каже нищо интересно за войската — или поне аз не си спомням. Но твърде интересно беше това, което ми разправи за... Атанас Буров...

През зимата на 1943—1944 г., като станали бомбардировките, софиянци, които имали вили, се преселили в „Чам“ — Чамкория. Преселило се, разбира се, и семейството Х. — У. и тяхната голяма вила станала средище, където се събирали народняшките политици и симпатизанти, и... разбира се, присламчващите се всевъзможни сикофанги: в България за жалост винаги е имало такива във всички среди. Данчо очевидно е бил там редовен гост — тъй да се рече, „по право“. Всяка вечер той, както ми казваше, бил в големия салон, където се събирали пред камината. Та да оставим думата на Данчо:

— Всяка вечер, като се съберяхме там, Буров, седнал във фотьойл — в първата редица, в центъра, разбира се, — вдигнал пръст, повтаряше: „Аз винаги съм предупреждавал, че трябва да вървим с Русия, че тя е нашият приятел...“ Нейсе — продължи Данчо, — дойде зимата на 1944 — 1945 г.: в София — правителство на ОФ, а фактически на комунистите, напълно хората на Русия. Тъй като бомбардирана София беше още необитаема, които имаха вили, си стояха в Чамкория. И пак в салона в голямата вила, пред камината се събираха на коментари, и пак бай Буров седеше на средния фотьойл срещу камината. Вдига пръст и пак говори с апломб. Само че този път — смее се Данчо — той... казва: „Аз винаги съм предупреждавал, че трябва да се пазим от Русия, че опасността иде от там...“

Аз — разказва Данчо — бях пак там и, то се знае, пак в най-крайната редица отзад. Но като чух това, не можах просто да се въздържа: „Аа, пардон, господин Буров, рекох, само че Вие, точно от този фотьойл и точно преди една година казвахте, че винаги сте предупреждавал, че трябва да вървим с Русия, че тя била нашият приятел. Това казвахте Вие, а не, че трябвало „да се пазим от Русия и че опасността идвала от там...“

Не си спомням какво ми е разправял Данчо за ефекта, който произвело неговото апострофиране, но можем да си представим. Макар че като „приятел“ на мадам Х. той е бил, разбира се, неуязвим. Между другото, като се изсели в 1946 г., мисля, семейството Х. — У. (оказа се, че те били някакви... скандинавски поданици), с тях замина — за да го не видя повече — и Данчо.

Та това беше тя — уви политическата „далиновидност“ на Буров преди и след 9. IX. 1944 г.

А пък за земеделците — казах вече: ужасяващо объркване при преценяване на положението, потресавашо смесване на това, което е, с това, което ни се иска да е — страхотно... И понеже съм тръгнал да разправам ужасяващи факти за тая липса в България на политически правилно мислене, нека дам още един пример: вече от лагера, от Острова; и уви, с един най-квалифициран професионален дипломат и мой най-мил приятел. Това стана, когато вече бяхме свършили с царевичната нива, бяхме „пичледисали“ поникналите царевици, околпали и загърлили ги и на някои от нас, между които Д. Н. и на мен, беше ни излязъл късметът да ни пратят на работа при „Малката градина“. Кой е Д. Н. ли? Това е наш дългогодишен и последен, до есента на 1941 г. (когато българските тогавашни политици се съгласиха да обявят война на... САЩ, моля ви се) пълномощен министър във Вашингтон. Кариерен дипломат, бил и директор на печата, минал и през двореца, получил значи, така да се каже, оптимална формация. Какво бе образованието му, не зная, но ще да е завършил право: това се изискваше за нашето външно министерство тогава.

Така че бяхме се разбрали ние с Д. Н. през обедната почивка, която на „Малката градина“ траеше около два часа и половина — между пладне и два и половина след обяд, когато през най-голямата жегга всичко спи, утрепано от умора и от биещото слънце — да се събираме на... кафе. Той имаше едно джезвенце, та ся-

дахме някъде по-далеч, откъдето можеше да има чуждо ухо, и на малко огънче кипвахме от кафенцето с повече леблебня, с което бе успяла да го снабди грижовната му съпруга: колетите бяха вече тръгнали, дори отначало ни се разрешаваше по колет на месец, добре бяхме... И така от приказка на приказка все за това, „кога ще си отидат тия“. И като го видях, че и той е хипнотизиран от своето „ще-ми-се“, рекох да му приложа англо-саксонската хватка: когато някой твърди много категорично нещо, което пък ти много категорично оспорваш, казваш му: „Хайде на бас!“

— Виж какво — рекох му най-сетне, — нека тогава, щом ти си толкова сигурен, да се хванем на бас. Какво точно твърдиш ти, че ще стане в „най-близко бъдеще“?

— Още през октомври—ноември в София ще има ново правителство и ние с тебе ще бъдем пак в „Юнион клуб“! — Беше категоричен. На аргументите ми, че това е чисто бълнуване, защото абсолютно няма откъде да излезе такава „промяна“, той отговаряше със същото това пусто българско, марка „кафеджийска политика“ упорстване: „Ще видиш, аз ти казвам.“

— Добре — рекох аз — тогава на бас, че това, което казваш ти, няма да бъде. За жалост, но — няма да бъде! И нека не до октомври—ноември, ами бъде твоят срок чак до 31 декември 1949 г. Ако до тая дата се сбъдне, което казваш ти, и ние сме пак в „Юнион клуб“, аз ще платя една вечеря с шампанско за осем души — ти и Р. (неговата съпруга), К. (моята бъдеща съпруга) и аз, и по една двойка, поканена от всеки един от нас. Поставих едно-единствено допълнително условие пожелание — сестра му да ни извърти отгоре на всичкото и една тава вита баклава: слушал бях славатата ѝ на голяма майсторка...

На бас? На бас! Тръкнахме си палците и оттук натък, трябва да кажа, се замечтахме: той — как ще бъде тази вечеря, аз — как би било хубаво да... загубя баса... Там, под върбите край „Малката градина“, захвърлени двамата от съдбата на тоя прежурян от дунавското слънце и историята бряг, ние се шегувахме с това неумолимо, неотвратимо, което ни чакаше...

Не Д. Н., уви, а аз спечелих баса. Той още някъде към 1951 г. ли, към 1954 г. ли, вече не знаей, не можа да издържи повече. Разбитото му сърце от работа в миналата „Николаево“ при Казанлък, откъдето дойде на Острова, научих, отказало един ден: „Дотук, повече не

мога!“ Ех, аз пък устоях, удържах още много и множество прекеждия, въпреки че сърцето ми поддържа сега вече само разни хапчета, поднасяни от мили ръце. Спомням си за милия Д. Н. с обич и носталгия. Ако го критикувах тук, то е за наша обща народна полза: защото „кривиците“ си не бива да крием... Ползата от спомените не е в критикуването на другите, а за нас самите. Само че в това „нас“ ние така деликатно, тънко изпускаме — всеки един от нас — да включими себе си...

За земеделците, моите братя по избор, за моето съзнателно отиване при тях ще има да говоря още много. Та нали живота си на Острова аз прекарах главно с тях. Ще разправам за тях както и когато се сетя: че е много онова, което си говорехме там — душа с душа. Но сега ми идва наум пак една случка като тази с Недко Ботев. Този път с друг мил човек, народния представител от македонския край Борис Чанджиев, участник в септемврийските събития, избягал сетне в Югославия и прекарал после във Франция петнадесетина години. Избрали го бяха николапетковистите и сега той беше на Острова с целия земеделски опозиционен ръководен кадър.

„Ю м а н и т е“ писало онзи ден, че руснаците щели да върнат балтийските държави и така да се разберат със Запада. Ами нас? То се знае — и нас ще върнат, и цяла Източна Европа...

— Абе, бай Борисе, как можеш да вярваш такива Ама „Ю м а н и т е“ писало, че ООН-то...

— Ти видя ли това, чете ли го?

Не бил той чел сам лично, но го чел човек, който бил сигурен.

— Виж, бай Борисе, да видя аз с очите си, че „Ю м а н и т е“ действително пише такова нещо, пак няма да повярвам! Помисли си, възможно ли е то? Ами че то би значело пълна капитулация на руснаците. Да даде Сталин балтийските страни? То е все едно да даде кулата на Кремъл! Помисли: днес, пет години няма от пълната съветска победа! Може, бай Борисе, може... Ама не днес, след няколко поколения... когато светът ще бъде друг.

Така беше, така „мислеха“ тогава хората, такава липса на ясна мисъл владееше тогава. Пред настъпващата, пред вече осъществяващата се катастрофа — пред нахлуващите вече в кораба на буржоазията води на съветския океан, буржоазните елементи бяха като ония корабкрушеници в някакъв испански кораб преди веко-

ве, които, като почнали да ги заливат водите, „видели“ Дева Мария да слиза от небето, че идва към тях да ги спаси... В ужасените очи на нашите хора през ония исторически моменти видението за „Дева Мария“ беше... „ООН-то“.

За да завърша тази прекалено дълга, но налагаща се дигресия — нещата се забравят, сега — три десетилетия оттогава — всички са забравили какво са мислели, вярвали и приказвали през годините 1945 — 1949 — 1950. Трябва да кажа, че като ме запитаха някои през зимата на 1945 г., какво ще стане по-нататък и речех, че руснаците няма да си отидат до още две години, а пък положението ще почне да се подобрява най-рано след около пет, не се е намерил и един човек, който да не ми каже „ти си луд“, и че... „до три месеца“ всичко щяло да се оправи и контролната комисия щяла „утре“ да тури край на „това“! Американците щели да „пратят пет дивизии и да ги разгонят“... Нито един: всички, които срещях, бяха единодушни. „До три месеца“ беше тогава всеобщата преценка.

Един-единствен човек срещнах, който, макар и малко, но все пак беше на по-друго мнение. И който все пак изложи някакви, имащи известна логика аргументи. Това беше банкерът Георги Губиделников. Няколко седмици или може би месец-два след завръщането ми от Швейцария той поиска да се видим. Посетих го в „бюрото“ му в Търговска банка — едно малко скромно стайче в голямата внушителна сграда, която и днес още стои — на пл. „Гарибалди“. Приказвахме от 8 сутринта до обяд. В мисълта на „куция Губиделников“ — най-възрастния от синовете на „Стария“ — имаше каква логика: „Всеки режим, и най-калпавият, ако му се остави продължителен период на мир, почва да укрепва, да дава резултати. България сега, в 1945 г., след войната е с една в голяма степен разбита икономика, вътре в страната цари несигурност, безнадеждност, новата власт не разбира нищо от стопанство. Това е днес, в края на 1945 г., положението. Обаче като минат 1—2 години, страната неизбежно ще почне да се стабилизира, режимът ще се установи много по-здраво, стопанството ще „почне да дава плодове“. Следователно, ако действително имат намерение да се справят с този режим, западните сили ще трябва да го сторят до една-две години. Минат ли две години, режимът ще се закрепи, ще почне да дава резултати и тогава народът,

който сега е против него, ще стане безразличен, а да-же ще започне да се приобщава. И турците след 1393 г., като настъпил траен мир, се консолидирани. Така че западните сили — Губиделников изхождаше от предпоставката, че те ще искат непременно (още в ония години, пък и ще са годни) да се справят с „този режим“ и ще са решени да сторят това — ще действуват към две години оттук нататък, т. е. до края на 1947 г. Не сторят ли това, всичко ще бъде загубено: ще стане късно.“

Тези последни думи още си спомням. И те сочат, че все пак Губиделников — най-умният от деловите приятели на баща ми — не е бил напълно убеден, че западните сили ще се заемат да свалят комунистическата власт в България. По-скоро е предполагал, че те ще разсъждават като него, Губиделников, ще направят същото заключение като него... Където пак надничаше това пусто българско „ще-ми-се“. Но така или инак, този човек имаше мисъл, жизненият опит го подтикваше към обективност. Той беше единственият — подчертавам, единственият! — когото съм срещал у нас да се опитва тогава да разсъждава обективно по въпроса за... „кога ще си отидат“.

Пред Губиделников аз развих моята теза за „2 и 5“. Обосноваването ми за две години до изтеглянето на руските войски устоя на историческата проверка. Аз смятах, че до 2 години ще се сключат мирните договори и че тогава ще трябва да се вдигне окупацията. И действително стана така. Но това „5“, откъде го бях взел?! Значи докъм 1950 г. положението в България щяло да почне да се „оправя“? Доколкото си спомням, това мое предсказание почиваше на асумация, че вътре в няколко години западните държави ще се засилят и икономически, и военно; че в това време Съветският съюз няма да се възстанови достатъчно; че това „нахлуване“ на Русия да завземе половината Европа ще свърши по аналогия, както при победата им над Наполеон в 1815 г.: някоя друга година и ще дойде „руският отлив“. Вярвах също и че нашата войска ще запази известна независимост от режима и ще може да играе роля; че западните съюзници ще могат да наложат спазване на минималните демократично-либерални порядки у нас. Не предвиждах аз тази пълна национализация на икономиката, която стана. Отдавах също голямо значение на факта, че САЩ има атомно оръжие, а СССР няма. Не подозирах, че в Англия лейбъристите

ще дават тон задълго и че те са абсолютно негодни за активна външна политика на Изток. Горедолу това ще са били разсъжденията ми в 1944—1945 г. Очевидно съм си измислял оправдания и обяснения, че именно „след пет години ще почне да се оправя“, така че да изпълня желанието, спонтанното решение на цялото мое „Аз“ да се върна в България. Само че поведението ми е било „емоционално“, което не означава обективно мислене... Защото, ако аз, докато още бях в Швейцария, бях осъзнал, предвидил, че връщането ми в България ще означава загубване на семейството ми, изчезването за мен на всяка възможност да се развивам, да извършам нещо в живота, ако знаех, че отивам да бъда превърнат на тор (както и стана!) за „нивата на социализма“, да стана роб на това псевдокомунистическо, а в действителност на новата класа общество, каквото се създаде у нас — щях ли да се завърна? Щях ли аз, ако знаех каква ще бъде истинската цена, да бъда готов да я заплащам? Дълбоко се съмнявам, признавам си. Най-вероятното — не.

Един ден и една нощ на Персин — 1949 г. Клепалото бнеше, мисля, в 5 и половина сутринта. Бакарят отиваше за получаване на закуската: сирене или мармелад и чай. Сиренето беше към 20—25 грама на човек; ако беше мармелад — и той по толкова. Разпределянето ставаше, като се образуваха порции купчинки, които бакарят режеше и сгласяваше, за да са горедолу еднакви: толкова на брой, от колкото „питомци“ се състоеше бригадата. За целта той използваше понякога импровизирани везни, подобни на аптекарските, само че от клечки и канапчета. Пък и порциите бяха почти „аптекарски“: 20 — 25 грама бе официалната дажба. Ама от нея крадяха: магазинерите, „култсъветът“ (дембелхането, където бяха събрани, т. е. затворени при нас съгрешилите пред Партията комунисти), крадяха готвачите, кой ли не. Самото раздаване ставаше, като един посочваше порция, а пък друг, обърнат с гръб, я наричаше на кого. Хлябът се раздаваше вечер и се разпределяше пак така. Чаят пък бе нещо, за което си заслужава да се напише цял разказ, дори цяла студия „Чай и социализъм“. Защото, вярно е, отначало ни даваха липов чай, с вътре, моля ви се, захар! Види се — точно по разкладката. Подсладен със захар липов чай!.. Но то бе ден до пладне. Захарта бързо-бързо изчезна и бакарите започнаха да носят обикновена липова вода, без каквато

и да било захар в нея. Ех, нейсе, пак беше нещо: горещ липов чай, пък който си има захарчица, ще си прибави. (Както споменах вече, на Острова през първата година разрешаваха по един колет месечно, така че с храната бяхме добре.)

Но и липата трая ден до пладне. Кой знае кой от „ония“ открил, че варена, шумата от къпинака дава същия червеникаворъждив цвят. Така че почнаха бакарите да носят гореща вода, оцветена от къпиновата шума, която готвачите набързо бяха надърпали: наоколо поне къпинак колкото щеш... Обаче домързя ги готвачите да събират и тая къпинова шума. Та един ден ето че бакарите носят само гореща вода... Пък после водата почна да идва едва претоплена... Най-накрая им казали да ни носят направо по една бака студена вода. Коего беше излишно: за „чай“ ние се трупахме направо на „помпата“...

Със закуската трябваше да се бърза: в шест и половина вече строяваха за проверка. Дотогава трябваше да си се измил — който се мие, което отначало, докато бяхме повечето нови, правеха малцина, толкова повече, че нямаше и вода. За пиене вода се носеше от изворче на 3 километра от „обекта“ освен, то се знае, каците с дунавска вода за кухнята, от които впрочем и пиехме. Все повече от нас си осигурявахме „частно“ водоснабдяване. На много места по пътя към „Малката градина“ или царевичното поле бяхме открили, че като изкопаеш ямичка около 40—50 см дълбока, образува се гьолче, което се утаява, и водата става чиста и — ех, макар и не съвсем бистра — може да се пие. Така че си носехме от такива „изворчета“ вода за пиене — в шишета, матерки, кой в каквото намери. След първите свиждания се появиха и дамаджанки. Писах и майка ми в следния колет ми прати едно алуминиево шише — много удобно за носене на вода*.

Проверката ставаше по бригади, като се докладваше на четния, а той пък докладваше на началника на стражата. После, като стана четата твърде голяма, въведоха и „групови“: една „група“ се състоеше от 6 „бригади“ всяка от по петдесетина човека. „Бригадните“, „груповите“ и „четният“ не ходеха на работа. Или, по-точно — „бригадните“ ходеха, но не работеха. Впоследствие се въведе и „просветник“ — лице, което е всъщ-

* Онова, което после ми го прибраха като „плавателен съд“.

ност заместник на „бригадният“: когато него го няма, „просветникът“ го замества, не работи — на „перваз“ е. Тия места — на „бригадни“ и „просветници“ — се заемаха почти винаги от „питомци“, предразположени да „сътрудничат“ или си бяха направо... „техни“. „Груповите“ бяха още повече такива. По едно време „групов“ на „Малката градина“ ми беше софийският адвокат Васил Живков, казваха че бил комунист, брат на Живко Живков (който бе дълго време министър-председател ли, зам. министър-председател ли и, мисля, още и сега е жив). Тоя Васил Живков в тамошен стандарт не се държеше зле. Една година след като го освободиха, казват, умрял. Защо беше там, не се знаеше — поне моите приятели и аз не знаехме.

Като свършеше проверката, четяха имена — ако има някой за „пускане“ или го викат в някое ДС — и тръгвахме едни към царевицата, други към „Малката градина“, който обект беше много далече, та мнозина гледаха да не им се падне, макар работата там да беше по-лека. Тръгвахме към „обекта“ в строй, но той скоро се разбиваше. Нямахме още нито един опит за бягство от Острова, та милиционерите бяха доверчиви, вървяха успоредно с нас или подир нас, с пушка на ремъка; невинаги носеха шмайзери. Отначало чорбата за обяд се докарваше в казани на нивата и там се разпределяше по бригади, като бакарите висеха около тия казани: чакат с баката в ръка. Но скоро се възприе да ходят самите те чак до кухните, в обекта и оттам направо да получават храната, която лете беше по черпак доста гъста фасул-чорба: хранеха, защото искат работа. Връщането на бакаря се очакваше с интерес: освен че носеше чорбата, той донасяше и новини какво става в лагера...

Не помня на царевицната нива дали са давали похивка: там прекарах много малко. Запомнил съм инспекторите, които все връхлитаха да бият: не сме работили добре. Особено оня, Щерев: само като го видехме да приближава — мършав един, кокалест, нервен, та налудничав, — всички се умълчавахме някак си да не привлечем вниманието му. Все ще намери повод да набие някояко души с дръжка от мотика: такива се намираха лесно, защото мотиките, които ни даваха, бяха много „меки“ — чупеха се в шийката, за което „инспекторите“ ни обвиняваха, че сме го правели нарочно... Буците на тая нива бяха просто неразбиваеми: тракто-

рът ги бе орал, колкото да се каже, че е орано. Обръщал колкото може по-големи грамади пръст, която си е била и без това суха, та беше съвсем невъзможна за „копане“. Все пак поразбихме ги тия буци: „инспекторът“ Щерев със сопата си се оказа ефективна мотивация. Посяхме царевица, поникна: до есента стана царевицна нива. Но аз не бях при брането...

Надвечер „бригадните“ попълваха някакви списъци: за „изпълнените норми“, така че да ни се водят надници. За нашата работа, която, разбрах после, ставала на терен, експлоатиран от ДЗИ „Свищов“, ни се водели „надници“, които ДЗС „Свищов“ плащало на МВР-то. Значи МВР ни беше „продадо“ на ДЗС „Свищов“. Дунав ли беше тая река пред нас, Мисисипи ли отпреди два века?...

Връщането ставаше доста свободно: обикновено аз оставах в края на движещата се колона, за да мога да чета по пътя, да си мисля или да разговарям с някой интересен събеседник, каквито бяха комай всички... Трябва да си призная, че ако чуех някакъв много интересен разговор, в който не участвувах, аз се движех така, че да вървя пред разговарящите, като по този начин съм присъствувал на не едно „разказано кино“: така интересни и живописни бяха тези истории, защото се разказваха свободно, с особеностите на езика от разните краища и маниера на хората от народа. Това „подслушване“, което си бях дал правото да практикувам, бе част от моя университет на остров Персин. Като наближихме на 700—800 метра от обекта, милиционерите ни строяваха и караха да пеем. Освен песните — „химна“ на ТВО („Сгрешили пред народа, ний дойдохме, във ТВО духа да обновим и с устрема на новата епоха, социализъм светъл да строим...“), пеехме „Напред, другари, вси към победа“, която милиционерите обаче не обичаха (смятаха я за „фашистка“), пеехме и партизанските химни „Когато над Дунав се мръкне... ний пак ви зове на бой“; „Хей Балкан, ти роден наш“. До такава степен свикнахме с тия песни, че ги преживявахме като свои. И сега виждам младите земеделчета как енергично пеят „... ний пак ви зове на бой“: смятаха, види се, че „зоват на бой“... милицията. Тук за пръв път видях и „майора“ — „нашия майор“ за земеделчетата — Иван Страхинов. Той винаги марширува-

ше начело — без да е бригаден. — и милиционерите към него се обръщаха: „Майоре, дай тон!“

Прибрали се в „обекта“ — I обект — при ония наши троглодитски „жилища“ от леси, всеки се втурваше по работата си: един тича да види списъка за колетите и има ли писма, друг нещо се мъчи да си сготви на импровизирано огнище, друг търси познат, лекарство, цървули. Време много няма: ей сега ще дадат чорбата — неизменния черпак фасул, което впрочем бе силна храна, и ще се разпределя хлябът. Едва минало едното и другото — ако сме закъснели, не ни чакат, — идва вечерната проверка: пак така — по бригади, групи и за цялата чета. Ако „Наполеон“ е решил да ни държи някое слово, мълчим, слушаме... Ако нареди — пеем.

В тези първи времена I обект не беше още заграден с телени мрежи, нямаше още дървени кули с милиционери, качени горе. Та затова се държеше строго, щом мине проверката, всички да се приберат в „помещенията“...

Една вечер, едва се бяхме върнали в „обекта“, тича Латин и ми вика:

— Имаш колет! Бягай при колетчика!

Можете да си представите как съм бързал...

Колетчикът бе разтворил сергия пред колибата склад, която беше „колетната“ — една землянка с врата с катинар. Имаше разшити няколко кошници, из които надзирател вадеше пити хляб и ги разрязваше на две — да няма нещо „скрито“ вътре... Моят „колет“ се оказа малко, вързано с канап пакетче. Като го отвориха — отвътре изпадна писмо и свилю се, мухлясало от единия край кейкче. Дадох ми ги — и писмото, и него. Надзирателят ме погледна почти със съжаление. Или така ми се стори...

Пакетчето бе онова първо — и единствено — колетче, което приятелката ми К. занесла, когато отишла да ме търси чак в Богданов дол, и чакала, чакала там, край оная врата от телена мрежа с часовите. И писмото беше онова мило, незабравимо писмо с големите момичешки букви, наивни, чисти, добри, което тя ми бе написала тогава... Мухлясалото кейкче ядох като нафора — на малки късчета и всяко от тях отиваше до сърцето ми, а големите, дълги момичешки букви бяха най-милото, което бе дошло до мен, откак ме бяха взели оная нощ, на 13. V. 1949 г. и хвърлили в мината.

Заради това кейкче и заради тези големи, дълги момичешки букви години след това аз все пак взех К. за своя съпруга — години след това, когато и времената бяха вече други, и буквите онези бяха... отлетели, отлетели...

И така — хайде сега в помещенията: вечер е, не бива повече да се излиза, пък и всеки бърза да спи, умората е голяма. Тук-там някои си говорят на нисък глас. Но разговорите скоро заглъхват и се чуват само сумтения, хъхрения на гърди и отделни мощни балкански хъркания, които не оставят да спят такива с по-нежно ухо. Поне на първо време не оставяха: после умората си казваше своето, но като наближеше среднощ, започваше да се чува все по-често размърдване: ставаха — излизаха сенки, отправящи се към ямите, „където и царят ходи пеш“. Само че отиването натам не биваше да става тихомълком: дълъжен беше „питомецът“, като върви, през всичкото време да повтаря велегласно: „Отивам по малка нужда, господин старши сержант! Отивам по малка нужда, господин старши сержант!“ Чувах се и по-сериозни съобщения: „Отивам по голяма нужда, господин старши сержант!“... Вървиш сънен, препъваш се в буците по земята, луната те зяпа учудена през клоните на върбите, надничаща оттам горе, измежду заспалите облаци: „Отивам по малка нужда, господин...“, „Връщам се от голяма...“.

Но не си само ти: оттатък друг се връща, отсам някой се измъква сега из землянката... Когато има събрани на едно място шест-седемстотин души, потили се здравата цял ден, така че са изпили вечерта големи количества вода, през нощта се налага на всеки да стане поне един-два пъти. Всъщност през цялата нощ се чувахат тия гласове — призрачни „викове“, там, под учудената луна... Виковете бяха впрочем доста разнообразени поради обстоятелството, че много от хората бяха селяни без образование, а тия названия „сержант“, „лейтенант“ бяха тогава нови. Така че се чуваше голямо разнообразие от „...уау-уау-уау... господин старши стражар“ или... „господин старши стажант“, „господин страшен стражар“, „господин старши стражант“, че даже и „...студент“... Па и селската дяволитост се намесваше сигурно... Когато — во време оно, преди пет века — турците подкарвали българските си роби към първите ангарици, сигурно точно така „на дребно“ са поч-

вали да се появяват и първите „опозиционни“ прояви...

В ранния предутринен час, когато си се вече понаспал, па и ония, викащите там под върбите, те държат буден, а наоколо се чуват сумтенията и хърканията на „съпитомците“ ти, из дълбочините на душата се надигат сенките на света, в който си бил, който ти е отнѣт. Извират бавно тъжни, тежки мисли, пресягаш се в съзнанието към „нея“, към целия твой живот отвъд тези сумтящи, спящи хора, отвъд тези стени от леси, между които си затворен. Не, това не са мисли — това е светът на чувствата... Но забелязали ли сте, че събития далечни се помнят, даже мисли отдавнашни могат да се помнят и те. Но... чувствата? Чувствата, които сте изпитвали някога, преди тридесет-четиридесет години? Кой си спомня за чувствата? За горките, бедните, нещастните чувства? За това най-интензивно у нас, което изпълва душата ни, владее ни, често определя даже делата ни, съдбата ни? Кой си спомня за тях? Спомняме си, че сме имали чувства. Но самите чувства? Те излитат като някакво свръхлетливо вещество, за което няма дълго време живот на земята. Излитат във високото, в „небесата“. Нежни — там са у дома...

Така че сега, в годината 1984, какво помня аз от чувствата, от които е долеела душата ми в ония дни и нощи, тогава, там под върбите, в оня остров сред Дунава през годината 1949?

Нощта беше и „времето на лампата“, когато в нейното скромно сияние можеше да влезеш — през буквите по някакви хартии пред теб — в други светове, да се понесеш във видения, размисъл и в края на краищата да дойдеш „на себе си“. И да почнеш да мислиш.

Лампа имаше във всяко помещение по една — служебна. Но обикновено никой не протестираше, ако в късна нощ я вземеш при себе си или отидеш ти при нея. В скоро време аз се снабдих и със собствен — ветроупорен — фенер: онзи, малкия, който още се върти из къщи — взех си го, когато напусках лагера в 1953 г. Книги да съм взимал от други, не си спомням: мисля, че изобщо хората нямаха много книги. В края на 1952 г. аз имах вече 21 книги, включително, разбира се, Библията, и оттам нататък: Шекспир (пълно събрание, на цигарена хартия, един том), речника (етимологическия) на Младенов, Griechische Kulturgeschichte от Я. Бурк-

харт, Златарски (Историята, цялата), Гръцко-немски речник, Petit Larousse Illustré, Webster's, Гръцка граматика, Латинска граматика, Фауст и други, които не си спомням, май учебниците ми по печатарство бяха от Сашо. Имах си сандъче библиотека. Но в края на 1952 г. ни прибраха всички книги — „за проверка“, та стана страшно: който е бил „там“ дълго и поне е малко по-интелектуален, знае, че там без книги може да се полудее. Върнаха ни ги после, като умря Сталин, види се, получиха нареждане да се намали тормозът с оглед на предстоящото през лятото на 1953 г. пускане. Но тогавашният „секретар“ на „Култсъвета“ — професионалният революционер Радко Миланов (виж за него спомените на Ц. Драгойчева, но той беше на лагер при нас за по-други „заслуги“ — споменах ги вече по-горе), ми задигна Petit Larousse Illustré — като част от борбата му срещу частната собственост... на буржоазията, види се...

Под среднощната лампа се пишеха и писмата, в които в 8 (осем) реда имаше да се каже толкова много. И се взимаха в тефтерчета бележки: това, което не искаш да забравиш. Защото — странен на пръв поглед факт — в лагерите, след като минеше началният, тримесечният период на прекомерна мъка, мисълта на човека се избистряше, придобиваше яснота, сбитост, последователност. Там аз почнах да следвам в мислите си разните теми, които ме занимаваха отдавна. И почнах да отбелязвам резултатите от това „мислене“ в тефтерчета и тетрадка — тези, които успях при пускането ми през ноември 1950 г. да изнеса. Въз основа на тях е написана книгата „Увертюра с телета и птици“, те ми помагат — макар и много малко — и при писането на тези спомени. Защото тогава аз не „описвах“ главно лагера и нас в него, а пишех по темите на вечните си — прицелни и все неосъществени — творби... Така че бележките ми бяха фактически „безопасни“... Според мен.

На о. Бързина: правим салове. В извънредно оскъдните ми записвания, които намерих в книгата си тия дни, за този епизод — със саловите — е записано извънредно малко. За да се види колко лаконичен съм бил, ще дам бележките още от времето на случката с бюста, която съм отбелязал всичко на всичко с една само дума: Как-

то и за послешната работа на царевичната нива съм написал само... три думи...

... Бюстът. — Копан, копан, копан. — Салът на о. Голяма бързина: островът на сала. Прекрасният този остров. И прекрасният наш живот там: Латин — побратим: отдельонен, „дебруйяр“. Преобразяването на Латин от траенето на „отдельонството“: „Нима „загнива“? Вторият сал. Олег. Третият сал. Риболов с ръце. Стоянчо харманлийчето. Лозо (Гроздъо). Латин лови риба — великолепна картина, грамаден, цял в кал, черен, засмян до уши, с две редици големи бели зъби. Император Доньо: картината с Доньо, седнал в средата на лодката, в пълно военно облекло и снаряжение, и аз — който дърпам лодката нагоре, сред Дунава, напълно гол, до колене във водата, облян от червените лъчи на огромния залез. „Le grand soir“ — за Доньо, разбира се! Доньо с дребното овчарче. Сбогуване с прекрасния остров. Работа в село, на постройката (средата на август)...

И толкова: това е всичко, което съм записал за историята с бюста, когато щяха да ме застрелят ей тъй, за права Бога; за копанта на оная безкрайна нива и ежедневните връхлитания на инспектора Щерев с някоя дръжка на мотика, която се опитва да чупи по нашите гърбове; и сега — за правенето на саловете... Защо толкова малко? Ами много просто: защото не съм смеел да записвам каквото и да било, можещо да бъде „инкриминирано“. Та аз тези си „бележки“ не ги криех — не беше както с двете тетрадки после, от пролетта на 1951 г. нататък, в които бяха описани даже и убийствата... На едно място впрочем съм отбелязал нещичко, но... зашифровано: „малко бастониране“. „Бастониране“? Ще рече „бой с тояги“: „спадане на „боя с тояги“ — малко спадане.

Как се бяхме наели с Латин да правим салове, не си спомням. Но си представям как: щом са поискали „специалисти“ по правене на салове, ние сигурно веднага сме излезли пет крачки напред. Нали бяхме решили, че трябва да сме „специалисти“ по всичко...

Помня как още от първите минути почна да ни се усмихва радостна перспектива: Латин отиде до „склада“ да му отмерят нашите „дажби“ във вид на фасул, олио, брашънце, червен пипер, лук: ще си варим сами чорбата там, отвъд канала, на оня непознат още за нас

остров Бързина. Разбира се, Латин дипломатично успя да поувеличи дажбиците ни. Тръгнахме ние, „групата за сала“, оптимистично настроени. С нас крачи грамадният Доньо — онзи милиционер, на когото бабалъкът му казал, че „дъщеря вдовица не иска“... Боримечка, нелощ човек...

Гледано от Големия остров, островчето Бързина, което впрочем съвсем не изглеждаше малко, закриваше погледа ни към Румъния, защото беше на „главния Дунав“. Канал от окло 300—400 м ширина го отделяше от нашия Голям остров. (Тук изобщо Дунав прави над Свищов една генерална репетиция за своята бъдеща делта.) Ние трябваше да достигнем о. Бързина с една черна, катраносана цялата — тясна, дълга и доста дълбока — типична рибарска лодка. Избутахме я из крайбрежния камъш във водата, качи се Доньо, качихме се и ние. Добре, ама лодката заседна — каналът е плитък, не можем всичките седмина да бъдем вътре...

Ние с Латин — нали сме „специалисти“, универсални я! — решихме въпроса така: тримата по-ниски от нас ще останат в лодката при Доньо и „инструментите“ (седемте секири, които ни бяха оставили да си подберем); а другите четирима — най-едрите и яки — ще теглим лодката. Ако стигнем „дълбоко“, ще се качим и ние.

В средата на август водите на Дунав са значително спаднали, така че „дълбоко“ се намери чак към средата на канала: там другите трима се качиха, ама аз — не, като устоях даже и на нарежданията подканвания на Доньо („Ти да не земеш да избегаш бе!“), понеже предпочетох да плувам. Та кой ти дава тоя чуден лукс: сред жежко лято да плуваш из тихата, възтопличка чиста вода под това синьо небе — един вид... „най-сетне... свободен!“. Широко е около човека, който плува, той е в една почти безтегловност. Като приближихме брега на островчето, пак с дърпане се изтеглихме до бреговата ивица. Доньо се помота малко време с нас, но скоро намери една хубава дебела сянка под стара, запазена върба: там нали поне вода не липсва, едрееха върбите.

Каква беше историята с това „правене на сал“? Знаем ли как, но ония от комендантството намислили да опитат: не може ли да се съберат петдесетина кубика върбови трупи, да се сгласят във вид на „сал“ и да бъдат спуснати до Силистра, където се търсят дърва за

горене, че там е пуст бряг, няма гори. Така могат да „се направят пари“... Това им е била идеята. За да я осъществим, ние с Латин най-напред се заловихме да си осигурим... прехраната. Избран бе Лозо от Харманли за готвач. Той, като нагази до кръста във водата на не-голямото вътрешно блато на „нашето“ островче, обяви, че за обяд ще имаме и пържена риба!... А пък ние с Латин намерихме — вече на брега на островчето, гледащ към Румъния, на самия „главен Дунав“, в долния край на бреговата ивица — нещо като малко заливче. Решихме, че там ще се строи салът, като това се предостави на Латин. Другите четирима се пръснаха по тази брегова ивица по течението от Латин нагоре, за да се-кат паднали и без това във водите на Дунава върби, да ги окастрят от клонака и да са готови да ми ги по-дават, като пристигна. От горния край на тази брегова ивица, дълга около 2,5—3 км, аз щях да се спускам, плувайки покрай брега и подкарвайки като „стадо“ върбовите трупи, към Латин.

И започнахме. Скоро си изработихме определена технология: тия, които сечеха, ми приготвиха комбина-ция от две върху две напреко сложени окастрени дър-вета, аз минавах, бутвах ги малко навътре в Дунава и плувайки около тях като „воден говедар“, ги „подкар-вах“ надолу, побутвайки ги, за да ги натикам най-сетне в „пристана“ при Латин, където заедно ги вадехме от водата и така се трупаше материалът.

През тези четири-пет седмици, докато траеше пра-венето на салове, съм си „отплувал“ за цял живот. Цял ден — оставя Латин в долния край на островчето, тръгна по крайбрежната пътечка гол, както ме е май-ка родила — аз се провирах между дънерите, спирах по за две-три приказки със секачите, и хайде — в най-гор-ния край на островчето, там, където беше най-крайният секач. Откъдето — след още няколко „лафа“ — хайде на-долу с първото салче от четири върби... та чак до Ла-тин. И пак отново, и пак отново... По обед се прибирах-ме при Лозо: сигнал даваше той със силно хлопане на канчетата. Още от първия обяд видяхме, че думата на Лозо държи: той ни сервира цяла камара пържена ри-ба — наловил я с ръце в това малко блато, а пък на-ли взехме повечко олио за чорбата, стигнало и за пър-жене! Следния ден останах да видя как става тази не-вероятна работа, ловенето на риба с ръце. Отиде Лозо

до онази страна на блатцето, където брегът беше въз-стръмен — имаше върби с корени, оголени от водите. Поразмъти водата и почна да бърка. Бръкне с възкь-сите си, обгорели от слънцето заоблени ръце на рижо-космат добродушен български южняк, позабави се дви-жението му. И току замахне, и из ръцете му опеше лъс-каща траектория през въздуха и тупне на брега нещо: риба, няма лъжа! И пак бърка, и пак вади: като от своя мушия... Знае къде са рибите, знае как да ги опипва и хваща яко. Сега разбрах как се „лови риба в мътна вода“! Представям си какви пъстърви са вадели от родните потоци и реки тия знаещи ръце на бившия „инспектор по лова и риболова! Сигурно рибите ще да имат някакъв афинитет към такива като неговите ръце, моите във всеки случай нямаха: опитах един ден — не хванах нищо. Не било „така“... Ами „как“ бе, Лозо?

От „правенето на салове“ са ми останали някои и други спомени, от тях един доста комичен. Нали там работим голи, всички си окачвахме по клоните на върби-те все що е дръшно, най-вече „бельото“ си: „пестим“ го, Добре, ама прибираме се една надвечер, като прибли-жи времето за тръгване: я, долни гащи... няма! Хай да му се не види, каква е тая работа? Да не би да са вой-ничетата от граничния пост, почнахме веднага да подо-зираме? Сред бреговата линия, с лице към Дунава и Румъния имаше малка къщурка на високото. Вътре две войничета — пазят нещо, и те ако знаят какво „пазят“, ама... пазят, стоят там, по няколко седмици не ги сме-няват, не идва при тях човек.

Бяха дошли да ни видят, попрестрашили се бяха, нали сме... престъпници... Не, глупости, как ще са те?... По едно време Стоянчо харманлийчето тича: „Видях кравка да жвака нещо бяло — те са — кравите!“ И действително така излезе: на едно място, където бя-ха оставени да висят едни „спасили се“ долни гащи, гледаме — пристига крава, вдига си муцуната, дър-па ги...

Войничетата ни обясниха каква била тая работа. От Румъния течението постоянно изкарвало на брега на островчето крави, сринали се от румънския бряг във водите на Дунав. Оставали тук понякога и повече от месец, докато дойдат да ги приберат: никой не ги тър-сеш, нали сега и там е... „народно“ стопанство. Пасат тук, ама нямат сол! Та заради солта, останала от потта

по нашите долни дрехи, налитали те да ни лапат умисаното от пот недотам бяло наше „бельо“... Някои подметнаха, че може и да е било, за да им замиришело на „бик“: че нали не само от сол, ами и от бик били лишени тук. Може: поохранихме се, пододохме на себе си след мината. Особено с тия камарки златисто изпържена дунавска риба, сервирана ни всеки ден от нашия рибард-готвач, инспектор по лова и риболова, когото народната власт бе намерила за необходимо да изпрати на Острова, „духа да обнови и с устрема на новата епоха социализъм светъл да строи“... От нашата чорба — и то се знае, плюс една почтителна порция риба — се сервираше и на император Доньо.

Веднъж, когато Доньо имаше пристъп от малария, наместо него с нас дойде Йозо, също милиционер, но обратното на Доньо, дребничък, и изобщо противоположен на Доньо в комай всяко отношение. Ако Доньо веднага лягаше да спи под една зелена клоната върба, Йозо дойде с нас на брега, където сечехме и пускахме във водата дърветата за сала. Тоя ден бях взел секира и аз: един от секачите не дойде, задържали го бяха за разпит, та трябваше да помагам — не можеха тримата сами да насмогнат... Сека там, до кръста във водите на Дунава, някаква върба, която е над главата ми — съвсем не идеална позиция за сечение. Йозо, кацнал горе, три метра над главата ми, на отсечения тук бряг, все ми дава акъл: не така, ами така, не оттук, ами оттам. Едно малко зло такова — хем малко, хем зло, — те са често такива, дребните. Доньо беше голям, пък добряк. Тоя, — защото е дребен ли, та има много енергия, от какво ли, ама не спираше да ломоти, да „ми го напилва“. Най-сетне в един момент, когато аз, плъзгащ се и залитащ между някакви корени и клонаци долу във водата и тинята, която се качваше до гърдите ми, пак замахвах със секирата и пак той ми извика, че „Не така: от другата страна!“ и не знам какво си още, из гърдите ми се изтръгна един от тези цветисти изрази, с които ние, българите, често изразяваме прекомерен гняв: нещо, което да направя „на майка ти“... Йозо рипна и насочи шмайзера върху мен: „Кааакво? Какво каза?“... Ха сега де: създаде се пак положение като онова тогава с „бюста“. Ама тук сме сами: няма кой да му спре ръката!

Може сега да изглежда странна моята тревога: та,

ще кажете вие, можеше ли той ей току-така да изпразни шмайзера върху мен? Учудвате се, защото не ви е ясно какво беше там, на Острова, в лагерите, отношението между един „питомец“ и един „господин милиционер“. Питомецът беше нещо по-ниско от калта, милиционерът — нещо по-високо от Бога. Един „господин милиционер“ — пред който, като се зададеше по пътя, аз трябваше отдалеч да заста на „мирно“ със свалено кепе и с наведена глава, който, ако не му харесваше нещо в мен, в държането ми или просто ей така, за кеф, можеше да ми нареди да правя „лицева опора“ в калта и да си остана там — длъжен бях да остана там, с лице в калта! — та даже и до вечерта, ако той така иска или ако ме забрави там. И сега аз си бях позволил да го напсувам на майка! Представяте ли си какво значеше това? При това бяхме двамата сами: той горе на брега, с шмайзер в ръка, аз долу, до гърди във водите на Дунава: едно натискане на спусъка, и водите ме отнасят! Просто „за удоволствие“ да я направя тая работа...

В мигове на голяма опасност у човека се развива извънредна съобразителност. Имаше само едно „разрешение“ на положението. И аз продължих да псувам отново и отново.

— Да, ти е... майката! Да ти е... майката! — един вид да разбере Йозо, че псувам така — върбите, дървото: просто — традиционното глупаво нашенско псуване, а не, че съм напсувал него. И като повторих и потрети х няколко такива допълнително-обяснителни псувни, Йозо промърмори:

— А-хаа! — което изразяваше, че „пък аз си помислих, че ти мене напсува...“.

След около две години имах още едно „сблъскване“ с Йозо. В края на краищата, казвал съм си после, може той да не беше чак такова голямо зло...

Един път — почивка ли си бяхме дали, секачите ли нямаха готов материал, на мен ли ми се плуваше много? — рекох да изплувам срещу течението по продължение на бреговата ивица на островчето ни чак до горния му край: там нямаше никаква растителност: само една тясна пясъчна ивица в средата между двата бряга, които се събираха постепенно във вид на дълъг изтънен клин, обърнат срещу посоката, в която слизаха широките плавни води. Като изплувах така почти до „върха“ на

тоя клин (на това място ширината му да имаше 50—60 метра), аз излязох от водата и походих малко по пясъка — да се разтъпча. После навлязох на десетина-петнадесет метра от брега и направих и там няколко крачки — ха натам, ха нататък — ей така, безцелно, безпосочно... Но изведнъж при някаква стъпка почнах бързо да потъвам: бях попаднал в движещи се пясъци!

Спаси ме пак онази светкавична съобразителност, която няма нищо общо с размисъла: това е някакъв животински рефлекс, мигновен. Хвърлих се встрани, да се намеря в хоризонтално положение, и веднага почнах да се търкалям като някакво вретено — към водата, към водата! Вътре в няколко — три-четири секунди да е имало — бях там... Даже не почнах да плувам: стъпил на дъното, с крака в ледената вода „долу“ — от дълбочина един метър надолу водата в Дунава и по-сред лято тече леденостудена — стоях и си давах сметка, че ей сега, преди секунди... „излязох от гроба“, в който бяха вече краката ми, коленете ми! Косите ми наистина бяха „настръхнали“: късите ми, остригани по войнишки коси бяха щръкнали като на таралеж бодлите, по главата си усещах да минават студени тръпки...

Силните, дълги ръце на Латин към края на строителството на сала вече не достигаха: материал имаше достатъчно, но трябваше да се свързва, да се избутва салът постепенно във водата. Латин вече не намогваше сам. Така или иначе, като помагахме вече всички, салът стана. И го взеха един ден милиционерите с тяхната малка моторничка, и го издърпаха в средата на Дунава, и се изгуби надолу по течението. А пък нас ни оставиха няколко дни пак „на обекта“ — на работа заедно с другите: да окопаваме и „пичледисваме“ закъснялата царевица.

Добре, ама една сутрин тичат и ни събират: „Групата за сала, веднага!“ Комендантът и други някакви имаше с него искали да правим „по един сал на седмица“, обещават да ни удвоят дажбите! Имаха въодушевен вид: като че току-що бяха изяли по една дебела порция топли, едри, вкусни кебапчета, та им се искаше още... Дали ни „удвоиха“ дажбите, не помня: ако бяха ги удвоили, не щях да забравя такова небивало събитие. Знаем, че отидохме пак, че направихме още един сал, но как свърши производството на салове, не мога да си спомня. Като че ли се включи някакъв руснак Олег, с когото не „мелехме“, като че ли

се появи „протекционизъм“ — да наврат в „групата“ повече „наши“, тоест — „техни“. Сега гледам, че уви, в лаконичните ми бележки пише: „Работа в село — на постройката (средата на август).“ И пред тези думи: „Сбогуване с прекрасния остров“...“ (т. е. о. Бързина),

Император Доньо. Във втората половина на тези четири-пет седмици, през които правихме саловете на остров Бързина — трябва да беше вече края на август, началото на септември, — водите на Дунав спаднаха дотолкова, че ние всички, „групата за сала“, можехме да минаваме през „канала“ — ония 300—400 метра, които ни деляха от Бързина, — без да използваме рибарската лодка. Ние — да, но нашият пазител Доньо — не. Така че се налагаше всеки път да го караме с лодката — оная дълга, черна, катраносана рибарска лодка.

И отиването сутрин беше красиво — Дунавът е винаги толкова хубав! — но връщането във великолепието на аленочервения дунавски залез бе картина, за която трудно могат да се намерят думи: първата, която ми идва, е — величествена. И не на последно място заради величината, импозантността на... грамадната Доньова фигура. Седнал в средата на черната лодка, която се плъзгаше по моравите води на настъпващата вечер, Доньо отдалече, откъдето го виждах от време на време аз, теглещ долу въжето и обливан от плисъците на водите, срещу които се борехме ние с Латин — двама едри египетски роби с бронзови, лъскащи, почти червени в последните лъчи на отиващото си слънце тела, — имаше действително вид на някакъв античен император. Останалите петима, по-къси, също голи и обливани от водите на древната река — ту бутаха лодката, ту се държеха за нея. Цялата тази императорско-робска египетско-нилска картина, осъществявана обаче напълно реално, а не театрално от „групата на сала“, плуваше — невероятно, халюциниращо фантастична, но реална, реална! — през водите на... Дунава, в средата на 20-и век и слизаше всяка вечер на родния бряг! За да се появи по водите на Дунава и в светлините на родните небеса следния ден пак, и пак, и пак...

С Латин двамата сигурно никога дотогава не сме били на такова високо равнище на физическа годност — physical fitness... гдето викат англичаните, както докато бяхме на Бързина да правим салове. Тази всеотрадна фи-

зическа работа, плюс вечното общуване с небесата и водите — като не се забравя и ефектът на подсилената с осезателни купчинки, позлатена от пърженето, дунавска риба и фасул-чорбата, майсторски приготвяна от тоя славен наш тракийски „инспектор по лова и риболова“ Лозо от Харманли (за него ще има още да разказвам, той остана да векува на Острова с мен и Латин, — беше ни превърнала, тридесет и пет годишни мъже, каквито бяхме, на твърде подходящи изпълнители за ролята на яки антични — нумидийски ли, тракийски ли — роби. Само че това не бе „роля“, ами наше, не му се виждащ краят, битие.

Вече казах за Доньо, че заран, щом стигнем на прекрасния остров, той си намираще някоя дебела сянка, където дочакваше часа на завръщането. Но сега в края на август и началото на септември жегата не беше вече толкова голяма, та Доньо по-лесно се наспиваше. А пък тъкмо тогава — откъде и как, не зная — на островчето се появи стадо овце с двама овчари, и двамата от село Белене. То е католическо, това село, хората от него, както всички религиозни — са въздържани, скромни; тия бяха и малко затворени, мълчаливи. Единият го помня извънредно дребен, просто спаружен — нищожно едно човеченце, без възраст, без израз. Освен тоя израз на страх, на ужас, който му вдъхваше Доньо.

Защото, като се наспеше, Доньо ги повикваше и почваше да тормози тия двамата. Не от лошотия, а от тая пуста наклонност у нашения човек, когато има власт и сила, да тормози, да измъчва онези, които нямат, които са под него. Ще ги накара да застанат там и да му пеят, и то религиозните си песни, за да ги подиграва. Защото Доньо знае, че няма Бог, той е борец против религията — виж, дотам поне са успели да го докарат в неговото „изграждане“ като „нов, прогресивен“. От време на време, ако ония спрат да пеят, вдигне шмайзера и го насочи към тях. По-големият мълчеше, но малкият, спаруженият, надаваше писъци на ужас — за видимо удоволствие на Доньо. Какво да прави Доньо, като се отегчава? Да чете Griechische Kulturgeschichte. Шекспир, Библията? Крив ли е Доньо, че е такъв? Той ли е крив, само той ли е крив? Или сме криви ние — аз, вие, цялото наше предишно общество, че себе си устроихме, направихме се „нетакива“, ама него оставихме... „такъв“?

Та тук за пръв път забелязах, че Доньо — така или

иначе, ама има склонност към музика! Впрочем в последствие констатирах, че склонност към музиката — едно проявяващо се предразположение към това парекселанс нежно и префинено изкуство — имаха и други милиционери: като извикваха вечер след проверка, към 10 часа, някого, за да го бият — да, да; добре разбрали: викаха човека, за да го бият, като изпращаха да съберат и неколцината цигулари, които се бяха намерили там, в лагера. Харесваше им да бият... с музика! Хора с чувство за... красивото, види се...

Но думата беше за любовта на Доньо към музиката. На острова се бе намерил — Бог един знае къде го бяха „прибрали“, та намерили, че трябва да го докарат и него тук — един чудесен с виенско образование цигулар! Този около 45-годишен майстор несравним на своето изкуство, обиколил доста земи, бил образувал един квартет и с него свирил из някои от най-реномираните световни хотели. (Разказвал ми е как е бил с квартета си няколко години в най-люксовия хотел в Аден — „Арабия“, когато там господствували лордовете, днес време откоде забравено.) Така или иначе, през войната този музициращ българин се намерил във Виена със съпругата си виенчанка. Закупил някаква прочута кафе-сладкарница. Как от своята кафе-сладкарница в столицата на Австрия, където бе останала и виенчанката, беше стигнал под върбите на Персин, за мен си остана тайна. Пък не съм се и опитвал да го накарам да разкаже тази част от биографията си. (Впрочем години след ония времена го срещнах по улиците на София: бяха му тъкмо разрешили да се върне във Виена — носеше се като върху крила на облаци...*) Та този цигулар, изгубил тогава всичко, беше дошъл на острова, обаче... с цигулката си! И неведнаж, колко ли пъти през най-тежките времена, някога, когато сме се върнали мокри, утрепани, гладни, безнадеждни пак на „обекта“, той ще седне на някое по-височко място — я стъпало някакво, я дънер или сандък — и свири. Около него се насъбрали треста-четирестотин души: и такива духом сложни, защото бяха хора образовани, интелектуални; и души прости — защото бяха обикновени хорица, които не смятат себе си за кой знае какво. Всички мълчеха, унесени, загледи някъде — да, да, и те, „простите“ селяни, и разните бивши полицаи, всички: мълчаха, слушаха. И си личеше, че гледат навътре

в себе си. Той ни омагьосваше с безкрайно нежната си, по австрийско-виенски маниер свирена задушевна музика, с вдъхновението си, с това, което заедно с музиката се лееше и от неговата душа. О, какво нагледно, абсолютно доказателство за това, което може и заслужава българинът! За това, че у него има потенциално богата, нежна, дълбока душа, която трябва да намери път, която заслужава да получи все пак нещо по-друго от това „обновление на духа“, давано ни в ТВО...

Един неделен ден — бяха ни разрешили почивка, — някъде към три-четири часа след обяд гледам — под огромните, невероятно грамадни каваци, които образваха онай великолепна туфа, виждаща се като голямо тъмнозелено петно чак от самия беленски бряг — чудна картина: под тези каваци, където въпреки вечната сянка бе успяла да порасне една извънредно фина, нежна жълтозелена тревица, настанил се на голям, отговарящ на ръста му стол, скръстил ръце върху корема си, който се очертаваше немалък под униформата му, Доньо. А долу, в краката му, седнал на тревата, нашият виенски цигулар и — свири. Наоколо е пусто: само грамадните дънери, качващи се към небето като колони на готически храм, нежнозелената тревица, Доньо на своя трон и в нозете му она извор на нежни звуци... Концерт за императора...

Малко преди да се сбогуваме с островчето си — прекрасния остров Бързина, — стана обаче нашето сбогуване с император Доньо. Пак бяхме ходили — групата за сала — на нашето обично островче: работехме вече третия сал. И пак с нас беше Доньо. Но на връщане едва успяхме да го прекараме през „канала“: още като се качваше в рибарската лодка, се оказа, че Доньо има силна атака от малария. Като го свалихме на брега — отсам, на Големия остров, — той едва извървя стотина метра и рухна: тресеше се от пристъпите на болестта, толкова слаб беше, че не можеше да ходи. Така че, за да стигнем все пак до лагера — на около километър и половина от там, — Латин го взе на гръб. А пък аз праметнах кайшката на шмайзера и така тръгнахме към „обекта“. Та ето как — и то там, на Персин! — носих веднаж в живота си шмайзер и аз! Неведоми са твоите пътища и... смешки, Господи...

Като дойдохме на около двеста крачи от обекта, Доньо направи върховно усилие: смъкна се от гръба на

Латин, стъпи на крака, аз му праметнах пак шмайзера през рамо — през неговото рамо — Латин го хвана от една страна под мишница, а аз — от другата, И така го заведохме в лагера. Повече не си спомням да съм го видял: я е отишъл да го лекуват, защото очевидно имаше вече извънредно тежка форма на малария, я си е спомнил пък за искането на бабалъка си да не става дъщеря му... вдовица, та може би бе напуснал.

Работа на постройката в село и на обекта „Белене—Канала“. Пак ще се хвана за тия оскъдни редовце — единствения ми запис, съхранил се от онова време: „Работа в село, на постройката (средата на август). Дацо, архитект. Краят на август: преселение на голяма група на „Белене—Канала“. Раздяла с Латин на брега на Дунава. — Отчаяние. Кал и корени*. Три дни пороен дъжд. Малко бастониране. Лагерът се подрежда. Добро отношение на милицията: от нас очакват работа. — „Партенки“, „партенки“, „партенки“. Колективната халюцинация в почти клиническа форма: какво казал „трудовакът край извора“, „войникът, дошъл на отпуск в село“, „адвокатът, минал с велосипед...“. Официалното насърчаване на вярата за скорошно освобождение („лабаво“): „Братлета, половината ще си ходите.“ А царевницата насреща расте, става все по-висока... „Два милиона тухли! — Не, четири дадохме, и то преди срока“, казва онзи белорусин, „и пак сме тухка“. В очакване на свиждането за 9 септември. Мек режим. — Работата тежка, особено — в калта и водата. Нормата. Допълнителният хляб. 1 септември 1949 — болен. Стъпките на колегите, които отиват към „обекта“, на работа. Тежки стъпки. Фигурите минават в редици пред прозорчето на тъмния яхър, където лежа аз. „Господи, извади ме от гибелната яма, из тинята и калта“ (Псалом 42, 2). 6 септември — свиждане в Белене. — 10 окт. — трябваше да дойде К. Не дойде. Не са я пуснали или не си е сторила труда? — 13. X. — заминаване за Острова: прибираме се...“

Толкова — двадесетина реда — за тия два-три месеца „на постройката в село“ и „канала“: по един ред за

* Какви ли са били пък тия „корени“? Сигурно сме изкоренявали.

три-четири дни. Не е много. А пък немалко се случи в това време...

„Постройката“, за която става дума, беше бъдещата сграда на комендантството ни: правихме изкопа и полагахме основите. Отговорник на тия двадесетина питомци, които работехме там, беше Дацо — строителният инженер Йордан Константинов, — моя възраст, мой приятел от детство, бяхме заедно в ИМКА, в лагерите „Чайка“ — първите лагери за летуване на юноши край море, въведени у нас от тази ИМКА. Кротък, прилежен, възпитан, мил човек — такъв, дори още повече, ако е възможно, бе и брат му Константин, по-малкият. Какво търсеха те пък на Острова, едва ли някой би могъл да измисли: освен че бяха типични буржоазни момчета, и то в най-добрия смисъл — работливи, прилежни, честни, чисти души. Та значи Дацо беше инженерът на постройката за комендантството и същевременно и отговорник за групата ни.

Смешно е да се каже как Дацо изпитваше „устойчивостта“ на терена за основите на комендантството. Съвестен германски инженер — завършил беше в някаква политехника там през 1930-те години, той не можеше без тази проверка на терена, ако и да няма инструменти. Та той закрепваше върху дъното на основите, до което бяхме стигнали, някакви четвъртито издялани пръчици и нареждаше отгоре — за тежести — камъни... Всичко правехме „с подръчни средства“: всичко, всички.

Основите отидоха дълбоко. Копаехме един ден в доста голяма жега и през обедната почивка Дацо на своя отговорност ни разреши да се изкъпем-измием в Дунава — долу пред нас, на тридесетина метра минаваха водите...

Тъкмо се бяхме разсъблекли и се плискаме, навлезли до кръста във водата, тича някакъв лейтенант с една сопа, тича и бие със сопата, когото случи, и крещи да излизаме и кой е отговорникът. Застана Дацо пред него и лейтенантът така го удари през лицето и гърдите с оная сопа, че му стана една морава, кървава ивица от съсирена кръв на диагонал през цялото лице и гърдите. Така носи Дацо белега си петнадесетина дни. Не каза Дацо нито дума на упрек към нас за това, че го бяхме кандардисвали да ни разреши да се изкъпем... Впрочем това е същият онзи Дацо, който години после

на брега пред сладкарница „Албатрос“ в курорта „Дружба“ ми разправи какво се било случило „вн“ — в оная история в ямата — щерна — с мен и с бюста...

Заради това къпане ли, по друга ли причина, но скоро ни вдигнаха от „постройката“ заедно с голяма група — да ни водят някъде над селото, нагоре, срещу течението на Дунава. Къде ще вървим, не знаеше никой. Тук настъпи време да се разделим с Латин: той оставаше, аз отивах. Имаше много отчаяние в раздялата ни: бяхме не само свикнали да бъдем все заедно, но се и чувствувахме по-силни един до друг. Нямахме обаче какво — оставяха го на понтонния мост. Дали тази полка работа, която му даваха, не се дължеше на това, че полковник Китов, комендантът, бил от едно село (с. Гниляне, Софийско) с Латин: протекжирал го е като „земляк“?... Но чакай: всъщност Китов дойде в лагера май чак през есента на 1950? Възможно ли е да е имало „друго“?

Към новия ни „обект“ ни подкараха в най-голямата жега — тъкмо в началото на следобеда. Аз бях успял вече да вкарам доста книги, та онзи, уж — вулканфибровият ми куфар бая натежаваше на едната ми ръка. На другата носех останалия багаж: дрехите, одеялото, резервните храна — тогава пускаха по един колет на месец. След половин час носене на тия товари не можеше повече — просто ще ми се откъснат ръцете. Взех, че дигнах багажа на рамо. Ама и така не беше възможно: залитах, от мен течеше пот, та се стичаше в цървулите ми. А пък дрехите ни бяха стари войнишки униформи — сплъстен вълнен шаяк, таман за тоя пек! При това милицията постоянно ни подканваше: „Бърджи, бърджи, по-бърджи!“ По едно време момче, десетина години по-младо, ми дръпна куфара от рамото:

— Аз съм брат на Гошо... Гошо Георгиев, вашия съученик от прогимназията... — Кой ли бе този Гошо? Ах, това е она — синът на генерал Коста Георгиев и любим мой съкласник от прогимназията „Тодор Минков“. През великденската ваканция на 1925 г. Гошо щеше да дойде с баща ми и нас двамата с брат ми, да ходим на Мусала. Щеше, ама не стана. Защото убиха баща му — на неговото погребение избухна „адската машина“ в кубето на катедралата „Св. Неделя“... Оттогава Гошо стана едно тъжно, мълчаливо момче... Много ми помогна братчето на Гошо — яко, здраво, цялата ми „библиотека“ то донесе до новия „обект“.

Братът на Гошо се казваше Кирчо. Защо ли и той беше тук, освен затова, че баща му го бяха убили комунистите? Какво друго обяснение? Млад счетоводител, кротко, добро момче. Сам Гошо на лагерите не дойде. Но, общо взето, новата власт „си го изкарваше“ на потомството на тия, които не можеше вече да достигне: Chi offende, non perdonat. Освен ако това потомство... подпишеше „декларация“ и почнеше да... „сътрудничи“, разбирай „доносници“... Намериха се и такива. Те на лагерите не дойдоха. Но за Гошо глава залагам, че не е бил един от тях. Кой ли беше онзи писател, който казал „Най-последен съм тъжен, най-последен съм... велик“? Дълбоката, вечна, неизлечима тъга, в която бе изпаднал Гошо от това страшно сътресение — внезапно изчезване на неговия баща, бе направила от него да се излъчва някакво респектиращо всички благородство: види се, онова „величие чрез тъга“ на забравения от мен писател. Само че колко скъпо платено, това величие...

Едва стигнахме и ни настаниха в нещо като конюшни ли, обори ли — ама добри бяха: не течеше. Заваля дъжд. Три дни валя, земята наоколо се превърна в блато: дотолкова помня. Какво сме работили тогава, не мога вече да си възстановя в паметта: дали беше изкореняване на върби, дали — копане на канали? Като че ли последното беше — ама не на големи канали: това правихме чак идната пролет, когато градохме „Помпената станция“. Това, което съм отбелязал — „кал и корени“, ми говори за копане може би. Да, защото в оная клисава беленска пръст — черна, та синя — се белееха някакви корени, същински кости: белезникави едни такива, гладки. И колкото по-дълбоко и да идеш — все те: зловещи. През тия първи три ли, па и повече дни май бяха все на пороен дъжд, останахме обаче в помещенията. Запометил съм от тази задължителна „почивка“ някоя сцени на недотам добро отношение между „питомците“.

Казах вече, че на лагерите караха всякакви — не само земеделци и анархисти: Само че противно на очакванията често непростите хора, да ги речем „буржоазията“ — офицери, търговци, чиновници, — бяха тези, които се държаха незадоволително. А пък „простите“ — специално селяните — бяха най-човечните, най-колесиалните: ако е уместно да се употреби за тях този термин, който те не можеха да смелят — струваше им се

някак си... изпрефърцунен. Те на шега ли, на истина ли, ама често наместо „колега“ казваха „калеко“ — народна етимология един вид...

Измежду ония — градските въдворени — имаше двама, станали известни като Кольо Белята и Владо Злото: дребни някакви търговчета бяха, мисля. Хем все заедно вървят, хем все се карат — една несвършваща кавга, и то за най-тривиални работи. Веднаж гледам през „прозорчето“ — дупка със стъкълце, колкото да пропуска един минимум светлина — Владо Злото тресемрука си под носа на Кольо Белята: хем го тресе, хем се зъби — с всичките си зъби, и то стиснати, и клати глава, заканва се. А Кольо Белята — ето го и него — размахва ръце под носа на Владо Злото: отворил е широко уста, зинал — значи вика. Вика, ама отвън, гдето бях аз, гласовете не се чуваха, че валеше силен дъжд. Така че тази пантомима беше още по-гротескна от действителността, по-явно изпъкваше нейната безсмисленост...

Кольо Белята оставил вкъщи, казваха, млада жена. Та наоколо му почваха зевзеците да си говорят — уж помежду си, по принцип: „Абе то, нашите жени, там, че няма да утраят, няма да утраят“ — казва единият. „Така е, знам си аз, жена трае ли — подема друг. — Няма кой, няма кой, ама то ще се намери... Аз само едно ме е грижа: то като става „оная работа“, да не вземе тя да се увлече много, та да се отбие и да настине...“ Тук Кольо вече не издържаше: „Стига! Стига!“ — почваше да вика — с писклив, отчаян глас. Ревност го мъчеше ден и нощ... Само него ли? Но той не съумяваше да я скрие...

Като нямаше с какво да се занимават в такива времена, както при тоя дъжд, гражданските „питомци“ се караха за какво ли не:

— Лампата е моя! — вика някакъв „изкукуригал“ капитан от авиацията.

— Не е твоя!

Капитанът от авиацията пак, кресливо:

— Моя е!

Но онзи държи на „правата“ си. Пък нали и трябва да стане кавга:

— Не е твоя! — с категоричен глас.

Тук капитанът извиква, ама вече фалцетно:

— Фитилът е мой!

И последва общ смях — за сметка на бившия капитан от авиацията. И обща неразбория, сред която един започва да пее и други подеват: „Сгрешили пред народа ний дойдохме...“

Да, тогава канали копаехме. Та оттам и „каналджии“: така се водехме. Онези от каналджиите, които заглаждаха страните на канала, бяха „шкарпаджии“, „шкарписти“. И затова заради тия канали ни коткаше милицията: те сами ни разправяха, че скоро щели да ни пускат, че ще си ходим — „като свършите работата, и си отивате“. Сами пускаха „партенките“ за „лабаво“. Та затова е писано, види се, в бележките ми, че „бастонадите“, разбирай налаганията с тояги за щяло и нещяло, са малко. Искаха да завършим мрежата от канали, пък и бояха се да не почнат хората да набиват в царевичката: тя избуяла, висока, таман да бягаш...

Писмата, които пишехме, не само се прочитаха от милицията, преди да се изпратят — давахме им ги незапечатани, такъв беше редът, — ами имаше и коментари по тях, че пък даже и... препоръки какво да се пише. Похвалиха един ден надзирателите някакъв шоп, който писал до къщи, че тука... „деяни се“: така трябвало да се пише. Прочу се тоя шоп, това стана пословичен израз. Друго, което обаче ни цитираха като „забранено“ и... как не бива да се пише, беше едно изречение от писмо на някакъв „македонствуващ“: „Туа ке ми бидет гробот ладен...“, писал той в първото си писмо, като пристигнал на Острова. Очевидно не е бил много обнадежден. Пък и имаше защо...

На първото свиждане, което допуснаха — на 6 септември 1949 г., — мен не ме извикаха. Защото извикаха да отидат до село, при училището тия, за които беше дошъл някой. Само тях. Баща ми беше вече от дълги месеци — почти година да навърши — задържан в ДС-то (като... протестантин); майка ми сигурно не ще да е разбрала за свиждането. Но защо не дойде тя, моята К.? Писах ѝ, отговори ми, че ще дойде, ако може. Но — не дойде.

Свиждането на 10 октомври 1949 г. се е запечатало в паметта ми като нещо прекрасно, с това свое „нещо типично българско“ — в най-добрия смисъл на думата, — което се излъчваше от цялата картина. Казваме ние „българска работа“ с пренебрежение. Ама това свиждане стана като една незабравима по своята въл-

нешна — макар и малко меланхолична — трогателност картина в движение; картина на доброто, милото, сериозното у българина — българския селянин.

Не зная как и защо, ама в деня на свиждането, вместо ние да ходим в село, още следобед почнаха да пристигат „на обекта“ сами те, близките на „питомците“. Нали мнозинството въдворени се състоеше от селяни, такива бяха и тия, които пристигаха — на групи, по прашния път откъм село, по пътеки измежду царевичката, вече позлатила се от есента, изправена, почти суха... Ходят надошлите селски хора с вързопчета и кошници пълни, дирят своите, питат. И като се намерят, насядат на тревата, отваря се софра и все що са земяци, присядат, кусат от това-онова, разправят се усмихнати, почти весели. Радват се — тъга много-много не се вижда при селяните, при тях ся не se fait pas...

Умърлушените, дълги лица, че сълзите, че вайканията, те бяха повече между гражданските посетители и гражданските въдворени. Там софри не се виждаше да се отварят, кошниците си стоеха както са дошли. И все нещо се обясняваха: тъжни, мрачни...

Очите ми се изгледаха към пътя из царевичната нива: ама все няма за мен... Приседнах при Атанас Москов, дошла беше неговата съпруга — белгийка: сълзите ѝ на очите, скромна женица, сигурно учителка или поне видът ѝ такъв, стои, смаяна от обстоятелствата, в които нейният съпруг, българският социалдемократически политик, трябваше да упражнява своята дейност... А татък онези, селяните — все кусат, насядали на тумби покрай разстланите кърпи с погачи по тях, сирене — каквото могли да донесат от село. Подканват се едни други, хапват си и бързат да се наприказват. Не, не — май не са вече дотам весели. Ама и сега, когато трябва да тръгват, никой не показва тъга, мъка. Почнаха да загръщат софрите, време е...

Откъм царевичната нива се чу шумолеене, та погледнах — с надежда все още — натам: може би пък?... Зададоха се два виторози, едри вола, разбутват с гърдите си царевичката, пристъпват тържествено, царевичката се отваря в две вълни, полягащи встрани. Горестанала права в теґлената от двата вола кола — стройна, едра, хубава селянка. В едната ѝ ръка увиснала кошничка с плодове и вързопче, с другата придържа към себе си някакъв букет от китки, които па-

дат — защото вниманието на селянката е насочено изпитателно към това зрелище, което се разкрива пред нейните очи. Поглежда търсещо на една страна, после нататък — със сериозен, възтъжен поглед: не състрадателен, не, някак си всеобхващащ всичко това, което ставаше тука...

В бележките си виждам, че нея вечер съм почнал онова — „Дългото писмо“: разговорът ми — през всичките последващи години — с това, което знаех, че съм загубил вече, загубил завинаги.

„Обидени от живота — ние сме обидени от живота. Не ни се иска нищо, изгубили сме желание за всичко, защото бяха унищожени илюзиите ни: илюзията, тоест способността да бленуваме — в която се състои шармът, „инкантацията“ на живота, е изгубена за нас...“ Писах това „Дълго писмо“ дълги години. Но да го изнеса, не можах: то остана там, на Острова, и — по право: защото то си беше негово. Островът бе породил мислите и чувствата, записани в „Писмото“, и те нямаха нищо общо с каквото и да било вън от „Острова на въздишките“...

Преди да мина по-нататък в спомените си, прочетох това, което бях написал за онази селянка — българската Афродита, — и как тя излезе из царевичата, както древногръцката — из морската пяна. Тогава — в момента, в който се появи пред очите ми онази картина — аз осъзнах изведнъж, че си е заслужавало да се върна в България, да дойда на Персин... Не, нищо не съм успял да предам от онова видение, което внезапно излезе в светлината, реално; от онова изпълнено със съдържание вълшебство: не беше само българската Афродита — тя бе едновременно и Мати България — майката, жената, природата, обичта милост — *caritas*, в които ѝ имаше цветя...

Сечем гората от каваци. Кой сме „ние“ и кой са „те“. Следващите два месеца прекарахме в една гора на Острова — сякохме там каваци. За какво бяха, не помня. Дялахме и мертеци.

„13. X. — заминаване за Острова: нощ на открито, сланата 1 см дебела. Връщане на Обект № 2 като „дърводелци“. Сечем дърва в гората край Дунава, после — във върбовата гора. Петър дойде: среща в гората. 6. XII — последното писмо на К. е от 25. X. Последно-

то мое писмо, което може да е получила, е от 5. X. Ужасни дни. 19. XII — работим пръст: началото на дигата около Острова.“ Това е, което съм записал за последните два месеца на годината.

На „I обект“ пристигнахме късно; проверката бе минала, бяха си легнали. Дойдохме толкова късно, защото още от брега — като ни наредиха да си оставим багажа, той щял да бъде докаран с волските коли — подбраха ни да скубем коноп („гръсте“). И понеже не вървеше работата — конопът избуял, стъбла по 3 м, че и по-високи, дебели, пръстта засъхнала, та и да си издъреш ръцете, той не излиза — забавиха ни там до тъмно, за наказание, че „не сме си изкарвали нормата“. Така че бяхме без торби, без шинели, нещо, което съвсем не им попречи да ни оставят да спим там, наред поляната. Изцъкли се една синя, ще речеш, късноесенна нощ, ледена, по нас почна да пада слана. Скупчихме се на камара — да се сгриваме. Така ни и намери утринта: под пласт 1 см скреж. И все пак — спали бяхме. Тогава ми стана ясно как чичо ми Иван е прекарал зимата в окопите пред Одрин... То могло...

Дойде ми сега на ума за тогава появилата се книга от един съвременен писател се прогресивен автор „Няма нищо по-хубаво от лошото време“. Та — по асоциация: няма нищо така поучително като... нагледното обучение. Той беше овреме разбрал къде ще зимуват раците, та сега „лошото време за него си беше „добро“. Аз обаче се дообучавах нагледно...

Като ни строиха сутринта и ни обясниха, че не можело „да не си изкарваме нормата“, пак ни заведоха на конопената нива. Нейсе, светна слънце, сгряхме се постепенно. Но не дочакахме там вечерта: още към 11 часа нова заповед — строй се и обратно към обекта. Там заварихме багажа: дошъл! Всеки почна да бърка из торбите си — да хапне нещо от резервите. Строиха ни и хайде обратно на „II обект“ — онзи начален обект, където бяхме отишли най-напред, при пристигането на Острова и където не бях се връщал оттогава.

Тези, които се връщахме сега на „II обект“, не бяхме много — все подбрани „лоши“: почти изключително земеделци, и то от по-младите. Настанихме се в съществуващите землянки — вече доста „усъвършенствувани“, някои имаха и нещо като „печка“ (пещичка, иззидана от сурови тухли, обикновено близо до „вратата“).

Спомените ми за живота там, нея зима, във „II обект“ са смътни. Една красива картина е останала в паметта ми — мисля, че оттогава беше. Някой бе хванал граблива птица — сокол ли, ястреб ли, орел млад ли беше, нямаше го Руең с книжлето си за „Птиците в България“, та да ни каже. Извънредно красива картина беше тази млада птица — с гордостта си, с излъчващите сила и самостоятелност очертания на тялото, с безстрашния, просто презиращ ни, неவிждащ и непризнаващ ни поглед на царствените очи. Вързана за единия крак с дебело въженце, птицата постоянно се опитваше да хвъркне, беше си разрашила ногата, но пак и пак скачаше, махваше два-три пъти с разперените си криле и падаше на земята. Пак скачаше, пак замахваше с крилето. . . Храна не приемаше никаква: поглеждаше я с презрение. Щял да я опитомява, казваше момъкът с въженцето. . . Ех, момченце, такива птици не се „опитомяват“: те само горе-могат да живеят — не долу; долу не. . .

Тези два месеца прекарах като секач, а после и деляч в горите недалеч от Дунава. Надзорът беше халтав: палехме си огънове, животът в гора е хубав. В гора душата се чувства у дома, може да разговаря с нея, да я обича — защото сама гората лъха на душа. „Който веднъж те погледне, той вечно жалее, че не може под твоите сенки да изтлее. . .“ Стигат ми само тези няколко думички, за да усещам какво е имало в душата на Славейков. . . (Пък когато българският народ ще благоволи да оцени най-сетне всичкото величие на литературното дело на П. Р. Славейков, позволявам си да му разкрия, че „дядо Славейков“ — тогава четиридесетгодишен, в силата на духа си — го е дарил и с една „книжка“ от 1357 страници шрифт „диамант“. Най-великото творение на новата българска литература.)

Беше топъл есенен следобед, току-що бяхме повалили висок, строен кавак в слънчева гора. Удържал на толкова бури и години, сега бе станал жертва — и той — на секирите на новите времена. Лежеше безпомощен, предал се върху златната есенна шума, застлала земята, а ние го обикаляме: трябва да го очегарим, да го нарежем с жагата на дължини от по 3 до 6 метра — нали ще го превръщаме на биндери, мертеци. Откъм края на гората, къде Сухото блато се чу говор, чупят

се сухите клонки по земята. Идваха-насам седем-осем души — наши, нови! Първият, когото разпознахме — тия, които се занимавахме с поваления кавак, — беше Петър Сърбински.

И сега го виждам как се приближи, пристъпи към нас в слънчевата гора: усмихнат, по-скоро къс, червеникаво-рус възрастен младеж, да имаше, да имаше малко над 35 години, възпълен, пристъпя с крачка на малко биче. Шинелът му само дето не допираше до земята: даваха ни сбрани из казарми и участъци износени войнишки и стражарски дрехи, и то наслуки — кой ще се занимава да ти гледа малък ли, едър ли си. . . Другите с Петър не помня: не само моето внимание се съсредоточи върху него, ами и на останалите, които тръгнахме да ги посрещнем. Петър беше дарен с някаква привлекателност, някаква способност най-естествено да става „център“. Обаяние, шарм, „каризма“ (както казват на запад) — все думи, недостатъчно адекватни: то е някаква заложеност ли, свойство ли на човека за. . . „свръхконтактност“.

Откак бях станал печатарски работник — скоро след обесването на Кольо Петков, — аз вече не бях в течение на земеделските работи: отлетели бяха в историята вечерите край кръглата маса в „Юнион клуб“ — неговата все една и съща маса, там, в ъгъла на салона. Бяха го унищожили с една набързо скалъпена присъда за „противонародна дейност“, а всъщност затова, че си позволяваше — в Народното събрание, като депутат — да не е съгласен с Георги Димитров и „народното правителство“ („бай Георги“ там се бе заканил, че „ще те обеса аз тебе“, и го стори. . .). Моите връзки догава бяха с „юнионклубните“ земеделци (и със Стоян Божков, но то беше по друга линия). . . Та сега слушах напълно нови за мен работи: компромисите, които Петър правил досега с властта на „другарите“ особено в 1948 г., за ролята на Петър Сърбински в земеделското движение след изчезването на Н. Петков. Тук, на Острова, ми стана ясно, че Петър беше несъмненият — единственият всепризнат — водач на младите земеделци, на Земеделския младежки съюз. Наскоро след идването на Петър, при някакво ново поредно разместване и преустройство на лагера — когато винаги се правят нови списъци и всеки заявява „какъв“ е — забелязах, че мнозина измежду младите селяни, като ги

питат какви са, отговаряха: „От БЗНС ПЕТЪР СЪР-
БИНСКИ“ — някак си като че ли правеха даже разли-
ка от „БЗНС НИКОЛА ПЕТКОВ“... Сега Петър ни
увери, че с компромисите е свършено, че сега вече е
„завинаги с нас“. Струва ми се, че и другите, дошли с
него, бяха все млади земеделци, ама имена не помня.
Дали с него дойде Асенчо, братът на Петър, или вече
беше тук, също не помня. Асен беше остро момче: дър-
жеше някаква си негова крайна, прекалено остра ли-
ния, но нямаше магическата „каризма“ на брат си.
„Петър и Асен“... ама блясъкът беше откъм Петър.

„Земеделците на лагерите“... Ами че то колко ли
„неземеделци“ да имаше? Не съм броил, та да мога
да посочвам „данни“. Но впечатлението ми — особено
пък тези, които се намерихме тук, на Острова — беше,
че $\frac{4}{5}$ от „питомците“ бяха селяни. Не казвам точно
„земеделци“ в смисъл на организирани, тоест „опози-
ционни“ земеделци. Имаше и такива, които бяха тук
очевидно само защото са били по-изтъкнати, по-видни
хора в селото; имаше един тип буйни селски младе-
жи — от тези, гдето им е навирен перчемът и са гото-
ви да се опънат на всеки, който би искал да ги мачка.
С една дума — този сорт, от който са излизали на вре-
мето хайдутите; после пък — през епохата на национал-
ното възраждане — бунтарите; сетне, след Освобожде-
нието, този тип момчета се бяха втурнали да стават
офицери в армията, та затова беше тя тъй бойка — чак
до 1918 г. Но после същият вид наша младеж се насо-
чиха да стават комунисти и „леви земеделци“, а пък
след 1941 г. — да хващат гората като „партизани“ (виж
Леваневски и компания: типични селски — буйни, че
диви — глави). Но тъкмо този вид селски младежи ско-
ро след 9 септември бързо почнаха да надигат глава
срещу „народната“ власт: не се съгласяваха комунисти-
ческата власт да се разпорежда кой е „народен“ и кой
не. И тази власт, като ги усещаше много точно, че са
потенциален източник на по-бурна, отколкото само вер-
бална опозиция, направо си ги „прибираше“: по принци-
па на Настрадай ходжа — тоягата, ама предварително,
а не чак след като си сторил золума...

„Народната власт“, както вече казах, грижливо при-
бираше по лагери — още от 1945 г., но по-специално
от 1947 г. нататък — по-представителните хора на бъл-
гарския народ, които тогава — по селата — бяха глав-

но земеделците. При това умишлено, за да се обърк-
ват понятията, земеделците бяха представяни за...
„фашисти“, „бивши хора“, „чорбаджии“ и ги примес-
ваха с все, що бе останало от полицейски и жандар-
меристки елементи, които „народната“ беше пропусна-
ла да ликвидира, докато му „било времето“, и, разбира
се — така наречените изобщо „фашисти“, тоест все, що
беше „буржоазно“. Факт е обаче, че всъщност даже и
след най-щателно „прочистване“ на страната в лаге-
рите не бяха събрани — пропорционално на земедел-
ците — много такива „бивши хора: офицери, преддеве-
тосептемврийски администратори, депутати, съдии, сел-
ски кметове, околийски началници, както и от горespo-
менатите категории. На какво да се отдаде това?

На какво ли? Ами че я да си спомним, че само по
официалните сведения — публикувани от самата власт
на БКП, пардон, на ОФ — с присъди, тоест „редовно“,
тъй да се рече, има избити — добре де, нека бъдат
„екзекутирани“ — в периода 1944—1946 г. към 6 хиля-
ди души. Само с присъди са толкова: ами без присъди?
Ами нерегистрираните, неофициалните, неотчетените из-
бивания, уреждания на „сметки“, „ликвидирания“? От
безкрайните разговори със селяни от кои ли не краища
на България през годините ми в лагерите съм останал
с преценка, че тогава, в периода 1944—1946 г., са били
„ликвидирани“ общо не по-малко от тридесетина хи-
ляди души — а мнозина поставяха тази цифра и далеч
по-високо. Ето затова нямаше чак толкова много „бив-
ши хора“ по лагерите: бяха се своевременно „отърва-
ли“ от тях. Затова може би и прибираха сега, към
1949—1950 г., по лагерите разни съвсем не чак толкова
значителни чиновници — включително и от Външното
министерство — или никому нищо не сторили граждан-
ски елементи, дребни търговчета. Не можеха, види се,
да попълнят заплануваната квота от същински „бивши
хора“: бяха ги... изтрепали.

Вярно е, имаше в лагерите и неколцина, за които
просто да се чудиш как така са останали между живи-
те. Дали са се били успешно укрили, та станало „къс-
но“ да ги пратят на оня свят през „безцеремонния“ пе-
риод; дали са „им трябвали“ (я за разпити, я за съби-
ране на сведения от тях или чрез тях); дали някои от
тях не са били държатели на тайни, които, ако излязат
наяве, биха могли да изложат някои от днешните вла-

стоимачи? Но така или иначе тука бяха: генерал Иван Вълков, главата на преврата от 9 юни 1923 г., военен министър през септемврийските събития от 1923 г. и по време на масовите „ликвидирания“ след атентата в „Св. Неделя“ на 16 април 1925 г.; тук бяха прословутите полковници Порков, Атю Кефсизов, прокурорът Стоманяков; тук бяха говорители на „Радио Донау“... Имаше няколко „едри индустриалци“ от Габрово; видни търговци от София и другаде; някои и други бивши полицаи — но почти изключително неполитически, от криминалната полиция. Имаше и съвсем неизвестни военни — полковници, майори, капитани, и то участвали в „Отечествената“, та и поручици от ШЗО (като Станчока — Добри Станчовски, военен летец изстребител). Имаше едно офицерче от Шумен — от ШЗО и то: „гонило“ било патризани. Ами че какво да прави, както го пращат: поручиците от ШЗО не дават, ами изпълняват нареждания...

И все пак всичките тия „бивши хора“ бяха едно числено нищожно малцинство по отношение на общия брой на лагеристите: лагерите — божем за „бивши хора“, за „фашисти“, подложени на поправка („в ТВО духа да обновят“, че били „сгрешили пред народа“) — бяха в действителност места за затваряне на... потенциалните бъдещи хора, на възможните водачи на ясно усещаната от властта опозиционност на българския народ. Да, защото тогава — в годините 1947—1953 — българският народ беше в грамадната си част опозиционно настроен: бях тогава „вътре“, така че преценката ми е категорична — тогава нещата стояха така. И затварянето на всички този земеделски — а всъщност народнопредставителен — елемент, защото тогава народът гледаше на БЗНС вече главно не като на „земеделски“, а като на Български народен съюз, целеше да бъдат, както там може, очернени тези будни хора, които представляваха политическата съвест, съзнанието на народа. Средството за която цел тогава беше... хвърлянето им в кюпа на „фашистите“. А те чисто и просто искаха една свободна, демократична, парламентарно управлявана България. Това е неподправена истина относно състава на затворените в концлагерите след 9 септември 1944 г., както и относно самите тези „народополезни“ заведения: те бяха средство на „народната“ власт за борба срещу... народа.

Трябва да се превъзмогне някой ден омагьосаният кръг „ние лоши за нас, ние лоши за вас“, да се изостави схващането, че нещата ще се уредят по принципа „кой кого“. Това схващане бе приложено в 1923 г. от властта на злополучния Цанков — и той „взе 30 000 глави“. След 9 септември 1944 г. „народната власт“ и тя се постара да се отсрами, тъй да се рече, да не изостане в приложението на принципа „да се избият лошите, за да останат добрите“... Как да се превъзмогне този омагьосан кръг, аз не зная. Ако се погледне проблемът отблизо, той е тъй огромен, страшно дълбок, както... въпросът за исконния, първородния грях. И аз не съм тръгнал тук да му намирам решението. Но поне си позволявам да кажа, че за такива неща като лагерите ще трябва да се пише и каже истината: но, първо, **нищо повече** от истината; и, второ — без злоба, а винаги с опит съвестен за разбиране и на другата страна; ще рече, за да бъде пределно ясен, не само разбиране на тези, които бяха пострадащите, но и на тези, които причиняваха страданията. Разбиране не означава непременно оправдаване. Само че закъде сме, братя мои, без разбиране, без... истината? А истината си е, че всичкото това, станало в последните три четвърти век, си беше една работа нашенска, българска; и нека не се залавяме за това, как еди-кой си „чужди“ били криви. Ние всички бяхме участници в един общ процес, въртеше ни една обща шайба, в една обща, наша съдба — общобългарския исторически процес. И нека гледаме на нещата така, че иначе не управляя, ами и сянка от надеждица за управляв няма да остане...

Дух на помирение! Народът? Той е невинен. Обединението на такива крайни противоположности, изтъкват ми, било очевидно нереална работа... Че кой казва друго? Само че трябва, трябва, трябва! Трябва да се търси — да се намери! — начин за осъществяване на неосъществимото. Защото „другото“ — то става все за сметка на... народа като цяло.

Бил съм се отклонявал от въпроса за лагерите... Та аз не пиша за лагерите заради лагерите, а затова, че те са част от българската действителност и че този факт ние трябва да го ситуираме в нашето разбиране на тази действителност...

Трябва да се признае впрочем, че концлагерите, в които бяхме ние, не представляваха никакво собствено

българско изобретение: те бяха създадени по съветски модел — но в българско изпълнение, технически говорено. Нашите комунисти се ползуваха от огромния опит на Партията — която не е българска само, а международна, световна. От натрупания там опит се бяха взели „поуки“, така че ние тук си бяхме наши, ама си патехме от... дебела тояга. Не мога да кажа със сигурност, че при някои „разпити“, каквито имаше от време на време на лагерите, са присъствували съветски „експерти“, които „мълчели“. Такива твърдения имаше, аз лично не съм забелязал такъв „мълчащ“ експерт при мои разпити. Вероподобно е най-сетне да са идвали да ни окажат братска помощ и тука: та в края на краищата нали режимът ни „социалистически“ бе общ, може ли той в тази точка да бъде оставен тъй, на само-тек... Не, но — шегата настрана: цялата тая работа с лагерите — и тук, и там — се основаше на изводи от една глобална философска, икономическа и политическа доктрина — марксизма-ленинизма. Или за по-точно: тя беше осъществяване на крайните, финитните, логични изводи на марксизма, направени от ленинизма като генерален пръв приложител на марксизма на дело. Но доктрината представляваше той — марксизмът.

А за марксизма обществото е първичното, а индивидът — вторичното, изводното. Бидейки индивидът „един комплекс от обществени отношения“ — а не обществото комплекс от индивиди, — обществото има правото (какво ти „право“, то има задължението!) да постъпва с индивида така, както намери за добре — както намери, че е добре за обществото, за първичното: добро е това, което е правилно от гледна точка на обществото. Така че ние тук — в лагерите през ония години — бяхме в заведения, изведени от дълбока философска основа: една основа, която нашата Партия беше не само приела, ами беше и един от нейните най-прононсиран експоненти, така че тя си беше вече наша — чрез нашите комунисти. Сега много излеко се нахвърляха всички пребойдисали се да стоварят цялата „вина“ на гърба на „Сталин и сталинизма“. Коренът води право в основните концепции на марксизма.

Ех, то се знае, тия нещастни милиционери наши, които ни налагаха с тояги и ни караха да правим лицева опора в калта, те си нямаха понятие от философ-

ското основание на цялата тая работа. Но такава имаше: защото лагерите бяха смятани от своите създатели за нещо „правилно“! Не, те не бяха като нацистките лагери, където нацистите — жалки имитатори — превръщаха хората на сапун със съзнанието, че вършат „зло“. Не, тук — у нас — не се вършеше с нас „зло“. Напротив — лагерите на „сталинизма“, израснали от болшевизма, които пък — от марксизма-ленинизма, — бяха създадени за нашето „спасение“: „... в ТВО духа да обновим“. Това е тази „дебела“ тояга, за която казах: тояга с дълбок корен, ей!...

Хубави спомени са ми останали от работата в оная гора. Даже и когато почнаха есенните ледени дъждове, даже и тогава беше приятно да сме в гората. Измокрени до кости, ние запалвахме някоя от грамадните, многовековни върби, които изобилствуваха там. Образуваше се колосален огън, не можеше да се стои на по-близо от 4—5 метра от пламъците, издигащи се на височина поне такава, на каквато дистанция хвърляха грейката си. Стоим и се печем: поред — ту откъм гърба, ту отпред. Точно както е казано в поговорката „Отпред пече, отзад сече“. Вдигаше се непрекъснато пара от дрехите ни, каквито бяхме там, цялото време мокри до кости. Кой знае, може би ни беше приятно, защото бяхме млади, защото бяхме заедно, всички другари. А на мен по-специално — защото освен гдето винаги съм обичал живота сред природата, тук бях сред една дива, примитивна природа, при това с хората на българския народ, в нашата обща съдба. Плувах „в средата на реката“...

Като влязохме във втората половина на декември, някое началство се сети, че трябва да правим дига около по-високите части на острова. Виж, това тъй понашенски навременно сещане, тоест когато вече е абсолютно късно, в него марксизмът-ленинизмът нямаше никакъв пръст: то си беше чист български принос...

Началото на дигата около острова и около нас, там... Закараха ни в един дъжделив декемврийски ден на равнина някаква, почти гола. Островът представляваше равнина — даже и където бе обрасло с вековни гори, — но тук, понеже храстите бяха извънредно нарядко, равнинността особено личеше. Накладохме веднага огънове от клечки, колкото да припичаме хляба си и да си

греем ръцете — докато се организира работата... Това и е хубавото на българската работа, че тя винаги се организира не чак кой знае колко бързо...

Имаше един студент по някаква техническа специалност. Той заедно с няколко момчета — оставиха го той да си ги подбере — почна да измерва, да набива колчетата. Тоя студент стана известен като „инженер Бакалов“, макар че от инженерството си беше изкарал само четири семестъра. Сериозен, учтив младеж, сигурно е вършил добре работата си: а трябваша сложни разчитания на разните завой, които имаше да прави дигата по терена. Един ден, на следната година ли беше, или чак 1952 г. ли, като се движел „инженер Бакалов“ заедно със своите пет помощници по вече наиспаната дига — било след работно време, навечер, но се наложило да останат да измерят нещо, — виждат ги... „синеокаците“. И без повече коментари, предупреждения, питания кои са и защо са там, открили по тях огън с шмайзерите. Така че инженерът се върна с намален брой от компанията си. Ами другите? Толкова за другите... Чак след петнадесетина дена можа да дойде той на себе си. Тогава, мисля, си пусна ония мустаци, големи като на Стоян Михайловски, само че рижи...

Размерената ивица достигаше ширина някъде към 20 метра. Едни от нас поставиха да я „изтесват“ с мотиките и набраздяват. Други почнахме да копаем пръст — от ями на 150 м пред бъдещата дига: копаем и носим. Носенето ставаше на първо време с тарги — един държи задните две ръчки, друг предните, и невероятно беше какви грамади от пръст, наредена на филии, високо, можеха да пренасят двама души на разстояние 150 м, и то с голяма бързина. Изсипаната пръст се разстиляше от „разривачи“, затъпкваше се от „трамбовачи“. На дебело трупче се заковават от двете му страни две „дръжки“, за които го дигаш и пускаш, дигаш и пускаш. Отначало е лесно, но като вдигаш така десетина минути, оставаш без ръце... Пишман станаха първите, които предпочетоха тая служба. Отсетне на нея вече се изпращаше поред или — за наказание.

Голямата част от нас копахме и носехме пръст. Нормата на човек беше 2,40 м³ на ден — да изкопаеш тая пръст, да я натовариш на преносното си средство и да я пренесеш на разстояние 150 м. Групирахме се по

трима: единият копае и товари, другите двама носят с таргата или карат всеки по една количка (от онези, железните, с едно колело). Когато ямата, откъдето се вадеха тези 7,20 м³ пръст, станеше много дълбока, за изхвърлянето на пръстта и товаренето помагаша и другите двама, носачите. Аз като по-дълъг, пък и як, копах. Така че всеки ден изкопах и изхвърлях от ямата 7,20 м³ пръст. Дори винаги — 0,30 — 0,40 м³ повече: за да се осигури „наднорменото“, което дава право на допълнителни 180 г хляб. За изкарана норма дажбата беше 540 грама, при неизкарана — 360 грама, а ако имаш „наднормено“, става, значи, 720 грама.

За да се изкара нормата, много важно беше да имаш добър инструмент: крива лопата, бел, кирка и, разбира се, добри колички.

Едно приспособление, с което си помагахме при носене на пръстта, бе така нареченото „самарче“. То представляваше презрамка от въжета или телове, но добре подплатена — обвита с плат там, където лежи върху рамото. Самарчето минаваше косо рамото и гърдите, единият му край отиваше към едната дръжка на таргата, другият — към другата. В двата края на самарчето имаше „халка“, в която се нахлузваше дървото — дръжка на таргата. Даже и да се караше пръстта с количка, самарчето си беше пак от голяма полза: помагаша да се разпредели товарът — да тегне той не само на ръцете и чрез тях, а да отива и направо върху раменете. Аз си сгласих такова самарче от дебела тел и късове от едно похабено одеало, което пожертвувах за целта — от него направих „възглавничка“ за рамото. Попрактично беше да се използва не въже, а телове: те не загиват от потта, не се късат. Тъй като никой не ми попречи да си взема това персиско приспособление, когато напусках окончателно лагера през август 1953 г., това „съкровище“ се оказа от същата голяма полза и сетне, в „свободния“ живот. Като станах изколчия в стройрайон „Центъра“, помагах си — пак с него и пак по същия начин, както на Острова и „Магареца“ — при носене пръстта от изкопа за мазето на бъдещия хотел „Балкан“. Захвърлих го, когато минах бетонджия — напуснах бригадата на Гарабед, изколчийската, и се прехвърлих в тая на „... студентите от изгорялата гимназия“, възглавявана от Кольо Милен-

ков и неговия салташак Божика. Но рано е още за тия работи: сега сме все още в годините 1949—1950...

Всъщност работата по дигата — както си му е редът у нас — така бързо бе изоставена, както и бързо бе почнала. Разбра се все пак, че в тая кал не му беше времето да се трупа дига. Пък настъпи и зимата, почна да мръзне: няколко пъти сутрин чакахме да се размръзне, преди да почнем да караме и трамбоваме пръст. Каква дига ще трупаш и трамбоваш от замръзнала пръст?

Нейсе, намери се друга „работа“. Засилиха ни към „Малката градина“: почнали били да излизат традиционните зимни подпочвени води — онези, които предшествуват наводнението, та... да „спасяваме“ праза. Празът, разбира се — пак както си му е редът по нашенски, — не бяха го изскубали и прибрали, докато му било времето. Така че сега го скубехме и „спасявахме“... героически: той затънал в калта и водата, ние се мотаем около него със заледенели нозе, влачим връзки от колкото праз, толкова и кал навън от браздите на оная ми ти километри дълга нива, вече наводнена, пак се връщаме да джапаме из тинестата вода с парчетата лед вътре, която чак до колене още не беше, но до над глезените — да. Студ, достатъчен, за да се напълниш с него чак до върха на косите, когато точно цял ден трябваше да газиш там и да „спасяваш“ праза...

Тук обаче се откри нещо много интересно. Ах, какво ли не знаеха тия му пусти селянчета! Излезе, че имало... „сладък праз“ — такъв, който може да се яде — ей тъй, суров: сладък, няма лъжа! Велико откритие: защото ние си бяхме постоянно гладни, минало бе времето на честите колети. Та ме научиха тия наши момчета земисътчета как да разпознавам праза — сладкия. Бързо усвоих това знание. Нее: не се касаеше да режеш и опитваш на вкус — работата беше, че може отдалече, да, от пет-шест метра, само на поглед да го разпознаваш! Така че лично аз тоя ден изядох невероятни количества — леден, ама сладък! — праз. И вечерта се прибрах щастлив: сит бях. Щастлив; обаче его, че стана разправия: обвиниха ни, че не сме донесли всяка бригада точно толкова праз, колкото ни се падало да „спасим“. Има някакво наказание, ама какво беше, не съм вече сигурен: май ни накараха да го плащаме — „неспасения“ праз...

Като стана дума за „сладкия“ праз, дойде ми на ум и за „сладките“ картофи: сурови, с вкус на лешник! На „питомците“ от бригадата, дежурна по кухня, минаваха през ръцете неколкостотин килограма картофи — сутринта, когато бързо-бързо трябваше да ги обелят. И тогава „питомецът“ от „дежурната“ хем бели, хем лапа колкото може — особено пък ако се е научил да разпознава сладките, с вкус на лешник. Ако се случи и на вас, драги читатели, в новите, настъпващи честити времена, да чистите в някой такъв колектив стотици килограми картофи за вашата колективна чорба, белким имате щастието да усвоите и вие тая тайна — да разпознавате сладките картофи с вкус на лешник! Само че, питам се, ще ги има ли тогава все още тези всезнаещи тайните на природата селянчета, та да ви научат! Толкова работи споразихме ние, че ще успеят ли да оцелееят дотогава те, тези свежи, „домашни“, знаещи тайните на майката природа наши братя?

„25. XII. 49 г. — Свиждане с майка ми. Тъжно, набързо. „Къде е К.? Защо я няма К.?“ В бързината майка ми не успя да ми остави Библията. Разправия с инспектора и лейтенанта за Библията. — Тежки дни. — 1. I. 50 г. — Ужасна новогодишна нощ, без да мигна. 3. I. 50 — писмо от К. — 14. I. 50 — второ писмо. Храната си раздавам съгласно направения обет. Ян. 1950 — сечем строителен материал във върбовите гори. После: дяламе греди. 20. I. — 10. II — ужасен студ, до -31° . Средно под -20° . Ние дяламе, после сечем.“

Последното „Ние дяламе, после сечем“ представлява едно тъжно доказателство за автентичността на оная голям студ: така съм бил объркан вечерта, пишейки, че съм объркал последователността на операциите. Всеки най-напред си отсичаше сам тези шест дървета, нужни за шестте мертека — колкото трябваше да издяла: нормата беше шест мертека от по 6 м дължина всеки. Така че „сечем, после дяламе“ би трябвало да бъде записано.

Свиждането с майка ми беше наистина тъжна работа. Закарали ни бяха на брега на селото — горе, на високото. Но да влезем в село не ни пушнаха. Нито пушкаха близките ни да дойдат вкупом. Милиционери вардеха уличките. Ръмеше. Като подкарваха от горе насам някоя майка или съпруга и тя се зададеше из уличката — с вързопчето и тъгата си, чак тогава извикваха

из нашите ошмулени, премръзнали редици съответния нещастник — щастлив нещастник... Имаше някаква маса с пейки от двете страни, на нея седнахме с майка ми — лице с лице: две тъги. Майка ми пак се усмихваше — тя винаги се е усмихвала, от оптимизъм, от доброта, от вяра. Като извадиха из кошничката Библията, надзирателят, който проверяваше: „Стой — казва; — не може! Библия не може!“ Съобразих пак — нали беше кризисна ситуация, — че спасението е в атаката: развиках се на висок глас и почти крещейки, почнах да му обяснявам, че тази книга „е написана от Петко Славейков“, такъв голям български патриот! А пък той да я забранява! („Патриот“ беше тогава дума, с която се кичеше „народната власт“.) „Какво има там?“ — запита поручикът — лейтенантът де, като чу разправията. Аз това целях, надявах се, че той като по-висша инстанция ще е по-податлив на аргументи, обяснения. Така и стана — позволи да я взема. Само че при бързината на раздялата — нали все давах зор свиждането да свършва — майка ми, като взимала предишната ми кошница, празната, взела с нея и Библията. Та чак после, на някакво друго свиждане или с колет я получих. Тази окъсана книга и сега е пред мене на масата, като пишатия редове: на вътрешната страна на корицата пише „Тази книга принадлежи на Стефан Бочев. Перси, 20. X. 50.“ Види се, тогава, в началото на ноември 1950, ще да съм я получил? Казах вече по-горе, че не гарантирам за точността в последователността на всичко, описано в спомените ми...

Каква е била онази „ужасна новогодишна нощ“, минала, без да мигна, не си спомням. Говорих вече за това, колко летливи са чувствата. Ако в тази нощ е станало нещо външно интересно — някакво събитие, — щях несъмнено да си го спомням. Но очевидно „ужасна“ е била онази нощ поради „чувства“, поради отчаяние, че К. не идва на свиждане вече три пъти, когато трябваше да дойде. Минало бе времето, когато тя бе изтичала и чакала на поргала на концлагера „Богданов дол“... „Ужасът“ на онази нощ личи също и от следващите думи в записа: „3. I — писмо от К. 14. I — второ писмо. Храната си — раздавам я съгласно направения обет“... Представям си каква радост са били тези писма за мене, какъв възторг се е надигнал в душата ми, за да мога аз, изгладнелият, да направя обет да раз-

давам храната си и да я раздам действително! Писмата очевидно са препълнили цялото ми същество, настроили са ме „героически“...

„Сеченето на дървен материал във върбовите гори“ ни събра млади, а и не съвсем млади земеделци. Като казвам „ни“, то е, защото аз все повече и повече само земеделците чувствах като „свои“...

Посред дълбока зима, пръснати вдън върбовите гори, в дълбок сняг, милиционерът, който ни пазеше, само гледаше да се приюти край някой голям огън, за да изчака незамръзнал времето за връщане. Така че пак имаше събирания и „земеделски“ разкази край другарски огънове. Подозирам, че като знаеха моя голям интерес към все, що е от миналото на земеделското движение, към това, което характеризира движението и охарактеризира и самите земеделци, другарите ми не се скъпяха на интересни истории, размисли, разисквания, поучавания даже, че и автобиографични данни.

Петрето (П. Сърбински, от с. Скриняно, Кюстендилска околия) имаше третокласно, тоест прогимназиално, образование. Толкова. На 16-годишна възраст го видях някакъв земеделски водач, че е много будно момче, и го докарали заедно с няколко други да следват някакви „курсове“ при съюза. Това ще да е било при управлението на Народния блок (1931—1934 г.). После „чиракувал“ в Централното управление на съюза, ама за този период подробности не си спомням. Признавах си — и Петрето, а и много от другите земеделци, — че са майстори на всякакви, откровено казано... демагогски похвати. Казвах вече, мои любезни читатели, пред които Бог знае кога ще се отворят тези мои редове, че не идеализирам нито Земеделския съюз и земеделското движение, нито земеделците: те чисто и просто са за мен все пак най-автентичните представители на българския народ, та оттук и моите симпатии към тях. Аз като българин — искащ да бъде истински българин — нямаше накъде освен при тях, с всичките им слабости, но и с всичките им добри страни.

Та за демагогските похвати на земеделците, описвани ми от самите тях:

— Ще знаеш — поучаваше ме Петрето, — един земеделски оратор никога не бива да говори на хубав, литературен език. Непременно трябва да мирише, макар и малко, на някакъв диалект, на „местно“, на „народ-

но“. Като те чуят, че говориш така, просто, с „народни“ думи, тия разбират, че си „наш“...

Бях чувал и преди историите около „бай Георги Йорданов“, онзи хитър земеделски народен представител някъде из Пловдивско, който — ако все още някой си спомня времената на 1930-те години — не се отказваше, та не се отказваше от потурите си. Та затова и на всяко правителство му се искаше „и бай Георги“ да бъде с него: нали е „народен“, „селски човек“ я. При управлението на Народния блок (кой ли в България не се е кръщавал „народен“?) бай Георги, разбира се, става министър. А пък то се знае, че като стане човек земеделец министър, почват тия долу да приказват, че ето на, забрави той „мъките, воплите народни“. Добре, ама към 1933 г. ... Впрочем нека оставя думата на един от тия наши другари, Дако*, който, така както се бяхме събрали един следобед край догаряща върба, очакващи да ни викнат за прибиране — секачите бяхме широко пръснати из гората, — разказа следната история:

— ... така че един ден бае Георги го изваждат от кабинета, свършва министерствуването му... Ех, разбира се, почва бай Георги пак да обикаля избирателната си колегия: трябва да подхване връзката с народа. Отишъл на село, събрали се селяните в кръчмата, говори бае Георги: знае той как трябва да се говори на народа — за „воплите, мъките народни“ и прочее... Кръчмата пълна, слушат всички внимателно: бае Георги е това. Като привършва той, идва обаче и времето за „въпроси и отговори“: ние, земеделците, казва Дако, ще знаеш, гледаме колкото по се може да сме във връзка с хората — не само да им говорим, ами и да ги чуем.

— Хубаво говориш ти, бай Георги — чува се по едно време глас от по-задните редици и всички извиват врат нататък: тоя, гдето се обажда, знаят го всички, Димитър, езикът му си е много на място и нему. — Правилно казваш ти, бае Георги, това там за мъките, за воплите народни. Ама къде беше ти довчера, бае Георги, да чуеш воплите народни, да видиш мъките ни? Качи се ти на афтонобила и... толкова! А пък сега идеш... За-

* Дако Цанов, брат на големия земеделски водач Стефан Цанов, починал от туберкулоза (1943 г., мисля). С Дако се имахме много (виж моя „Персийски речник“ където огромни количества думи и изрази са маркирани все: „Дако dixit“).

що тогава не ги виждаше ти — тогава, когато беше министър!

Ха сега де: всички обръщат глави обратно към импровизираната трибуна в кръчницата, където е седнал ораторът. Но бай Георги е несмутим, от стара коза яре е той.

— Прав си, Димитре: като бях министър, не виждах мъките, не чувах воплите на народа. Да, ама защо, Димитре? Защо?... Качиха ме, Димитре, на един министерски автомобил, фърчи оная ми ти машина, лети, пуфтят ония цилиндри, бумтят, гърмят: не мога да видя мъките народни, не мога да ги чуя, воплите. А пък ето сега, на, слязох от автомобила и пак чувам воплите, виждам мъките народни... Та ето, затова, Димитре!...

— Това, гдето бай Георги беше протестантин — продължи Дако, — не му пречеше. Минало бе отдавна времето, когато се създаваха настроения срещу протестантите, още с „14-те точки“ на Уилсън свърши това. Та хеле пък сега, когато към американците гледаме за спасение...

— Това, да споменеш сега някоя „протестантска приказка“, минава добре — отбелязва друг, все по повод бай Георги Йорданов. — Цитирането на Библията е у нас „протестантска приказка“... — Помнят тук всички как Георги Йорданов неведнъж се е позовавал на Светото писание...

Греховете си от времето на Народния блок земеделците не отричаха:

— Ние — разказва пак Дако — през време на Блока си наосновахме жилищноспестовни кооперации: „Собствен дом“ и прочее... И си хрупкахме вътре, хрупкахме си...

За „хрупкане“ имаше много истории. Но съм запомнил специално тази с Кольо Шекера (Никола Захариев, министър на търговията при Кьосеиванов, 1935—1936 г.). Както винаги, в България не можеше да има власт, без вътре да е поне един земеделец: колкото да замирише на „земеделец“. И... беше бая замирисало, та Кьосеиванов не държа тоя неофициален представител на БЗНС дълго в кабинета си.

Кольо Захариев, разбира се, не бе упълномощен от земеделските съюзни органи да влиза в Кьосеивановото правителство, но такива работи бяха неведнъж ста-

вали и преди. А пък станал веднъж министър, то се знае, немалко земеделци — „негови“ — се натрупаха наоколо му: такова тлъсто министерство, я!... Само че през пролетта ли, лятото ли на 1936 г. на Кольо Шекера му свършило министерствуването. Около него оклюмани физиономии, увиснали глави. Но събрал той своите хора на прощален банкет — сценката се разиграва в „червеното салонче“ на хотел-ресторант „България“. „Горе главите, момчета! — ги насърчил господин министърът на търговията. — Горе главите: никакво отчаяние! Хрупнахме заедно овес! И пак ще хрупнем! И пак ще хрупнем, момчета!...“

На о. Персин бе прибран и прословутият земеделски околийски управител в Оряхово през годините 1931—1934, останал известен в анекдотичната българска политическа история от онова време с прякора си Процепа. Именно нему тогава в 1932 г. Гичев бе поставил задача да осигури избирането за депутат на своя баджанак Вергил Димов и по този повод се роди тогава политическият термин „шуробаджанакизъм“. Та хората на Гичев взимат, че касират редовно избрания вече депутат от Оряхово: а пък Процепа натоварват да осигури избора на Вергил Димов, когото околията не ще, та не ще...

Процепа не беше много-много вътрешен в земеделските компании на Острова: не се забравят лесно такива работи като неговата — да вземе да „осигури избора“ на нежелан кандидат, и то с цената на най-малко двама убити. При това касираният бил и той... земеделец! Но Процепа беше отличен разказвач, така че историята за избирането на Вергил — как той „осигурил“ избора — аз не можах да се лиша от удоволствието да я чуя от самия него.

— Пущам — казва — напреде да препускат няколко конни стражари, ама гледам да е в сухо време. Друго си е да се дигне оня ми ти облак от прах и сред него конница... А пък в селото, гдето ще го превземам, пращам два-трима мои хора в кръчмата, които да викат: „Гледайте, гледайте! Процепа иде! Олеле, спасявайте се!“ И всичко ужасено бяга. Така селото се превзема без бой... Ако ли пък се опрат, отивам право в общината, сядам на масата на кмета и го пращам да извика ония, непослушните, гдето се опират. Влезе някой от тях, а аз уж пиша на бюрото, пък го наблюдавам с

крайчеца на окото си. Свали ли калпака и застане мирно до вратата, зная: тоя е страхлив. Продължавам да пиша: нека чака, та още да му се посмачка фасонът. И тогава изведнъж скачам и му крясвам. Той се стряска, аз удрям с юмрук по бюрото, за да го сплаша още повече. Видя ли, че и това не стига и още не е съвсем клекнал, бутвам с юмрук мастилницата да се разлее масилото по масата, та оня да мисли, че вече не зная какво правя... Ако ли пък видя да влиза някой ербап — аз ги премервам още от вратата, на такъв думам: „Ела, седни, дай сега да се разберем! Подавам му стол, тупам го по коляното, той омеква... Не е ставало нужда чак и да поръчвам кафе...“

Споменавам тези няколко земеделски истории, за да илюстрирам онзи дух на пълна откровеност, признаване и опрощаване на миналите грешки, разбиране, че твърде много неправилно се е вършило и трупало в миналото от всички нас, дух, който обхващаше в лагерите не само земеделци и социалисти, ами почти всички. За създаването на такава атмосфера допринесе несъмнено извънредно много нашата почти пълна изолация, в която живеехме. Фактически ние бяхме „вън от България“ — на тоя далечен остров сред Дунава, в един български „малък Сибир“! Допринесе и нарастващото повтаряне от милицията, че „вне тука и че си изгниете“: очевидно те чуваха това от началниците си, а пък те — от София. Беше се създадо у нас чувството, че сме комай в „другия свят“ — нещо като „вече навеки живи закопани“. И сигурно затова всеки разказваше историята си с невероятна искреност — някаква всеобща изповед преди края. Зад тая „психическа“ дига — която се издигна около нас, преди още да се издигне другата, от пръст — ние живеехме много откровено.

Голям студ, наводнение. Ето какво съм записал за ония дни:

... Дяламе дървен материал — греди.

20. I. — 10. II — ужасен студ, до -31° . Средно под -20° ...

13. II. Месец и половина без колег. Глад. От 10. II — затопляне и съобщения за катастрофални наводнения в Унгария и Австрия. Опити за разбиване ледовете към България — между нас и „българския“ бряг: заряди

по 50 кг взрив не дали никакви резултати. Все кой какво чул, че „казали“...

13. II. След два дни вълната щяла да бъде тука. Изглежда, се колебаят дали да ни вдигнат от Острова. Днес сутринта връзката с България вече прекъсната. Водата излязла над леда, куриерът, носещ писмата ни, не могъл да мине отвъд и се върнал. Това ни съобщи на обяд в снежната гора бакарят, отишъл за чорбата. Ние сечем материал в голяма върбова гора. За какво ли го сечем? След два дни тук ще са големите води. Мъховете и корените, които висят над главите ни от клоните на върбите, убедително говорят, че това не е сън... — „... че аз ще плувам в средата на реката“. На ти сега — точно това, което си искал: точно! Вдругиден ти може би ще „плуваш“ вече! Искаше го, писа го. Да, писах го: да, исках го! И в това запитване на съвестта, пак го искам! И сега! Това, че една правилна линия може да минава и покрай бездни — та и през бездни, — не показва, че тя не е правилна. Показва само, че е понякога опасна. Но пак си е правилна. Аз исках правилната линия: не съжалявам, опасността е част от правилнолинейността...

Островът е абсолютно плосък и най-високата му точка е около 9 м височина над средното равнище на водите на Дунава: баирчето, където бяха (на II обект) нашите земянки. Понякога то е оставало да стърчи над наводнения остров: тези 3—4 декара са оставали единственото ненаводнено място, когато Островът е попадал под водите. Но при всяко голямо наводнение Островът си е бил редовно заливан. Целият. Това е положението. „Брадите“, които висят на върбите, са едно зло-вещо „Мене, текел... Персин!“

14. II. Добитъкът от Обект № 1 бил вчера прекаран, in extremis, в село. (Разкладката на добитъка е, казват, 72 лв. на глава; нашата — 70 лв.*) Прибрахме количките и другия „инструмент“ на високото, при нас. На навеси, високи 2 м, качват сено за няколкото вола, останали тук...

15. II. Тази вечер, като се върнахме от работа, видяхме — водата дошла! На 200 м от нас блатото се появило вътре в няколко часа. Лежи като хищен звяр и гледа насам. Почнаха да събират материал: ще пра-

* Днешни (1990 г.) — след две „обмени на парите“ — 0,07 лв.

вят сал от бъчви и греди. Щели да правят и от... волски мехури! Вечерта ни прочетоха „Нареждания за в случай на наводнение“: какви ракети да се стрелят (никакви ракети, разбира се, няма!); какви салове да се направели (не е още направено нищо, иска ли дума!); назначиха „аеропланен отговорник“ (аероплани!); „радиоотговорник“ (радио, какво радио); какво да се прави с удавените (виж, тука...) и пр. словесност...

... 16. II. На горния край на Острова ледът се натрупвал на камари на 3—4 м височина, казват. Ние в гората залостваме дървения материал, за да не може да го отвлече водата, като дойде. Колкото до нас, ние сме си залостени тук, рекъл би човек, за да може да ни отвлече водата, когато дойде... По обяд в гората при нас мина питомец и съобщи, че водата излязла и от другата страна на бараките, на около 50 м от тях, и заляла вече кладенците. Вечерта дойде комендантът: отпрати подканвания, главно да няма „паника“: „заобиколени сме отвсякъде от вода“, но нямало „нищо страшно“. Заповед да „си приготвим багажа“ — да сме готови всеки момент за евакуиране... Накъде? Откъде?

17. II. Застой и успокоение. Водата нахлува, но вече по-бавно. Ледоходът бил „правилен“.

18. II. Сутринта ненадейно не отидохме на работа. Изглежда, че от Главния Дунав идва опасност. Накладохме огньове в близката край лагера гора: за да ни видели „самолетите“... Какви самолети? По обяд ни строиша и отделиха 250 от нас, първа група: за половин час да сме готови за път! С всеки момент паниката се увеличаваше. Първите тръгнаха почти бежешком, без строй. Аз успях в общия смут да си взема Griechische Kulturgeschichte (от Буркхарт) и немския речник, книги, които началникът на охраната беше ми взел — „за проверка“ — преди десетина дни. По пътя болните изоставаха, падаха кошници. Бърже, бърже! Отдясно и отляво се виждаше как водата се промъква между върбите. Наближаваме моста над отводнителния канал, напред натрупани хора, някои се изуват. Ето и моста, водата минава над нивото му, всеки миг да го отнесе. Отстрани лед, отгоре вече тече вода. Старшията, като рече да мине, падна във вода до гърдите. Аз отивам да мина по наляво, падам и аз. Излизам, ама съм натежал с още двадесетина кила. Водата, втвърдила се на лед, тегне в коравите ми дрехи, всяка крачка става по-труд-

на. Минаваме Първи обект, най-сетне: още малко оста-
на. Из угарите изскача конник: „По-бърже, по-бърже!
Водата е близо, иде!“ С последни сили — до брега. Тук
брегът е висок — половин метър над водата. Камари
от син лед, 2 до 5 м високи. Минаването става с пон-
тонни лодки, които с хлопане се плъзгат между влаче-
ните от гигантската река ледени блокове и парчета.
Пълнят понтоните с нови. Тези вътре викаме, че стига,
отвън викат, че има още място. Тръгнахме с водата на
сантиметри от ръба на понтона. Между нас и смъртта —
това тенеке на понтона... Най-сетне сме на другата
страна. Изтощени. Гладни. Спим така, в училището:
няма ядене. Няма и на следната утрин.

19. II. Нищо, свикнали сме. Днес е впрочем годиш-
нината от обесването на Васил Левски. В училището
има едно огледало. Иди да се погледнеш, ако искаш да
се уплашиш, казва ми един. Държейки се за перилата,
качих се на горния етаж, погледнах да се вида в това
огледало: оттам ме погледна черно-зелен призрак, аз
ли съм това? Отмалаял от глад и „превъзпитание“, с
Griechische Kulturgeschichte и Фауст на рамо, до-
кръста във водите на заливащия ме Дунав и с „басто-
нето“* на „народната“, надвесено над гърба ми, аз бях
една нелоша символична картина на положението на
европейската култура по бреговете на Дунава в наши
дни: зле е.

19. II. вечерта: внезапно наредиха и потеглихме в
нощта за Обект № 3. Какъв е този обект? Загубихме се
в мрака и мъглата, не го знаят и милиционерите къде
е. Стигнахме след 10 часа вечерта, мръзнахме нощта.
Da capo...“

Страшният съд. Тези двадесет дни — от 20. I до 10. II,
за които съм отбелязал в записките си „ужасен студ, до
—31°“ — се превърнаха в едно хубаво време за мен:
както си живееш самотен — напълно сам в гората, — аз
успях да направя един задълбочен преглед на мислите
и чувствата си във всички посоки — сами обстоятелст-
вата ме доведоха до това, условията на работа и живот.

Помня, че от всеки от нас, двадесетината „делачи“,

* „Bastone“, за да не кажа „тояга“; гледах да съм деликатен към
„народната“. Коя „народна“ ли? Ами — милицията, другарю чи-
тател...

които потегляхме сутринта — „малко ято през снеж-
ните полета“ — към далечните, ширни гори, се изисква-
ше да изработим по 6 мертека от 5 м дължина единия.
Всеки сам трябваше да си намери дървета, които да са
подходящи — прави, доволно дълги, нито много тънки,
нито прекалено дебели. Отсичаш шест такива дървета,
очегървяваш ги, привличаш ги до огъня, който си на-
клял на колкото може по-заветно място — ама хем да
е завет, хем и слънчице да достига дотам, та да те топ-
ли и то, — и там ги издялваш на мертеци — тънки, пра-
ви гредички. Тъй като такива тънки, при това и прави
върби не се намираха лесно — върбата, знаете, все се
криви, като расте, отива право нависоко само там, къ-
дето дърветата са натясно — та ние се пръскахме на
голямо разстояние един от друг из обширния лес, всеки
да си търси нужните му шест подходящи за дялане
дървета. Наклаждахме си отделни огънове и там, пръс-
нати надалеч из леса, прекарахме, усамотени, работ-
ния ден.

Споменах, че една от главните ми книги в лагера
беше „Културна история на древна Гърция“: четирите
й части, подвързани в два дебели тома от по хиляда
страници, бяха заедно с Библията главното ми съкро-
вище. Този неоченим дар, направен от Якоб Буркхарт на
европейската цивилизация, нека бъде векови благосло-
вен от мен, защото тогава, под върбите, този труд на
незабравимия базелски представител на най-доброто в
човешкия дух, събрал в средата на 19 век на две хиля-
ди страници квинтесенцията на заветите на древна
Гърция, бе моята морална опора. При всяко отиване в
гората през тези двадесет дни аз вземах един том от
Буркхарт. Бързах да довлека по снега нужните ми шест
върбички, така че по-скоро да съм край огъня: едно, че
там ми бе по-топло, и друго, че като подялвах малко,
присядах край огъня да пийна вряла вода (за „кало-
рии“...) и прочитях нещичко от онзи дебел том, което
моментално ме пренасяше в приказния свят на духа...

През тези двадесетина дни в главата ми бучеше ня-
каква „обективна каша“ от всичко, което бях дотогава
видял, преживял, научил, узнал, разбрал — мислил, че
съм разбрал — не само относно самия мен и моите лич-
ни „дни и дела и... не-дела“, но и относно ставашо-
то тогава между Европейския изток и Европейския за-
пад с нас, българите, по средата, попаднали в зъбните:

жолела на историята: всичкото това подложено като на един Страшен съд — на една преценка с поглед „отстрани“, ще рече, обективна. Чрез самия факт, че бях сам в гората, не приказвах. Но не приказвах и когато отивахте сутринта към горите, и вечерта, когато по пътеката в дълбокия сняг потегляхме обратно към лагера. Обикновено все вървах с един мълчалив троцкист — Първан Марков, странно, че съм запомнил името, мрачен момък — който учеше френски, та го изпитвах за наученото от предния ден. Но иначе не говорехме. Не говорех и в лагера, чаках да дойде следният ден на усамотение в гората, за да подхвана пак веригата на мислите си в тази жива магма — картината на собствения ми живот като частица от съществуването и прежеждията ни като народ от един век насам — доколкото може да я обхвана с вътрешните си очи...

Какво по-конкретно съм мислил и как съм преценявал всичко в онези двадесет дни на Страшен съд — на *Jugement dernier* — сам, във върбовата гора на о. Персин, очакващ във всеки миг водите на Дунава да пристигнат и да теглят своята окончателна завеса върху представлението — поне колкото се касаеше до мен?

Сега, пред пишещата машина — денят е 8 септември 1984 г. — виждам, че онези мисли ги няма: отнесе ги Дунава, отнесоха ги четирите десетилетия споразяване от тази „народна“ власт на народния капитал, от която частица бях и аз. Едно зная: мислех в пълен дух на истинност — и за себе си, и за народа ни, и за буржоазия, и за небуржоазия. Исках, преди да ме отнесат водите, да разбера, колкото мога да разбера...

Със същите мисли станах и след тази нощ на отчаяние за изгубеното; та какво е човек без своите мисли и чувства? А онези — тъй скъпо платени — аз изгубих.

Скъпо платени, защото тогава — когато настъпи катастрофата на буржоазна България — аз бях единственият буржоазен българин, който тичаше в обратна на всички посока: не от България към Запада, а от Запад към България. Съзнателно бях поставил на карта цялото си лично съществуване — семейство, имот, живот, — за да се включа (па ако ще и да се погубя така) в съдбата на народа, в чиято съдба дълбоко в себе си знаех, че трябва да съм, Брасидас, Брасидас*! Да, аз

* Моя любима фигура от древногръцката история.

бях този единствен, който при това беше решен да бъде обективен, който, когато го налагаха с тояга, знаеше, че няма смисъл да мрази. Защото, ако ще „мрази“, по-добре да си бе стоял там, в Швейцария. Бях дошъл да разбирам, а не да мразя — едни или други. Бях тук, самоназначил се на службата да бъда войник на този мой — частен — фронт, така че трябваше да си върша службата съвестно: както подобава на доброволец. А „съвестно“ означава сега: да пиша само истината. Да, само че — като не можех да си я спомня? А пък този Страшен съд бе един върховен момент в духовния ми живот: не биваше да го „прескачам“ — той беше тази стока, тъй скъпо платена, която не може да се прежали току-така...

Излязох — да се махна нанякъде, може пък да намеря съвет сред природата. В автобуса нямаше навалици, повечето бяхме седнали. Добър унгарски автобус — несравнимо по-качествен от френските до курортите Межев в 1935 г. ... Отивах в селцето Симеоново — закъдето през 1934 г., както впрочем тогава и за никъде в България, нямаше автобуси освен някакви невяроятно раздрънкани частни таратайки. Билетът е 6 стотинки — колкото и в града: Симеоново е част от Голяма София. В колата — Данчето, строителната техника на общината: изписана, винаги добре облечена, мъжът ѝ кара кола „Рено“. Пред „Хранителни стоки“ в село зърнах водопроводчика Илия — и той има кола. Впрочем в това село кола има пред всяка къща. И къщите — все нови, все по-големи ги строят.

В склада на „Строителни материали“ румънските машинки за трева свършили: в това село има парцел. Цимент, виж, няма; въпреки че в последните 30 години цената му е станала петорна на тази от 1954 г. — престо няма. То, собствено, има: ама бай Кольо го продава все „под тезгяха“. По този начин бай Кольо за пет години дигна две къщи дворци наред село. Не пита никой как: всички знаят, ама речеш ли да питаш — ни цимент, ни дъски ще видиш.

През ябълките стърчат долу, в полето, 20-етажните блокове на София. До 1944 г. нямаше в столицата ни една къща на 10 етажа. През 1929 г. всичките бяха разтревожени дали няма да се сринетая „страхотно висока“ първа кооперация на 6 етажа...

По околовръстното шосе пак пропищяха пронизи-

телните свирки пищялки: иде, види се, кола с някакъв „големец“... Над мен прелетя бръмчилка въртолет: от резиденция Бояна до резиденция Враня нашият „водач“ прехвърча... Не, не били свирките за „големеца“: колоездачи тренират, придружаващата кола — в нея треньорите, психолозите, методолозите, стратезите, патолозите на велосипедния спорт на нашата социалистическа родина.

За да се добера до спирката под село, прекосих нивата с фуражна царевича: още не е окосена, ама... има време. Виж, житната е ожъната, изорана, сега три грапи, теглени от трактори, отзад редосеялките я обработват: 5 души за 500 декара — ожънали са я, комбайните са прибрали зърното, сетне камиони са натоварили балираната слама. Няма снопи, няма забрадки на глави на селянки, няма песни, бръмчат мотори, вътре механизатор лафка цигара, отзад милиони гълъби кълват недосъбраното зърно, изпададо от редосеялките.

Автобусът спря при „Семинарията“ — тоест „Двореца на пионерите“. Къщата на леля ми Б. лъщи с всичкия си блясък на „рококо фасада“, ремонтирана като „паметник на културата“ на държавни разноски — за само... 200 000 лв. Точно така — 200 000 лева за ремонта на фасадата на една посредствена пететажна къща от преди седемдесетина години. Позаминиха няколко гипсови „орнамент“, поваракладосаха ръбовете тук-там изглежда по-европейско. И сметката за 200 хиляди левчета! Сега, когато държавата продава двустаен апартамент за 20 хиляди! Значи от този „ремонт“ са се построили няколко и други вилчки, облажил се е тук-там по-дребничък „отговорен другар“ — защото те, „едриците“, нали държавата си е тяхна, могат да имат каквото си искат направо. Не останаха, без да се облажат и художествените майстори на този художествен ремонт: повечето време ги нямаше — дойдат сутрин да се види, че са почнали работа, та да им се „заведе“ художествената надница, и после отидат да си „гледат работата“ — истинската де, че тая тука, нали е държавна, им „тече“.

Но да оставим този ремонт, че отсреща става друг: „героически“ — на ония 6—7 магазина, за които от три години е „запланирано“ да се превърнат в „супермаркет“, та стояха затворени, празни. Внезапно почна „бурна“ работа, „героическа“. Извънредно сладка е тая на-

ша „героическа“ работа: плаща се без тарифи — „по споразумение“, за материалите никой не държи сметка, това са „дребнавости“, от „обекта“ се изхвърлят всякакви заварени „излишни неща“ — канапета, дивани, библиотеки, отнасят ги по частни предназначения. Куче влачи; но карай — трябва да бъде „предаден обектът срочно“, тъй е „наредено отгоре“... Какво значи „срочно“ ли, ще запита някой? Значи, че през нощта до „тържественото откриване“ сутринта в 10 ч се работи „в транс“, откриването с речи и цветя става и... следния ден почват поправки, ремонти...

Досами този героически „обект“ е кафене-бар „Хавана“, заведение супер-екстра категория. „Оставят на вечер по 200—300 лева, казва ми Жеко, който бие тълпана на „оркестъра“ — шест музиканти, модернисими, иска ли дума. „Сигурно чужденци идат, питам го. Ааа-ми! Наши са, главно българи. Откъде пари ли? Един от тях „държел магазин за телевизори“: цветни български, които все ги няма и няма. Ама ако му бутнеш 100 лева — има. Двадесет такива цветни български дневно колко правят? Ех, то „всичкото“ не било само за него: той осигурява „мрежата“, която пък него „осигурява“... Редовен посетител бил и най-видният български писател измежду заместник-председателите на Народното събрание и най-виден заместник-председател на Народното събрание сред писателите. По 200 оставял и той: манжките му все младички (Жеко ги одобрява; но се оплаква, че малко „пада“ на вечер — тридесетина лева, „парата барманите я вземат...“).

Нейсе, да оставим тия работи, ами да видим уводната статия тази вечер във в. „Вечерни новини“: от Т. Живков — „водача“ — е. Статията се намира в броя на вестника от 7 септември 1984 г. и разбор на нея тук няма да правя. Дълга е — водачът ни има винаги какво да ни каже, много. Но главното е, че той говори като господар на една власт, на която Партията, казва той, „имала право“; говори като този, който е начело на тая Партия, която ни била „дала свобода“... Пак ме заболя коремът: от къде на къде това „право“ да е негово? И какво е това „даване на свобода“? Право да управляваш се получава само чрез избори. А „свободата“ не се „дава“: нея човек си я има — именно „по право“... Събрали се там известен брой конспиратори, образували си организация, изпедипсали се „професионални

революционери“, използвали със забележително майсторство, политичност, последователност контингентностите на политическия, обществен, стопански и военен фронт и с помощта на една победоносна чужда армия взели властта. По собствените им официални данни на 9. IX. 44 г. „Партията“ им наброявала седем хиляди членове. Това не е партия — то е конспирация. Това е истината. Вярно е, предишната власт се беше компрометирала, провалила. Но то не означава, че „новата“ — дошла чрез такава техника, е правилна. Правилна е онази власт, която е демократична. Демократична е тази власт, която е избрана от „демоса“ — народа. Ама, казват другарите, ние сме демократични, защото се грижим за вас, народа. Мерси: позволете сами да се завиаме...

Излязох и тръгнах да се прибирам. По ул. „Денкоглу“ баща ми е отивал всеки ден на работа дълги години към своето I българско застрахователно дружество „България“, в което той си беше завоювал позиция на главен акционер — с 1/10 от акциите той имаше господстващо положение, защото другите акционери бяха със съвсем дребни „пакети“. Ето ме пред Търговска банка. Вдясно — крепостта на Буровци и Губиделниковци, в която към 1925 г. старият Буров и старият Губиделников, виждайки, че собственото им потомство е некадърно и че този „нов човек“ е от мащаб да може да поеме и развива империята им успешно, бяха го сами извикали и сключили с него триумвират. Вляво е сградата на „Фондовата борса“, неговата собственост, създадена и изградена от него лично негова крепост. Кой ли знае днес, че именно моят баща я е замислил, събрал за нея парите, сам я начертал архитектурно, пазарил и изградил! Днес за всички това е... Министерството на вътрешната търговия. Помня, че в 1927 г., аз тогава гимназистче, отидох с баща си Стоян Бочев на самото това място, където сега е Министерството на вътрешната търговия, и влязохме в една хубава едноетажна сграда, където в салон, изненадващо елегантен, изписана възрастна дама с изненадващо много бижута по нея, всички несъмнено автентични, самата тя несъмнено автентична бивша голяма красавица, му продаде къщата си за 3 милиона лева. Продавачката Султана Рачо-Петрова я продаде на купувача „Фондова борса“, на която баща ми беше основател, постоянен

секретар — превърнал се в неин символ и душа. Втурна се веднага баща ми — роден архитект — да рисува проекти, измисли я и я балансира функционално. Тогава я даде на своя приятел архитект Станчо Белковски да я нарисува и начертае архитектурно. А пък той се залови да събере нужните за строежа пари, взема заеми, сключва ипотекни... И ето сградата сега е там, хубава, солидна, белокаменна. Боже, колко делови, колко кадърен беше този човек! На пуст остров да го оставеха с едно джобно ножче, годин беше за шест месеца да издигне цяла фабрика... Там долу, в „неговата“ сграда, сега е... закрит ресторант: тоест някои хора ядат за сметка на държавата, тоест на... народа...

Продължих, отдалечавайки се, по улицата срещу Търговска банка, като си мислех, че моят баща е все пак доказателство за това, че капитализмът, такъв, какъвто той беше в класическата си форма, е трябвало да си отиде. Как така? Та нали той беше най-способният, най-честният, най-творческият, най-качественият български капиталист, този, когото нашите капиталисти след 9. IX. 1944 г. извадиха напред за свой председател, за да си дадат колкото може по-приемлив, нравствен вид!

Да, тъкмо защото той беше всичко това. Той беше оптималният възможен представител на капитализма преди войната в България. И все пак той не беше адекватен за справяне с проблематиката на обществото като цяло. Той спазваше най-коректно всички „правила на играта“ на буржоазнокапиталистическото общество. Старият Губиделников, който беше десетократно поимотен и със съответно по-големи доходи, можеше да плаща 250 хиляди лева годишен данък върху дохода, като понзбикалваше тук-там закона. Баща ми обаче плащаше 900 хиляди — точно колкото по закона му се полагаше да плати, не хитруваше, не лъжеше. Беше жаден да строи, да върши нещо: но това си беше за него, в полза на неговите предприятия, на тези, които заедно с него бяха собствениците. „Моето си е мое. И толкова. Аз не съм длъжен да давам от... моето.“ *Не е бил длъжен* юридически. Не че той не е давал: давал е, и то много — струваше ми се, че той си имаше едно правило за „десетата част“, което е „процентът“, предвиден за „даване“ в Библията. Но това си беше „негова работа“: желае да върши добро, върши го, обаче никой не може да го задължава да върши добро. Той нямаше

чувството, че слабите, бедните, нямащите... имат право да не са в това положение, той не беше социално ориентиран индивидуалист, не виждаше необходимостта — от гледна точка на онези, на широката маса на по-слабите — да се променят правилата на играта на буржоазнокапиталистическото общество. Не беше още това, което е днес на Запад — социален капиталист. В това отношение той срещаше една интересна опозиция в лицето на своите три деца, които на трапеза, в малкия семеен парламент, редовно го атакуваха от тази именно позиция...

Оставих прочее зад себе си ул. „Денкоглу“, където през 1957 г. аз пладах за греховете на българския капитализъм, вадейки в късен ношен час въглища из едно подземие на бившата банка „Братя Константинови“. (Пренасях въглищата на гръб в ютен чувал, избикаляйки пред бащината ми сграда на „Фондовата борса“, и ти качвах на третия етаж в сградата на Вегетарианския ресторант за... 9 (девет) стотинки на чувал.) След това се отбих в Градската градина. Знаете я, нали: онзи център на обществения живот в първите години на века, където един съвсем тесен кръг, смятащ себе си за „елита“, е играл на общество, политика, култура, без да си дава сметка за назряващото „долу“, в широката маса народна, искане да излезе самата тя на сцената. Ето го „зданието на Петрович“ — „барон“ Петрович, ако сте чували... Сега няма „барон“ Петрович, сега там е хотел-ресторант на войската. И тук, както навред въпрочем, все затворени врати, зад които някой е запазил „вътрето“ за себе си, пък вие, другите, си стойте там, „вън“. Аха, да, това е сградата на „Франкобелж“, тук беше банката, която Куюмджийски бе ограбил, излял я отвътре — „както червей ябълка“, — по думите на баща ми. Тоест беше отнесъл спестяванията на вложителите — 30-те им милиона бяха „хвъркнали“. Правилата на играта на оня капитализъм позволяваха това — стига да умееш да останеш „юридически на чисто“. Сградата си стои — хубава, с белокаменна фасада.

Навлязох в ул. „Левски“ — късата, но заслужаваща да бъде тъй символично всеобхватна улица „Левски“. Защото на нея се редуват всички тези сгради, в които бяха ставали и още стават събитията от нашето кратко ново минало и настояще: дворецът, откъдето един чужденец, поканен от нас, в течение на повече от три десети-

летия бе разполагал със съдбините български; Военното министерство, където са се кроили всичките преврати от началото на века, та до наши дни; Пощенската палата, която всеки пореден превратаджия е бързал да обкръжи с войските „си“ и я завземе... „Превратаджия“ — даваме ли си ние сметка за чудовищното, което означава тази дума? Някаква си там шепичка заговорници се наговарят в тъмното да заграбят нашите събини — лични, семейни, народни, национални, държавни!

Ето го и Народния театър: сцената, на която са дефилирали всички тия фигури на миналото, където днес се чувствуват у дома си и нашите днешни — поредни „освободители“. Господи, докога все ще се освобождава България?

От „Левски“ по „Граф Игнатиев“, към моста на Перловската река, при игрище „Юнак“ — наименувано на организацията, която потомците на Вилхелм Тел бяха дошли след Освобождението да ни научат да си създадем, та да се пазим от нашите Геслеровци. Добре, ама властта бързо-бързо успя да я превърне в организация за защита на... Геслеровците от тоя проклет народ, който все иска сам себе си да управлява.

Помня улица „Граф Игнатиев“ в годината 1925. Бяха вече минали деветоюнският преврат, Септемврийското въстание, атентатът в „Св. Неделя“, „чистките“ на комунисти и земеделци. Положението беше се „успокоило“, „възстановило“. И една надвечер откъм Перловската река лети насам луксозна двуколка — на гумени колела, с помпани гуми, теглена от буен, игрив кон, който се радва на тръса, още малко да го превърне в галоп. „Това е синът на Прошек! Това е синът на Прошек!“, се чуват в гълпата завистливи гласове. Заедно със сина на известния индустриалец (тоест собственик на пивоварната край Орловия мост) — хубава дама, с коси във вятъра. „Идва от... преганье...“ — хили се един недвусмислен коментатор от народа. А двуколката лети към града по непавираната — все още само шоширана, ул. „Граф Игнатиев“, препуска най-безогледно, минувачите притичват встрани, трамваят спира, за да мине това представление, оставящо зад себе си облак прах във въздуха, пепел в устата на зяпналите минувачи, и... И още нещо, неопределяемо, допринесло, изглежда, и то, за да се стигне до 9 септември 1944 година.

През моста, покрай техникума „Смирненски“, нага-

ре, към въртележката на трамвая при „Йорданка Чанкова“ — тоест тя по-рано беше Чанкова, пък сетне, покрай гюрултията с Горуня, изведнъж Чанков бе смъкнат от сцената, превърнат в поперсон, а на жена му сложиха моминското име. Та този Чанков, защото се е осмелил да не бъде съгласен, стана пълно „лицо“ — все едно не е бил. . .

Загледах се в техникума — той сега е вече факултет по строителство, произвежда нелоши сградни инженери. Смирненски, хвалят се нашите хора със Смирненски, ама не е на мода разказът му за „Стълбата“: как онзи, който още не се е качил горе — по „стълбата“, — е решен да промени света и да спаси себе си и тия долу, около него, тоест. . . в калта. Ама като се качи горе: я, то всичко долу му се вижда само рози и песни! Както му се виждат, личи си, сега нещата на Тодор Живков според тазвечерния му доклад: всичко — гирлянди, цветя, песни, ура. . . Но да не се увличам в критиката: направено е несъмнено много в последните четиридесетина и повече години — не всичко е за отхвърляне. Е, тогава? Недемократичността е това, което не приемам!

Ще рече някой: „Какво пък, нека да е „недемократичен“, нали е „добър“ този режим: какво да искаме повече? Не, не е дреболия тази недемократичност на „другарите“! Тя означава, че този, който сам си е дал властта, не го контролирам аз, народът!

Трамваят се забави. И без това не бързах, затова реших по бул. „Толбухин“ (бивш бул. „Фердинанд“) да сляза до „Орловия мост“ и взема от там автобус. Така стигнах до пресечката на „Толбухин“ с „Граф Игнатиев“. Ах този скъп на всяко нашенско сърце граф Игнатиев, който толкова се е стараел да убеди Александър II да основе политиката си на Балканите не върху гърците, а върху българите! Но онзи, който прочете мъничко по-внимателно „Манифеста“ за обявяване на Освободителната (за нас) война от 1877—1878 г., със смайване ще види, че в него изобщо не става дума за освобождаване на „българите“! За „християнски населения“ се говори! Още оттогава русите търсили да основат политиката си върху. . . идеология. Ами че вижте даже самия Достоевски: в „Дневник на писателя“ той търси идеология — и то широкообсежна! — за руския империализъм! И препоръчва православие. Само че руските империалисти си намериха друга — и колко по-

успешна! — имперска идеология. И чрез нея сега те имат агенти — и при това неплатени, доброволни — чак в. . . Огнена земя и при ескимосите в Канада. Политиката им е руско-империалистична, но на база идеологична.

На пресечката се бяха натрупали — от двете страни на „Граф Игнатиев“ — трамваи, автомобили. Милиционерът регулировчик е спрял всяко движение — освен откъм ул. „Патриарх Евтимий“ и бул. „Толбухин“. Там летят коли на КАТ с въртящи се сини светлини, пискливи свирки, от високоговорители се крещи на всички частни коли да спрат. И ето — носят се мерцедеси, черни, без номера, със забулени пердетата, тържествено минават чайки, черни волги ги обикалят, предшествуват; последват. . . В един миг този поток сякаш се изчерпа, секна. И регулировчикът рече да пусне малко „общо движение“. Но долетя някаква КАТ-кола, изпищяха, възмутени ония резливи, нагли свирки. И пак бе спряно движението. „Делегацията. . . Делегацията. . .“ — чува се да мълвят хората. Винаги когато минават такива — привилегировани, — народът вика на това „Делегацията“ . . .

Зад прозрачни пердетата през стъклата на магазина пред мене — фантастични стоки: най-мечтани „западни“ питиета, лакомства! На вратата надпис: „Валутен магазин“. Отдолу обяснение: „Работи само с дипломати“. Разбира се, от магазина могат да пазаруват и неколцина българи. Били, казват, „с дипломатически паспорти“, но това важи и за техните синове, дъщери, бащи, майки — демек екстратериториални и те в собствената си страна. А пък какво остава за „висшата класа“, можете да си представите: за тях имало направо „безплатни магазини“, в които те просто „си поръчват“. За тях комунизмът се е вече построил. Ами за нас?

По бул. „Толбухин“ тръгнах в посока на сградата на Ректората.

„Ах, да, ето я!“ — въздъхна нещо в мен с носталгия, като съгледах кооперацията на бул. „Толбухин“ № 26. На втория етаж се виждат трите прозореца на апартамента на Къосеиванов: тристаен — спалня, трапезария, още една стаичка и хол; ех, с хола нека бъде четиристаен. Това беше то жилището на министър-председателя на Царство България в годините 1935—1940. . . В нощта се вижда: абажурът в спалнята е същият. В тази

спалня Кьосеиванов се затваряше да си почива. През няколко месеца той се изолираше там за десетина дни — сам, със спуснати пердета, чете, мисли, не приема, не говори с никого: премисляше как да направи, щото този път не други да си послужат с България пак; как тя да преплува невредима задаващата се буря. Той беше патриот и други симпатии и обвързаности освен България нямаше. Кьосеиванов от Македония не се отказа: той от нищо българско не се отказа. Той и за никакъв „пеш“ не се хвана: пръв той тури край на „политиката на пеша“ в България. Той — начело с онзи скромнен, но невероятно прозорлив държавен глава тогава, когото историята ще има тепърва да оцени.

Покрай palazzo Яблански — къщата на селянчето от Ябланица, удостоен със звание офицер от братята освободители, пръв проумял необходимостта от създаването на българска промишленост на база преработване на продуктите на родната земя, и сетне станал един от най-тежките български капиталисти — свих към паметника на „Цар Освободител“. Само че отдолу надписът е подменен с друг: благодари се вече не „Царю Освободителю“, ами на „братята освободители“.

Сградата на Народното събрание е чиста, спретната: картинка! Както е „картинка“ и целта, за която тя служи на днешните управници: диктатурата на пролетариата страшно много държи да имат — непременно! — и... парламент! Колко е пълна тази сграда с история! И колко — с историите на все повече и повече некадърните да управляват една демократична страна едновременно нашите партии! В този „парламент“, който все по-малко заслужаваше името си — се подкопаваше и без това твърде несъвършеният български демократично-либерален режим, възникнал върху основите на Търновската конституция. Дариха ни тогава с освобождението ни прогресивните руснаци, които не можеха да сторят това у дома си, с една белгийска конституция. Който прочете изложението на Лукнянов, с което е представен предложеният текст, не може да не въздъхне със съчувствие за положението, в което са се намирали тогава в Русия тези истински демократи: виждат какво ѝ трябва на Русия, а не могат да ѝ го дадат. Не е ли положението и днес там подобно?

Докрета българският парламентаризъм до 19 май 1934 година: просто достоен за гилотиране. Колкото и

човек да не е съгласен с „кавалерийските“ похвати на деветнадесетомайците, ама те разгониха един действително заслужаващ съдбата си „парламент“: едно Народно събрание, негодно да функционира — останало без партии в парламентарно-демократичния смисъл на думата. Народът се беше разделил на три: комунистически симпатизанти; леви земеделци плюс една широка, но вече незнаеща накъде земеделска маса; „социалното движение“ на Ал. Цанков, в платната на което духаше вятър, идващ от Рим и Берлин. Нито една от трите сили не бяха „демократични“. Те бяха... кандидати за диктатура. А с такива партии парламентаризъм не се прави.

И все пак в тази сграда невероятно далновидният цар Борис III се опита заедно със скептичния Кьосеиванов да поднови един минимум от парламентаризъм в България. Знаеше този предвидлив човек кой ще загуби войната, преди още тя да беше почнала, пишеше писма на хората до Фюрера да не рискуват война, сигурен беше, че „Англия и този път ще изплува“. Та отгук и тоя парламент. И тогава за пръв път в историята на България се чу гласът на... правителство, което иска прошка от народа: „Ще ни прости добрият български народ...“ Царят и министър-председателят искаха прошка от народа за управлението с „наредби-закони“ в течение на три години! Признаваха, че са нарушили Конституцията и... искаха прошка. Немалко добро имаше в управлението, което цар Борис въведе след ликвидацията на деветнадесетомайския преврат: преди всичко липсата на наглост, скромността на всички — цар, министър-председател, членове на кабинета... У Кьосеиванов се обядваше много често говеч, който слугинята — една слугиня — носеше да се пече в кварталната фурна. И неведнъж се е случвало тя да се обърка и да донесе друг говеч вместо занесения за печене... Заплатата на г. м-р председателя беше 24 800 лева — точно толкова. И често към края на месеца в дома на м-р председателя финансовото положение... „изтъняваше“.

Усмивнах се, като погледнах балкона на „ротондата“ — тгловата стая на първия етаж на днешната Академия на науките, където беше тогава канцеларията на секретаря на министър-председателя... Какво Министерство на безделието беше тогавашното Външно

министерство! Вярно е, ние бяхме само няколко десетки души персонал, но просто забележително е как и с толкова малко хора успяхме да вършим... толкова малко работа! Имаше някаква ужасяваща традиция на неделовитост. Който от хората на министерството е свършил в живота си някаква работа, то е било или вкъщи, или по библиотеки вътре в министерството. От пиене кафета с локум, приказки и писане на формални „вербални ноти“ просто нямаше как да се върши някаква работа. Пък и наклонност към такова нещо през десетте си години не забелязах: беше зле гледано да налиташ на работа...

Понякога излизах на балкона на „ротондата“, за да стъпя точно на онова място, от което в 1922—1923 г. Стамболийски бе направил фаталната грешка да настроява „оранжегвардистите“ и срещу буржоазията, и срещу комунистите.

До Външно министерство стърчи — точно както и сега — сградата на легацията на бившата Австро-унгарска империя, сега австрийско посолство. А отсреща е мястото, където е била къщата на Иван Евстатиев Гешов — безспорно най-качествения политик, който третото българско царство е имало в краткото си просъществуване от непълни седем десетилетия, бащата на онази дъщеря, харесала хубавия млад гвардейски офицер — онова селяниче от Ябланица, извъдил се след това един от най-големите български капиталисти. Какви ти капиталисти, каква ти буржоазия: не можа в следосвобожденска България да се създаде нито истински капитализъм, нито истинска буржоазия. Такива неща се изграждат постепенно. А ние ги „създавахме“: така че излезе нещо изкуствено, уродливо, не можа да даде онези плодове, дадени другаде от капитализма и буржоазията, даже в брутният им вид — от 18 и 19 век.

Разбира се, лесно е да се съди отдалече, без да се живее в конкретните условия на времето за това, което е било. Но аз така или иначе бях отчасти свидетел, отчасти участник, а пък, от друга страна, извънредно добре осведомен за историята на българския капитализъм и българската буржоазия от моя баща — и той участник и централен деятел от началото, та до самия край и на двете. Не, каквато и да бъде реакцията, която един ден тази ми присъда ще предизвика, за българската буржоазия и нейния капитализъм тя е: криво се роди, криво живя, криво умря.

Друг е въпросът за стойността на днешното и днешните: отричането на онова съвсем не означава приемане на това. Но стига с идеализирането на вчерашното! Критиката на днешното трябва да бъде на базата на това, което трябва да бъде утре, когато ще можем да представяваме себе си! Само на тази база, а не на базата на въздишки за... „доброто старо време“ в България.

Сега там, където Иван Евстатиев Гешов беше председателствувал съдбините на българската буржоазия, откъдето беше ръководил доста години българския капитализъм, а в един исторически момент, в 1912 г., и съдбините на българската държава — сега там е... Музеят на съпротивата. На 10. I. 1944 г. бомба помете всичко освен фасадата. Така че сега през тази фасада — спомен за буржоазното минало на България — надничат, в странно съчетание, спомени за борбите срещу буржоазна България. Но колко ли ще трае и тази симбиоза? България е тъй млада страна! А всичко, което е младо, се мени тъй бързо...

Минах край аперитивчето „Палма“ — точно в помещението, гдето сега е Полският културен център, в годините 1937—1939 ние, младите от Външно министерство прекарвахме безделното си време в пиене на безкрайни сливови с мезе салата от чирози в кофър.

Ето го и Военния клуб, където в 1922—1923 година генерал Вълков и други — съвсем незлонамерени военни и цивилни, са се събрали да основат „Народният сговор“ начело с професора икономист Ал. Цанков...

Питам се кой ли в България не е или бил, или и сега не претендира да е „народен“? Бил ли е Ал. Цанков лош, „злонамерен“ ли е бил той в 1922 г.? Ами че наблюдавайки как земеделското управление вътре в три години се превръща в дружбашка неуправия — та чак и с диктаторско-цепеничарски тенденции, — професорът се опитал да събере около себе си най-способните и честни млади стопански деятели на тогавашна България: да, това е истината — тогава, преди преврата. С Цанков — година преди преврата баща ми беше публикувал книга. Ето защо „Народният сговор“ беше поканил да участва и баща ми. Много пъти съм го питал — и даже и критикувал — защо е отказал. Ами ако той и други такива като него не бяха отказали сътрудничеството си на Цанков, ако бяха го заоби-

колили и упражнили върху него едно съвсем друго, различно влияние от това на военните, в което той попадна? Може би тогава нямаше да има „кръволок Цанков“, нямаше да се изроди цялата — всъщност съвсем различна от това, в каквато прерасна — акция на „Народния сговор“... Това е, за което аз си позволявах да критикувам своя баща: това „отделно“ спасяване — както материално, в рамките на неговото лично просперирание, така и духовно, в рамките на тесните религиозни кръгове на протестантизма. Има ли човек право на „отделно“ спасение?...

Пътят ми минаваше край Двореца и очите ми се плъзнаха по онази стълба, по която е минала българската история от Освобождението, та чак до 9 септември 1944 година — откъдето Фердинанд в 1912 г. бе тръгнал да завоева Цариград и пак откъдето се беше отправил в 1918 година към гарата, за да избяга, докато е още време, от народния гняв... И минах покрай онази градинка на пресечката на ул. „Иван Вазов“ с ул. „Раковски“ — там, гдето сега се помещава кафенето, наречено от новата младеж „Ковчезите“, но където беше в 1938 г. „Юнион клуб“. Същият този „Юнион клуб“, където един следобед на лятото на 1938 г. Христо Статев, изпратен от Кюсеиванов, беше отишъл да вика проф. Богдан Филов да идва, че е наредил да вика проф. Богдан Филов да идва, че е наредил „началството“ да става министър. Професорът пак и пак, и пак отказва: „не било за него работа“. И най-после отстъпи... За да свърши под куршумите на Народния съд — седем години по-късно...

Кафенето, където са се събирали „прогресивните поети“, все още си е там: но сега е клуб на някакви пенсионирани „борци“, а пък съвременните прогресивни поети са се подредили къде, къде по-люксово... Минах и край мавзолея на Батенберг, чиято ограда преди няма две години някой „наш отговорен другар“ открадна. Да — открадна оградата! Нареди да я съборят, за да му закарат хубавите ѝ камъни — дялан гранит — да си направи нейде вила. А пък на Батенберг му стига една... тухлена ограда.

И така вървах и гледах тези къщи и улици, където беше текъл „онзи“ живот — на следосвобожденска, царска, буржоазна България, — онзи живот, който днес, сега представят за олицетворение на зло, глупост и изобщо всичко лошо и който и аз в много отно-

шения отричам, но който за онези хора, тогава, там е бил началото на свободата, имал е своя смисъл, перспективи, бил е една „чудна приказка“ в сравнение с миналото — довчерашното му минало... Но беше изчезнал. И вървах аз и в главата ми, в духа ми се състоеше Страшният съд над този живот, над този свят: след ужасния фактически съд на куршумите и кръвта от 1945 година сега в душата ми протичаше страшният, обективният, духовен съд на историята... Вървах и гледах, и виждах, че всъщност всичко това — и „Чудната приказка“, и „Страшният съд“, в моята душа е... история. Докато надлъж и нашир — отвъд тези къщи и улици на миналото — се простираше вече една „Нова земя“, в която се води нова епична борба — на все същите тези сили на изграждане и събаряне, на издигане и сваляне, на величие и нищожество, на алчност и удовлетворение, борба, която сега, в новата земя, в новия век взема форма на борба на „Мерцедес срещу Маркс“, а утре ще стане борба на народа срещу самозванците... Лоши? Добри? Отминали бяха тези хора и начини на живот, съществували в други условия и времена. И бяха дошли други хора, условия и времена... — но пак така „лоши“ и „добри“...

И се върнах, и седнах пред моя текст, където бях спрял: при онзи Страшен съд в мисълта ми, там, във върбовата гора, през зимата на 1949—1950 година, на лагера на о. Персин. И ми стана ясно, че нещо подобно ще да е бил онзи Страшен съд, тогава, там, който вече не мога да възстановя: нещо подобно на тази вечер, тука, при тази моя разходка из улиците на живота на нашето недавнашно минало, една „обективна“ разходка... И разбрах, че няма да мога да си спомня какво — точно, конкретно — е станало тогава, там, между 20 януари и 10 февруари 1950 година, но зная, че тогава в духа ми се извърши едно основно, откровено разчистване на сметките с миналото.

Както това, което щеше да извърши сега с „миналия“, с досегашния живот на Острова наводнението, което трябваше да почне всеки момент...

Наводнението, каналите, помпената станция. Връщам се пак на 19. II вечерта, когато в мрак, мъгла и дъждец, пронизващ до кости, ни закараха на Обект № 3. Тъмнеят там някакви „постройки“: сториха ми се бараки, облицовани в черна мушама.

— Влизайте в помещенията! Утре ще ви разпределим! — викнаха надзирателите.

„Помещенията“ се оказаха обаче не бараки, облицовани с черна мушамба, ами... просто черна мушамба, която изобщо нищо не облицоваше. Ей тъй — нямаше нищо под нея! Наковали я надве-натри на някакви рамчици от бичмета само колкото да не падне — символичен, не може по-български „строеж“!

Та оставиха ни наред полетата крайдунавски, където метат февруарските фъртуни по тая ми ти ширнала се равнина, с тия „чаршафи“ от зифтосана и поръсена с пясък хартия — за защита от вятър, студ, дъжд, сняг...

Земята „вътре“ — цялата само локви ледена вода. Но няма какво, почнахме да се „устроиваме“. Как сме спали, помня ли? Струва ми се, че успях да седна на нещо, и така съм дремал до настъпването на леденото, мрачно утро, в което ни строиха пред „бараките“ — за проверка.

Не знаят какво да ни правят: работа организирана няма, инструмент няма абсолютно никакъв — нито една секира, нито една кирка, нито един бел, нищо! Към единадесет часа ни подкараха в дъжда — да събираме „дърва за кухнята“.

Някакво неравно поле: гора няма, тук-таме по някоя върба, хванала се с все сили за земята, да не я събори вятърът. Къде ще събереш тук „дърва за кухнята“?

Нареждане: да изкореняваме върби, та от тях да носим! Само че с какво да изкореняваме? Почнахме да се налавяме по колкото може повече хора за някой здрав клон на неголяма върба и дърпаме. А пък които не могат да се хванат — бутат дънера. И така успявахме — като първия човек (щях да кажа „по-троглодитски“, но това би било обидно за нашите предшественици: те са имали каменни брадви) да се сдобиваме с клоно, които кършихме от поваленото дърво.

Отношението на милицията бе направо дивашко, все по-зло: чудят се как повече да ни тормозят. Едно, че виждаха, че стоим „без работа“, което ги ядосваше; и, друго, че ги бе страх от бягства. Все пак „в България“ сме, недалече — на няколко километра на юг — се белеят две селца (Деков и друго едно, на което съм забравил името), над тях са хълмите на Дунавската равнина, зад нея — Стара планина! Не е кой знае колко далече...

Все вали, вали, вали. Изникнаха един ден отнейде някакви колички: да носим тухли с тях. Само че това не бяха обикновените размери машинни тухли, ами ръчно произведени, с колосални размери „блани“ от суха кал — може да бяха 30×40 см. Всеки трябваше да прекарва с количката си на курс по 12 такива — през една гъста тиня, в която колелото затъваше до оста — на няколко километра разстояние: работа убийствена и за най-здравите. Бай Христо Стоянов — старият земеделски министър на вътрешните работи при Стамболийски — по едно време спря, застана: не може повече — стар е, няма сила, пък е и изспан:

— Не мога повече, застреляйте ме тук!

— Нее, няма да те застреляме: ще пукнеш, като рааботиш! — беше отговорът на старшия милиционер: един такъв с неглунав, ама много злостен израз на лицето. Взеха някои земеделчета от тухлите на бай Христо, помогнаха му...

Като видяха, че и без „инструмент“ успяхме да повалим някоя и друга върба, почнаха да ни карат да „изкореняваме, за да прочистим полето“ — все ей така, с голи ръце! Мисля си сега: невероятни работи могат да стори човек и без „инструмент“... Взимат младите селянчета, та откършат някой клон — ама по-дебел; окастрят го и — готов лост! И тогава едни като дърпаме, та колкото може повече да наклоним върбата на една страна и се подигне коренището, други пък като набутат „лоста“ отдолу, почва една комбинирана акция. Успявахме невероятно големи върби да изкореним по тоя предтроглодитски начин.

Чудно, странно същество е човекът — по-точно селският наш човек, все той ми е на ума. Хващаха се тия млади селски хора здраво за работа; но не за да се „докарват“, а ей така, понеже „трябва“ да се свърши работата, понеже бяха работливи. Мисля, че отгатнах тук и един, така да се каже, неосъзнат, подсъзнателен стимул за необяснимата на пръв поглед работливост на нашите хора в тия тук чисто робски условия. А именно: „както ще кажат съселяните“; да не се рече после в село, че той е бил „мързелив“... Та, казвам, имаше несъмнено винаги и тази подсъзнателна „социална принуда“, тази латентно присъстваща *contrainte* — „общественото мнение“: защото, пази Боже, на село да ти излезе лошо име...

Някъде към 10-и март трябва да беше, се разбира за какво са докарали новите железни колички. С настъпването на пролетните, слънчеви вече дни ни подкараха през полетата в посока Никопол: с лопатите, беловете, кирките и количките ще изграждаме Никополско-беленската отводнително-напоителна система от канали, включително и построяване на една помпена станция...

По-късно — когато сме копали царевични ниви или когато бях говедар — съм се опитвал да обясня на моите колеги „питомци“, че не е правилно така да налитат да работят, че то означава да робуват драговолно. Но това бяха само мои мисли и мои думи: а пък и сам аз... налитах на работа! Хеле пък копането с мотика, това хармонично усилие на цялото тяло: като усвоиш тези движения, те ти доставят същинско физическо удовлетворение. Човешкото тяло не е направено да стои, то е направено да функционира...

Накопахме се, няма какво да се каже, на тия канали пролетта на 1950 година! Пръстта чиста, няма камъни... Но нека първом цитирам онези оскъдни редове от моите (изнесени през ноември 1950 г.) бележки от лагера „Белене-Персин“:

„20—21. II — мръзнем, „устройваме се“ и ходим за дърва, каквито няма... Без брадви сечем дърва. Как става, не ни питай. Бастонади*...

Край на II — начало на III. Работим на каналите: дъждове и ветрища, кал. Нямам писмо от майка си доста време.

8. III — 6.**

12. III „... Един черен дявол... с крила... яде мей!“ Към 11 1/2 часа през нощта едно селянче — всички спим дълбоко — надава ужасяващ вик, риканне на неизразим, смъртен страх. Сяда на леговището си и пак... „Един черен дявол... с крила...“

Март: Работим канали между Белене и Никопол. Всяка сутрин в полето. Пролет. От ранна утрин до късна вечер свод от сребърни камбанки в небето над главите ни — чучулигите, които пеят. Към обяд се издигат все по-високо. Вечерта се губят във висините, сякаш се възнасят... Че защо ли не? Кое друго същество би го заслужило повече от тях?

* Бой.

** Същото.

Април: Размекване на режима: благи думи, смътни загатвания, обещания. Няма бой: работим срочни канали — за 1 май. Ръководството повериха на трудови офицери!

Април: Дните, месеците отпадат тъй бързо! Никою не ги брои. От бързана и умора няма време за мислене за времето.

9. IV. Тази сутрин бях буден — както винаги към три часа заран, — когато пепелта на падащата през пролуките на покрива на бараката утринна светлина посипва хората и нещата вътре в бърлогата ни: Великден 1950. Завчера: телеграмата от К.

10—15. IV. Размекването продължава: в смисъл че милицията е все по-настрана и всичко се ръководи от трудови офицери. Те обаче искат двойно повече работа отпреди: 6,40 м³ изкопани и пренесени! **Днес, 12. IV,** минах строител на помпената станция. Работим две надници на ден: едната за ТВО, другата се обещава, че ще ни се плати: *videremo.* **Помпена станция:** бетоиджия; „машини“ — ние например даваме на смяна 100—170 машини, тоест омесване на мокра смес чакъл („баластра“) и цимент. Ако се прави „на ръка“ — „хармани“. „Скеля“ — напр. мост (дървен) за минаване: ще направим там една „скеля“. „Кофраж“ — дървена форма за изливане на бетон. „Агрегат“ („генератор“) — електромоторът, който ни снабдява с електричество (по народному... „алигаторът“). Бетонобъркачките се карат с мотори с газьол.

Април: Най-прекрасното изобретение на Твореца — чучулигата. Сутрин ни посрещат, вечер ни изпращат с песните си, техният концерт цял ден лети над главите ни.

27. IV. Пуснаха Петко Чемширов. Остави ми към 1 1/2 мас! Ще иде при К., обеща.

28. IV. Заминахме група викани по списък — лоши — за Острова. Към 70 души, аз — № 16. На Обект № 1...

Та казвах — пръстта чиста, няма камъни, копаеше се добре. На по-голяма дълбочина това бе някаква синкавочерна глина, мазна, мирисе на тиня, в нея едни дълги корени, жълтеникавобели, като кости. От камъша трябва да бяха, отиваха много надълбоко. Като че ли копахме доста и в пясък. И сега се питам как така ставаше, че ние там — затворени, гладни, измъч-

вани — обичахме работата? Защото, когато се е случвало да ни затворят дълги дни в помещенията — имаше и такива работи, види се, е ставало нещо в България ли, в света ли, та е трябвало да ни държат „на скрито“, — ами че ние тогава просто полудявахме от глад за работа. Ако изисквах десетина души да секат дърва или нещо подобно, явявах се стотици кандидати...

Каналите, които строехме, бяха отводнигелно-напоителни. Всъщност тук се вършеше и много друга работа освен копане — правеха се насипи от двете страни на изкопанения канал, правехме разклонения, където или се отделят по-малки канали, или пък се пресичат водни пътища, правеха се саваци (повдигаеми вратички, позволяващи да пускаш и спираш водата); а строехме и „мостове“ — за да може пътищата из полето да минават над каналите. Понякога каналите бяха много широки — главните може би имаха горна ширина 6 до 8 метра. Един особен вид канали бяха високите: правеше се грамаден, 4—5 метра висок насип от добре трамбована пръст, в средата с улей за вода. Помпената станция, където отидох да работя през април, трябваше да изхвърля в Дунава излишната вода от низината отсам дигата, преграждаща самия Дунав; или пък при суша да взима вода от Дунава, която по нашите канали да отива из полята.

За помпената станция — пък и за големите саваци, където стените им се отливаха от бетон — трябваша много „инертни материали“, тоест чакъл и пясък. Докато да се рине пясък, е направо удоволствие, по-другояче стои работата с чакъла, особено когато е на неравна основа: повръщяхме си просто червата от това постоянно прелъване на лопатата, при което коремните мускули се свиваха и отпускаха най-ненадейно и все ударно.

Веднъж бяха докарали „баластра“ (чакъл) в шлепове, от които трябваше с колички да свалим този материал на брега. Шлеповете бяха привързани за брега: на известно отстояние все пак, може би 7—8 метра, които се изминаваха, бутайки количката, по някаква талпа. Бяха три шлепа: единия разтоваряхме ние; „питомците“, пратени да помагаме на помпената станция, другия го разтоварваха трудоваци (обектът „Помпената станция“ се бързаше, трябваше да бъде предаден

за 1 май...), а третия — работници от групата на строителите на помпената станция.

Хем се плъзгах с моята количка по разкривената и недотама дебела талпа и аха-аха да се намеря в Дунава заедно с пълната с чакъл количка, хем си разсъждавах, като гледах трудоваците и оттагък — платените работници, които също сновяха с количките — от шлепа на брега и от брега обратно пак по дъската, нагоре, към шлепа, за ново пълнене. Разсъждавах и ме побиваха тръпки... Ами че аз, ако, да речем, бях господарят на цялата тая работа, която се върши тук, защо не взема, че да им намеря някакъв „кусур“ на тия трудоваци, които трябва да храня все пак с много поголеми разкладки, отколкото за „питомците“? Пък какво ли би ми попречило да намеря някой кусур и на повечко от всичките тия тук платени работници? И да ги хлопна и тях при „питомците“? А като сторя това, я каква значителна икономия ще реализирам! Кой ще ме спре, пътят пред мен е свободен...

Тъй си говорех аз, поставяйки се хипотетично в положението на „господар на цялата тая работа“. И от мислите ми ме побиваха студени тръпки. Сега си обяснявах защо в Русия е имало толкова милиони и милиони по лагерите: та те не са били там, защото са били... „лоши“, ами като политически неудобни режимът си е набавял безплатни работници! При това тая кива можеш да ги натискаш както си искаш: я как сега от нас почнаха да искат по 6,40 м³ изкоп (включително пренасянето!) на ден... Спомних си и за Наполеон (милиционера тъй нарицаем), който лани ни „тешеше“, че „целият български народ“ щял да мине през лагерите, та да не сме се кахърели: ние сме били само... първите...

А пък това, гдето съм писал за размекването на режима в лагера, точно така беше. При това повечето от трудовите офицери, които сега ни командуваха, бяха колко по-„питомни“ от нашите милиционерски началници — отбутнати ли, изтеглени ли на заден план. Говореше се, че трудоващите началници не гарантирали за завършването на обекта в срок, ако им се пречкала милицията. Имаше един трудовашки офицер — капитан май беше, който ще да е бил нещо като „комендант“, понеже сутрин приемаше проверката. Запомнил съм го особено ярко, и сега дори виждам фигурата

му. Сутрин преди тръгване за работа той нареждаше, „ако има болни, да излязат три крачки напред“. Аз там ходех обичайно с някаква кърпа-пешкир около шията: наместо шалче, пък и готова за бърсане при миене. Една сутрин капитанът — който, бях забелязал, като ме зърнеше, сякаш се изчервяваше малко, като че ли се срамуваше от нещо — хвърли поглед към мене:

— Излезте и вие, с кърпата... — Говореше ми на „вие“! И ме остави сред болните, на обекта! Това се повтори доста пъти. Сега, когато си спомня „питомното“ лице на този млад човек, убеден съм, че е усетил, че има нещо — интелектуално ли, какво ли — под омазненото ми, парцаливо кепе на главата и одърпания шишел, и той като че ли се срамуваше, искаше някак си да ми се... извини! Колко бих желал да могат един ден тези редове да стигнат до него — до този млад човек с хубава, човечна душа! Та да знае, че и аз съм го забелязал, че и аз от своя страна съм му съчувствувал, че не съм имал нищо против него... Да, братя мои, това е българският народ. И нека не бързае да го делим на „добри“ и „лоши“ или на „наши“ и „ваш“ — във всеки от нас има от всичко, от всички, от цялото, народностното ни цяло...

Веднъж, когато внезапно върху нас се изсипа силен пролетен дъжд — всички, както бяхме там, захвърлихме жирките и лопатите и, тридесетина души трябва да имаше, побягнахме и се набутахме в една неголяма барака наблизо. Едва мина пороят, тича един милиционер. Застана в тясната врата на бараката, в ръцете му тънък върбов кол — оголен, кората му обелена; белее се — здрав върбов клон, прав и подострен:

— Марш вълн, веднага, всички! Кой ви е разрешил? Вълн веднага! — И почна да налага по гърба бързачите да излязат. Той беше застанал на вратата, тя и без това тясна — образува се нещо като „опашка“ от нас, тридестина голи гърбове вътре, чакащи своя ред, та да си получат „дажбата“. Мине един през вратата, колът изпраща по гърба му, както когато пращат кокали на добиче, сгретило пред недоволния си български стопанин. Следващият!... Аз бях в края на опашката. И с моята съобразителност в „кризисни положения“ пресметнах, че ако съм бърз, докато милиционерът, застанал отдясно на вратичката вдига кола от гърба на предишния излизаш, аз ще смогна да се

шмугна и избягам... Внезапно обаче глас вътре в мене ми каза ясно:

„Извинявай, ама ти... защо дойде в България? Нали ти бе този, който писа, че ако целият български народ трябва да хване сифилис, ще пожелаеш да хванеш и ти, за да си в неговата съдба? Нали ти една цяла година мисли, преди да тръгнеш от Швейцария да се връщаш в България? Нали прие да те закарат в „Майчин дом“ и там да те държат и биат три месеца? А пък сега да се опитваш да бягаш от този кол по гърба? Че там, в Швейцария, нямаше да те стигне нищо подобно! Ти сам дойде за „кола по гърба“, защото той се стоварваше върху гърба на целия български народ, а пък сега, когато дойде ред на твоя гръб — като част от гърба на целия народ, — ти се... дърпаш! Искаш да се възползуваш от привилегироваността си, че като си по-находчив, ще можеш да се изхитриш и да избегнеш „дажбата“. Ами нали цялата работа с твоето завръщане от Швейцария се състоеше именно в отказа от „привилегироваността“ ти?

Всичко това премислих в този дълъг момент. Който се е вглеждал в себе си, знае, че има „моменти“, в които може да се вмести много — комай цял един живот! Така че, като дойде моят ред — нарочно бавно, да не пропусна тая съдба, за която бях дошъл, — аз внимателно подложих гърба си и сопата изпраща върху мършавите ми, гладни кокали с онова бяло удряло. Отминах нататък — както вярваш, излизаш от конфесионал, както изповядал се и глътнал комката добър православен. В душата ми бе станало ясно, бе станало хубаво. Малко тъжно, да — но много повече беше хубавото. Бях издържал това малко изпитче, бях се намерил верен на себе си: бях си в линията, която съзнаването ми бе избрало — бях в българската съдба.

Тук може би някой комунист — герой от партизанските борби и сражения, с насмешка ще каже:

„Че що за „герои“ сте вие? Биели ви там, налагали ви с колове. И толкова. Сражавате ли се вие, убивахте ли ви в геройска борба, загивахте ли за каузата си с песни на уста и с проклетия против врага? Какви герои сте вие?“

Не мога да продължа спомените си за „Обора край Дунава“, без да отговоря на този въпрос. Утре я се срещнем с вас, другарю комунист партизанин, борил

се за установяване на вашата власт, воин на движението, участник в конспирацията, свалила предишната власт, я не: стареем — и вие, и аз. Вие сте герой, боец безкомпромисен на Партията — това никой не може да ви отрече. И сега вие недоумявате какво е това писане за тия лагери, където ни били налагали с колове, държали гладни в студ и кал и насмалко да ни оставят и да се издавим? Какво е това занимаване с тая „папlach“? Кого може да интересува всичко това?

Ние не сме герои. Ние сме тези, в името на които са „се борили“ — в името на които се борихте и вие. Борихте се — и като четете книгите, написани от вас, смайва се как невероятно геройски сте се борили: Муций Сцевола със своята ръка в огъня изглежда просто нищо в сравнение с вас. Но въпреки всички преди вас са се борили все „в името на народа“ и все за установяване на „народна власт“. Борихте се и победихте — или по-точно победи армията на Съветския съюз, а вие се възползувахте от тази победа, — и установихте, както бяхте обещали... „народна“ власт; че чак и... „народнодемократична“ я нарекохте. Но тъй като дали една власт е „народна“ или не, се познава само ако народът си каже думата с тайно, свободно гласуване, вие такова нещо не само не допуснахте, ами и сега, четиридесет години оттогава...

А пък ние, този народ, „в името“ на когото все се борят и все „народна“ власт установяват, и все излиза, че властта е на тези, които са се борили, а не на този, за когото са се борили. Значи вие сте се борили за власт не „на народа“, а за власт... „над народа“.

Вие, разбира се, ще се опитате да ме опровергавате, че сте се борили за една наистина „народополезна“, и затова „истински демократична“ власт — понеже вие сте били тези, които сте представлявали народа, били сте неговият „челен отряд“...

Представлява обаче някой, който е *упълномощен*. А упълномощаването става — ако е индивидуално, в частния живот — с нотариално заверено пълномощно; ако е политическо — с електорално заверено пълномощно, тоест чрез свободни избори: *tertium non datur* тоест друг начин на упълномощаване няма. Имаште ли вие такова пълномощно? Може би то ви е дадено от историята, от диалектичното развитие на общество-

то — както учат Маркс и Енгелс, Ленин и Сталин, Благоев и Димитров... Ще ни припомните пак „локомотивите на историята“...

(Започвам да се опасявам, че този наш въображаем спор току-виж свърши с традиционния върховен аргумент „я дайте го тоя долу, в мазето“... по отколе изпробваната рецепта на всички „народни“ режими. Въпреки това ще продължа с обясненията си.)

Тази борба, която партизанското движение води в България през 1941—1944 г., беше борба на Българската комунистическа партия като част от международното революционно комунистическо движение — за подпомагане на Съветския съюз в неговата война с нацистка Германия и за завземане на властта, ако войната на Съветския съюз излезе успешна. Появило се след 22 юни 1941 г., партизанското движение у нас нарасна, организира се, спечели поддръжници и поведе една малка „война“ срещу силите на властта в България — една власт в общи черти продължение на режима, установен при Освобождението по формите, предвидени в Търновската конституция от 1879 г., но вече значително загнила и станала противна на народа. Нямахме обаче все пак борба на народа срещу властта: борбата си беше борба на Комунистическата партия! Вярно е, в тази борба Комунистическата партия показа голяма политическа умелост, успя да образува „единни“, „народни“, „отечествени“ фронтове, тоест да си осигури липсващата ѝ по-широка обществена подкрепа, като привлече разни некомунистически обществени сили, обещавайки им, че ще се установи един техен, общ на всички тези сили режим, една обща, народна власт. Успя да ги използва за завземането на властта, но едва „си изтъка платното“, ритна им кросното: изрита всичките свои ахмаци съюзници. С „народната“ власт свърши, преди да е почнало: остана ѝ само името „народна“. И никой нямаше право да си отвори устата и оспори монополизиранията употреба на това прилагателно от „Партията“, която сега си беше осигурила власт над народа, та оттук нататък не позволяваше издаването на никакви други звуци освен един — „амин“, т. е. „ура“... Всеки друг бе обявен за „противонароден“.

Поставям думата „партия“ в кавички, защото тук всъщност не се касаеше за партия в собствения смисъл на думата. Терминът „партия“ е от групата жоня-

тия на демократичните — тоест парламентарни, представителноуправленски режими. „Партия“ може да бъде правилно употребен термин, ако се касае за обществена формация, която приема условията за функционирането на парламентарната демокрация. „Комунистическа партия“ представлява една антиномия — защото Комунистическата партия е конспиративна организация, основана върху концепцията за насилственото завземане на властта. Идеологията на комунизма най-съзнателно отхвърля „електорализма“: „партията“ поначало е „права“ във всяко отношение, следователно тя има право да завземе властта на народа със сила — длъжна е даже да стори това, защото тя осъществява диалектичното развитие на историята. Как да се оставят някакви си там невежи избиратели да опросят диалектичното развитие на историята с някакви си там техни бюлетинки? Така че същината на работата беше следната: това бе една конспирация за насилствено завземане и задържане на властта.

Борбата била геройска... Добре, така да е. Вярно е, че тя получи и значителна народна подкрепа. Защото народът се надяваше, че като се събори тази власт, която тогава беше на гърба му, той ще може най-сетне — за пръв път! — да установи своя, народна власт. Само че стана друго: свалена бе една „власт над народа“, за да се установи друга... „власт над народа“. „Партията“ узурпира победата, яхна властта: а народът пак остана... отдолу (по-рано беше „под“ предишните, сега се намери „под“ сегашните).

Това положение българският народ осъзна още незавършила една година от заместването на старата власт с новата. Така че от края на 1945 и началото на 1946 г. илюзиите окончателно паднаха: стана напълно ясно, че „народната“ власт е противонародна. Нещо, в което сама тя трябваше по един драматичен начин да се убеди: в онези тъй несвободни избори от есента на 1946 г., когато въпреки целия терор, който „Партията“ упражни благодарение на целия си апарат и този на държавната власт, народът успя да вкара над сто свои представители в парламента. Оттам нататък на „народната“ власт оставаше вече само да взима мерки, за да се пази от народа...

Лагерите, в които тя още от 1945 г. започна да „прибира“ остатъците от кадрите на предишната власт,

някои по-неудобни представители на предишното общество, а вече и някои вътрешнопартийни „опозиционери“ („антисталинистите“, като например моя приятел и съученик, лекаря комунист д-р Минчо Телбизов, „прибран“ още в 1945 и загинал пет години по-късно в лагерите в Добруджа), тя почна сега да пълни все повече с всевъзможни елементи, които тя смяташе за побудни, по-съзнателни, по-вероятни подбудители на „опозиция“ измежду народа. Щом влезе в сила мирният договор, в есента на 1947 г., и обесването на Никола Петков с последващото ликвидиране на цялата опозиция в Народното събрание, стана възможно да бъде прибран в лагер всеки, който би могъл да мъти водата на режима. Така че към 1950 г. там беше пълно с хора, които не бяха „борци“ в комунистическото разбиране на думата — нито бомбаджии, нито организатори на „ядки“, „въоръжени групи“, атентати, саботажи и т. н. Тук беше просто онази част от народа, която бе смятана за потенциално опасна за новата власт.

Не, ние не бяхме „професионални революционери“ — ние изобщо не бяхме революционери. Ние бяхме частичка от далеч преобладаващото мнозинство българи, несъгласни да ни управляват „от горе“. Несъгласни бяхме да ни управляват така и онези преди 9 септември 1944 г., несъгласни бяхме да ни седят на главата нашите нови „освободители“...

Наближи 1 май 1950 г. Една нощ, към 11,30 ч., когато всички бяхме вече изпозаспали, извикаха „на разпит“ Чемшир-Петко. Еленски чорбаджийски потомък, един младеж просто роден търговец, когото, изглежда, бяха пратили в лагера ей тъй, понеже беше много отворен, съобразителен, баш търговски по характер човек. Петко Чемширов лежеше в помещенията до мен: приятно ми беше да е наблизо тази вечно усмихната и готова да взима всичко от леката, веселата страна оптимистична Петкова физиономия. Върна се чак към 3 часа сутринта. Легна до мене, помълча. Но подир малко си приближи главата към моята и ми пошепна, че на сутринта го пусkali!

Знаете ги нали „малките зелени човечета“, гдето всички знаем, че всъщност такива няма. Няма, ама сега до мен лежеше такова едно — Чемшир-Петко беше като едно другосветско, извънземно същество, което след само 2—3 часа щеше да отлети в оня далечен, друг

свят. В трепета, в който бях изпаднал, как да намисля какво да му кажа да каже, да стори, къде да отиде, да съобщи, какво да пита? Да отиде при К., казах му да отиде при нея, поръчах му още нещо. Но помня, че не можах да използвам излизането му по някакъв смислен начин. Когато някой тръгнаше да излиза — да си отива от нашия свят там, — моментално се създаваше особена психическа преграда между него и тия, които оставаха: изведнъж ставахме хора от два различни свята, говорещи различни духовни езици, с някакъв облак между нас, в който ние вече не се чувахме, не се разбирахме...

Петко го били „разпитвали“. Като знаех вече (от няколко такива „разпита“), че се касае за „подписване“ и поставяне себе си „в услуга на народната власт“ — тоест за ставане на „антена“ — бях сигурен, че това е била цената на Петковото пускане и че той я бе платил. Ами че той не беше „политически“: „стопански“ беше. Поискали са, види се, такъв общителен, какъвто беше, да се движи и да казва, каквото чуе. Че защо пък не, щом срещу това му се дава свобода? Така горедолу, предполагам, е разсъдил Петко, тоя „търговец човек“: *Do ut des* — дават, за да дам; ех, тогава ще дам... „Утре ще има голямо пускане. Ще пуснат и други“ ми каза още Петко...

Като се върнах от работа този ден, тоест вечерта, гледам, в багажа ми бъркано! Каква беше моята — божествена! — изненада, когато в сандъчето си намерих едно толумче от около 1 1/2 kg препечена свинска мас! С крайчеца на лъжицата отстръгнах малко от едно тъгълче на това златисто съкровище: Господи, тя сладка, сладка! Най-вкусното нещо на света!...

И, види се — не си спомням сега, колко съм бил изгладнял тогава, но немалко ще да е било, защото докъм 1 1/2 часа сутринта аз „изблизах“ цялата мас! Лъжичка по лъжичка, като някаква свещена амброзия — всичката тази един и половина килограма слънчево-златиста препечена свинска мас бе изблизана и след 5–6 часа божественият пир завърши. Съвсем не ми стана зле, напротив, добре ми се отрази, цялото ми тяло се успокои, почувствувах се доволен, щастлив, блажен. В онзи момент аз проумях защо казват „облажавам“ някого, „блажени“ еди-кой си! Ами че то просто се загатвало за това „блаженство“, което изпитва тялото...!

Та толумчето беше там, а пък Чемшир-Петко навярно сега е вече във влака, а може и да си е вкъщи. И е започнал да мисли за своите „комбинации“, за търговията си... Петко ми беше разправил, че имал в Аржентина десет ли, петнадесет ли хиляди долара — днес нищо, ама тогава това се равняваше на около три килограма злато. Като следял внимателно цените на житната борса, изгледите за реколтите и прочее указания, „играел“ Чемшир-Петко на житната борса — чак там долу, в Буенос Айрес — чрез срочни сделки! Пустият му Петко: чак и в 1948 г. още играел — чрез телеграми давал нарежданията си на „брокерите“ (борсовите посредници)...

На лагерите Петко повече не дойде. Срецах го после в София: „Какво правиш, Петко?“ — „Довечера заминавам за... „Малката Америка“. Това били Ловеч и ловчанските села: оттам много хора се изселили на времето в Америка; после, на стари години, доста от тях се върнали да си доживеят дните в родния край, донасяйки долари. Петко ги изкупува и ги препродава в София. След някое и друго време беше го хванала стопанската милиция, та отиде Петко в затвор. Но се върна бързо. И все по кафенетата на ул. „Раковски“, все по центъра на града — усмихнат, контактен какъвто е. Ясно: Петко „слуша“ (официална „антена“ е станал). Домъчня ми за него. После почна с представителства на някакви ТКЗС-та, на промишлени предприятия от провинцията. А все с тази весела усмивка. Спокойно си говорех обаче с него: знаех в душата си, че това е добър, незлобив човек. Трудно мога да си представя да е сторил някому беля... Имаше много чувство за хумор. И си представям как ли ще се е смял в „другия свят“, където един ден разбрах, че отишъл, когато видях разлепените некролози: на един пишеше отдолу не „От приятелите му“, ами... „От последователите му“!

Един ден след като Петко си бе отишъл, строици ни на плаца и почнаха да четат списък. Които си чуеха името, трепваше нещо в душата им, че това е за „пускане“ — първомайското „лабаво“. Но като се погледнахме първите десетина извикани — аз бях № 16 поред, — то все „лоши“: не можеше това да е за пускане. И действително, като завърши четенето на списъка — станахме 70 души, — държа ни кратка остра реч

някакъв началник: че не сме се били „поправили“, че сме били „злостни“, та затова не ни пускали и ни връщали на Острова. Почти всички бяхме все земеделци.

Закараха ни на „Обект № 1“ — станал вече „главният“ — срещу селото, там, при грамадната туфа от неколкостотин великолепно каваци. „Обект № 1“ се очертаваше като околийски център — „столицата“ на Острова. В бележките си съм записал следното:

„Май — Копан на № 1.

15 май: на градината, на брега. Не е лошо.

12. VI — върнат на № 1, по донос.

13. VI. 50. Днес, вторник (снощи ни върнаха от градината) караме говеда от селото за Острова, из-разните стопанства.“

Дните на „градината“ действително не бяха лоши: работехме пръснати — едни навързват домати за прътите, други окопават, трети наливат („налюват“ — произнася Лозо от Харманли; „рюба“, вместо „риба“. Откъде ли е това?)...

При работа на площ от 450 декара — колкото, мисля, беше тази на „градината“ — не можеше никакъв надзор да се упражнява отблизо. При това, щом като трябваше да се върши доходна работа, милицията омекваше, а и храната се подобряваше: фасул-чорба, и то гъста — по черпак на обяд и за вечеря. Освен това тук-там намериш маруля, отскубнеш лук, наскубеш лапад, връхчета коприва. А също и колетите бяха пуснати редовно: по 1 на месец, което бе богата работа. Глад нямаше. Милиционерите продължаваха да бият, щом им паднеш; но не бяха големи побойища, нито имаше убити, нямаше и бягства — поне аз не съм знаел за такива.

Дните не бяха лоши, но нощите се оказаха ужасни. Спеше се в някакви стари военни палатки. Ние, „новите“, дойдохме, когато всичко бе вече препълнено. Неколцина успяха да се вместят на пътеките между одърите на вече настанилите се обитатели. Аз не успях, пък и собствено не исках: това означаваше да легна просто в пепелта, да прекрачват и стъпват през мен, за да минават. Така че легнах във, досами палатката.

Добре, ама една нощ пристига някаква проверка: не може! И ни задължиха всички, които лежахме във, да се напъхаме „вътре“ — тоест... направо под одърите. Ако някому не е ясно какво ще рече „клаустро-

фобия“, нека си представи в какво положение се намерих аз: под един одър от леса, на не повече от 30—35 сантиметра над тревата: носът ми почти опираше лесата, не мога да се обърна... И сега, като си спомня това, почти се задушавам, не мога да си поема въздух: да, дори днес, в момента, както пиша тия редове. Това бе едно от най-ужасните времена в живота ми. Но нарежданията бяха категорични: когото намерят „вън от палатката“, стрелят го за „опит за бягство“.

Как съм прекарвал там тези нощи, не си спомням подробно: останал ми е в паметта единствено този всекивечерен ужас. Най-сетне една надвечер не издържах: както се бяхме току-що прибрали, вдигнах си багажа и се настаних в една от палатките — на пода, в края на пътеката. Идва подир малко един дангалак — грамаден мъж с остро, неприятно лице: legioner, станал тук „четен“. Почна да ми дърпа багажа — да го изхвърля. Скочих и стана една размяна на няколко силни юмрука. Разтърваха ни. За моя изненада на мен никак ми „олегна“: сега разбрах защо някои хора обичат да се бият — ами че то действително доставяло особено удоволствие, тая размяна на удари, при която замахваш с все сила... Изкарваш си го „на него“: и ти олеква!

Като гледам бележките си, това ще да е било на 11 юни. Защото на 12 юни ме върнаха на „Обект № 1“ — онзи legioner бе, види се, направил нужното, за да ме махнат от „Градината“. А да работиш на „Градината“ се смяташе особено благоприятно, всички искаха да са там.

Тук, на „Обект № 1“, в първата половина на май, лежахме с Цвети Иванов* в едно „помещение“. Имаше много място, бяхме се настанали нашироко, върху една горна леса. Спомням си, че често си говорехме за нашите майки — той ми разказваше за своята, аз — за моята. И двамата бяхме изпълнени с обич към тях, нашите майки, чийто образи сякаш ни придружаваха, бяха там, с нас. Не можехме да се наприказваме: все за тях.

* Многообещаващ млад човек от социалдемократите около „Свободен народ“, загинал на „Обект № 1“ от тетанус. Мислех, че е от убождане на пирон. Но онзи ден Латин ми каза точно как станало: наранил крака си в дъска, минавайки по понтонния мост, замърсен от прекарвани там говеда.

Но сега едва се видяхме пак, и ме вдигнаха да ставам говедар. Цвети ми обеща да събира броевете на в. „Отечествен фронт“, за който бях абониран, и да ми ги препраща на обора. Тогава го видях за последен път. Какво знае човек?

Беше ми говорил Цвети и за своята годечна — мило и сърдечно момиче, което познавах, брат ѝ беше в ИМКА. Но после, като загина Цвети, аз, в София, нямах душевни сили да отида при нея, да ѝ разправя. Видях я много по-късно, когато бе вече омъжена. Господи, защо е, как може да е такъв светът? Как се забравя човек като Цвети? Законите на естеството били такива... Само че защо душата на човека не приема „законите на естеството“, бунтува се безпомощна... И сега очите ми се примрежват от мъка за тебе, чуден момък Цвети!

Намирам — пак в онези бележки — „Писмо до майка ми“: „Ти си най-светлата звезда на моя небосклон. Чрез тебе се държа в света. Чрез тебе вярвам в човека. И в Бога. Ти си небесен гълъб. Виждам очите ти — живите ти очи в мрака. Възможно ли е един ден тебе да те няма? Не може да няма друг свят, защото ти си тъй жива. Умират мъртвите, а такива очи като твоите не угасват, само — гледат други небеса. Чрез тебе вярвам и във вечността на живота. Свещена пръст, та, на която стъпваш, свещена пръста, която един ден ще те приеме!“ Моите думи към майка ми; на Цвети — към неговата — същите бяха.

Животът без Цвети... Какви ли мисли, чувства са свързвали тази майка с този мъжествен и нежен момък, какъвто беше нейният Цвети? Каква ли безбрежна обич е била ударена в сърцето, когато неговата майка е научила, че той лежи там, в гробищата край Дунава? Живот без Цвети... Какъв ще е бил този живот за нея?

Снощи ни върнаха от „Градината“ — караме говеда от селото. Тези са думите, с които съм означавал в бележките си началото на своя живот като говедар и свинар на Острова.

Стадото, което ни повериха, закарахме чак на другата страна на Острова — към „Главния Дунав“. Островчето „Бързина“, където лани бяхме правили салове, не ни затулваше погледа към Румъния — то бе оста-

нало край горната част на Острова, а нашият обор беше и долната. За наша голяма изненада имаше нещо като обор! Бяха си дали труда да наковаг ограда от три реда дървета, захванати кое за околните кавани, кое за гобти в земята дебели колове. Откъм реката беше свободно. Така че, щом вкарахме добитъка зад оградата, „нашите“ телета веднага се втурнаха да опитат вкуса на дунавската вода.

Имаше даже и нещо като колиба: то всъщност само едни клонци, опрени на едно напречно дърво, с една дума — бостанджийски заслон. Можяхме да се съберем вътре седмината — колкото говедари бяхме дадени за това стадо. Би трябвало впрочем да се наричаме телчари. Защото не говеда, ами телци имаше да пасем и вардим — кръгло 700 телета, събрани от всевъзможни частни стопанства. (Както след няколко дни се оказа, имало в нашето стадо и доста бракувани крави с почти пресъхнало мляко.) Както и да е, говедари ни водеха. И като ни видяха веднъж с добитъка най-сетне вкаран зад оградата (някой беше измислил по това време „лагерното“ отглеждане на добитъка и самият обор — приложение на тая политика), милиционерът и надзирателят ни събраха, прочетоха ни някои и други наставления, като например какво ще ни се случи, ако някой се опита да избяга, и ни оставиха оттам нататък да се оправяме сами — под ръководството на един отговорник, когото те посочиха измежду нас.

Определянето на отговорника стана с взаимно съгласие. Този, който бе почнал още по пътя да се очертава от само себе си като „ръководящ“ и „отговорник“, беше един младеж самообладан, говорещ някак си примирително-приемливо с милицията и непредизвикателно с нас: през цялото време на милицията казваше „да“, пък обясняваше на нас, останалите, че това, което „те“ казват, било право. Така че, като си тръгнаха надзирателят и милиционерът нея вечер — първата — и ни оставиха лице с лице с ширналия се към Румъния великолепен вечерен Дунав, до нас колибата от клонци, а по-нататък оградата на обора, — положението е „ръководството“ беше изяснено: и по негласно съгласие, и по нареждането на „господарите“, отговорник щеше да ни бъде Първан от Пловдив, с неговия очевидно политичен характер, открил се още в началото.

Настанихме се в „колибата“ — място имаше достатъчно за всинца ни, даже и сандъчетата, и куфарите (включително и моята „библиотека“ в мукавената кутия от уж вулканфибър) наредихме там. Накладохме огън. И с тихия, сребърен Дунав, плъзгащ се долу, под високия бряг пред възхитените ни възпреки умората очи, покрай лумкащия весел огън от изобилния сух клонак наоколо, наседали върху няколкото търкулнати край огнището дънери, ние разбрахме, че тук ни чака... щастлив живот. След мъките от сутринта, когато с часове бяхме гонили из улиците на селото тоя ненаучен добитък; след врявата и побоищата с тояги — ние по добитъка, надзирателите и милицията по нас, — докато да прекараме добитъка през ръкава между селото и Острова; след изнурителното гонене, докато се доберем до обора и вкараме телетата зад оградата, сега изведнъж проумяхме, че ни е провървяло. И се разприказвахме край огъня: кое да се поопознаем, че все бяхме един другиму чужди: кое, че въпреки умората не ни се лягаше, толкова вълшебна беше обстановката под тия грамадни каваци, с величествената пред нас водна ширина, която се плъзгаше почти безшумно — къде надясно, къде надолу, зад клоните, надвесили се над тъмнеещия бряг.

Скоро след като си легнахме и се разположихме да спим, започнаха някакви шумвания, трополения: под нашите одъри, около кошниците ни, та чак и през нас — отгоре, както си лежахме! — притичваха... плъхове! Туинахме два-три пъти с тоягите, белки ги сплашим: нула резултат — просто не ни обръщат внимание, знаят си своето. Наскачахме тогава, решени да ги прогоним. Но те не бягаха навън от колибата, а навътре в нея; завираха се под одърите, към сандъчетата! При това невероятно грамадни плъхове! Кученцето, което се присъедини към нас на път към обора и реши да остане за постоянно, се опита храбро да ни дойде на помощ. Втурваше се към някоя страна на колибата с явно намерение да хване поне един от нашите неочаквани съжителци. Но изпод сандъчетата изхвърчаха срещу него три-четири грамадни плъха — аха да хванат те него, а не то тях! И храброто мило кученце побягваше с квичене на десетина метра, за да се хвърли пак в сражението, като истински воин. И да побегне пак: те просто надхвърляха възможностите му.

Мисля, че още тази нощ се изселих от колибата с плъховете, макар всичките мои съговорари да останаха вътре. Очевидно нервите ми на градски човек бяха по-неустойчиви от тези на българския селянин. Та останаха си тия българи със здрави нерви вътре, не отстъпиха от полесражението.

Настаних се на десетина-дванадесет метра от колибата — под клоните на грамадна върба. И до мен още известно време долитаха звуците от борбата; която се водеше вътре в колибата: понякога отделни тупвания със сопа — очевидно опити за разправа с някой прекалено нахален плъх — плюс масови залпове от... цветисти народни изрази, които нашенският човек сипе, когато вече не знае какво да прави. Постепенно тази предимно словесна и, разбира се, безрезултатна борба бе подменена с някакви нови звуци: мрачни гръмоления, прерастващи в трещения като кога изпращи светкавица; някакви застрашителни ръмжения; и едни съскащи, скърцащи, прашащи и свистящи свирения, пред които звуците на седмотръбната свирка *fistula septenis canis* на Овидий треба да пасат... Българинът с дебелите нерви спеше своя юнашки сън. И чрез него той си създаваше ново, неочаквано психическо оръжие срещу плъховете. Горките, не вярвам, много от тях да са издържали на тая масирана атака от български селски децибели. На сутринта — аз под върбата, моите хора в колибата — всички се бяхме наспали. Само плъховете — доколкото изобщо още се показваха — ми изглеждаха малко сандърдисани, оклюмани: току се примъкваша да си почиват под сандъчетата. Такава бурна звукова контраатака сигурно не са очаквали...

Скоро се снабдих с двадесетина летви, които намерих из пуцината при скитането подир телетата, когато почнахме да ги извеждаме на паша. Очевидно Дунавът, кога придойде, залива и всичко наоколо, та намирахме дъски, даже части от сандъци, какво ли не! Тези летви ми свършиха отлична работа: направих си от тях дървена скара одър, така че да не лежа направо на земята. Помнех вече от опита със землянката, която копахме лани на „Обект № 1“ с Латин, че с пръстта човек да си няма работа — поне докато това зависи от него... Напластих върху летвите (самите те подредени върху напречни „кушаци“) изобилно суха

трева, разположих отгоре едното си одеяло и стана легло екстра: там, под клоните на върбата — та да не пада върху ми роса. Пък и човек — не зная защо — сякаш предпочита да има нещо между себе си и откритото нощно небе.

Една постоянна трудност бяха комарите, или по-точно папатаците. Денем те не се явяваха масово. Пък и ние бяхме все в движение в повечето време все на слънце. Нощем обаче те излизаха из своите влажни скривалища изпод листата на кавациите и върбите, изгъстия къпинак, из дупките на хрулупите вековни, долитаха откъм срутения бряг на ниско падналия летен Дунав и търсеха да си смукнат кръвчица от нас. Опитах да опазя лицето си нощем, като захлупя главата си със сандъче с марля от горната страна. Легнах нея вечер горд, радостен: намерил съм му колая. Нищо не излезе: като легнах по гръб и поставих „дихателното“ изобретение над главата си — или по-точно вкарах главата си в него, макар че бях нарочно оставил много място между лицето и марлята, само след няколко минути в тази позиция вече се задушавах и бях целият в пот. Не беше това разрешението. Пък и не беше само лицето: жилеха и по ръцете, по гърдите...

Тогава се спрях на друга идея: хем по-комплектна, хем по-проста и практична. Обличах вечер — за през нощта — две ризи: най-дебелите, каквито имах. През две такива ризи една връз друга жилото на папатаците не успяваше да стигне до тялото ми. В това отношение бях спасен. За ръцете намерих същото разрешение: вкарвах ги в скиорски ръкавици от брезент, по принцип предназначени за предпазване от студ и несъмнено изглеждащи странно върху ръцете на човек, спящ посред лято, при температура всякак над 20°C — жегата край Дунава и нощем не капитулира. Оставаше обаче главата... която аз просто „опаковах“: обвивах я цялата в пешкири, при това и с кепето войнишко. Единствено непокрити оставях ноздрите си: трябваше все пак да дишам... Така опакован, лягах по гръб върху „леглото“ си от левите, тревата и резервното одеяло — изпълнат и неподвижен като мумия. И трябва да кажа, че спях. Скоро носът ми — около ноздрите — беше вече изтръпнал от настървените жиления на отмъщаващите си за тази „нечестна“ според тях моя нощелъпка на милионите рояци крайдунавски папатаци.

Иначе, слушах ги със сладост как дзинкат около ушите ми, без да могат да се докопат до мен. Понякога ме пробуждаше изненадващо тупване по корема — прескачаше ме жаба, запътила се по нощните си задания. Или пък — рядко, много рядко е било — притичваше отгоре ми мишка (за плъх не си спомням или тъй и не съм разбрал, че е било плъх: тогава спях дълбоко и сутрин се събуждах пълен с кислород и сила. Добре е, когато изпитанията те сполетят млад...).

Пасенето на добитък се оказа работа недотам проста. Усложненията не идваха само откъм добитъка, ами и откъм самите „говедари“, новоизлюпени каквито бяхме, че и неколцина опаки, несговорчиви, нещо тук най-неуместно — защото отговорността беше колективна: мине ли инспектор и види, че телетата са „набили“ в царевичните полета, връхлита с тояга по всички нас...

Видинският адвокат и съдия Петър Пантев — един симпатичен и добродушен дребничък шкембелия с тънки крачета — бе очевидно най-неподходящата личност за говедар и телчар, каквато човек можеше да си представи. Той обаче беше изпълнен с добра воля, съзнаваше, че е в колектив, че не бива да се нехае за сметка на тези, с които се печеш на един огън. Ако не можеше, поне се стараше.

Не такива бяха обаче „другият Димитър“ и „Доктора“...

Седем в колибата. Постоянният състав в колибата бяхме седем души — по един на 100 телци. Но се смениха, не бяхме все същите. Запомнил съм освен отговорника ни — дали името му не беше Първан? — хубаво и умно момче от Пловдив с несъмнено гръцка жилка в характера заради умението му, тази негова политичност... още и девет или десет имена: Дончо от Троян, който толкова приличаше на младо биче, че зарад него едно хубаво наше биченце нарекохме „Дончо“; Иван Шръкалев от Свиленград, висок, мърнав, кокалест, някак си „шръклив“, просто... не си откраднал името; „генералът“, онзи фелдфебел, когото ни пратиха по едно време и се опита да „командува“ телците, но нищо не излезе; Димитър (старчето от Родопите, мисля), който единствен между нас сякаш беше роден да се разправя и с телци, и с природата изобщо; Борето, хубаво софийско тарикатче — техник, мисля, е бил; за Пантев

вече казах... Разбира се, и аз. Всички бяхме обикновени хора, неинтересни; нямаше между нас никакви политически личности — нито от миналото, нито на вероятно тогава, както смятахме ние, земеделско бъдеще. Ах, щях да забравя: с нас беше и Борето бояджията: онзи, „антената“, който ни издаде за млякото. За млякото, че и за качамака. Беше дълъг, мършав, с нещо фалшиво на лицето и в устата с не всичките зъби, някак си като нащърбени.

В условията на лагерния живот се откриваше сравнително лесно, ако някой е станал „антена“ на милицията. Може би е имало и такива, които да не сме усетили или които неоснователно сме набедили. Но те ще да са били редки случаи — и едните, и другите. Убедени бяхме, че Бояджията е антена. И затова по общо съгласие отговорникът ни предприе каквото трябва, за да го махнем. Това „каквото трябва“ ще е било и то някакви постъпки пред милицията, я коректни, я и не съвсем — защото и нашият отговорник ще да е бил и той „съгласуван“. Как иначе щяха да го оставят на брега на Дунава отговорник на седем души без стража?

Та за Борето бояджията. Гледаме по едно време Борето яде... змиорки! Яде, на други не дава, къде ги хваща — не казва. Проследил го един ден Димитър (хитро старче с извънредно загубен вид, а пък като говедар из Родопите военните го прашали — с апарат „Лайка“ ли, „Цайс-Икон“ ли беше — да „се изгубва“ отвъд границата и... да снима „линията Метаксас“...). И какво да види: Борето вади змиорки из една яма в гората! Като дошло наводнението през пролетта, напълнила се тая яма със змиорки, после водите се оттеглили и змиорките останали там „на склад“... Не ни хареса тогава това, че яде сам, не дели с другите. Виж, Димитър беше друга работа — просто селско старче, ама като извади една „пчела“ и донесе кофа мед заедно с въсьмчните пити, раздаде на всички. И сега ми е още в устата вкусът на пчелния въськ, който дъвчех, за да изсмуча меда; и сега ми е още в душата жестът на това родопско старче.

Като мина някой и друг ден, Иван Щръкалев и Димитър забелязали, че в стадото имало и десетина крави, които можели да дават по малко млекце! И почнаха да доят. Помагах както мога и аз. Държех кравата за рогата. Залисвах я с приказване, потупване, докато

онзи, отдолу, я доеше. Млякото не беше много — една кравичка от тия, бракуваните, даваше между половин и кило и половина мляко на ден. Но се събираше общо до 8—9 литра, па и повече — всеки ден! Така че почна луксозен живот: закуска с краве мляко — моля ви се, там, на лагерите! Не стига това, ами чак и да си квасим почнахме! Като го подквасех млякото сутринта, то ставаше тъкмо за „десерта“ на обяд. Даже помня, че окачвахме баката с подквасилото се вече мляко на сянка да се поохлади. Мераклийска работа.

Колкото до качамака, виж, той беше на по-ниско равнище. Ние чисто и просто отделяхме от ярмата. Това беше едросмляна царевица, докарана ни в зеблени чували, за да я забъркваме с кълцана слама и малко морска сол, та да угояваме добитъка. От това царевично брашно става нелош „дивяк“. Можете да си представите колко ни беше вкусен там — както бяхме все гладни, от тоя живот сред природата. Пък и... нали „е крадено“, още по ти се услажда.

Много пъти убеждавах колегите да сме по-осторожни с качамака: не може тая работа да не се разчуе, да не се разкрие някой ден, че ще има да патим. Но не ме слушаха: всички си бяха напълнили торбички с това брашно, държеха ги по сандъчетата си. За да се предвара от неизбежната катастрофа, към която се отиваше въпреки всичките ми предупреждения, бях си поискал да ми пратят от къщи в поредния колет малко царевично брашно, ама бяло. Бях го получил и го държех в един буркан — доказателство, че имам и аз царевично брашно, но то си е мое: ярмата за дивяка беше жълта.

Катастрофата дойде в деня, когато Борето бояджията си замина: връщаха го „на обекта“ след оплакването на нашия отговорник. Като закусихме с млечна попара, Борето каза, че... тъй като няма да дочака обед, да си му дадем още сега, неподквасен, неговия дял от млякото за подквасване.

Така и станало. Към десет и половина, след като си излапал още една попара мляко — от припадация му се пак от „киселото мляко“, — той си взел торбичката и отпрашил право в милицията на „II обект“, към който се числехме. И там разказал как се гощаваме с мляко и качамак ние на брега на голямата река...

Наши милости, разбира се, нищо не подозираме:

изядохме си обедната чорба, хапнахме и от качамака — той беше „на корем“! И тъкмо донасяха баката с „десерта“ — сваляха я от клона на кавака, където бе окачена, за да се хлади киселото мляко, — сред прашияк откъм „обекта“ долетя джипка! Скачат от нея хора и тичат насам. Напред — комендантът, дигнал пистолета, стреля, ще ни избие!

Хванаха ни, както казват, англичаните... red-handed, т. е. „с кръвта по ръцете“. Макар че, за да сме точни, нашето беше... „с окачамачени“ ръце и с баката кисело мляко пред нас! Ритниците сполетяха на първо време тези, които, види се, бяха по-„доверените“; отговорника и още един — май че Борето — софийския тарикат...

У мен ярма за качамак не намериха. След като бях толкова пъти предупреждавал, че тая работа ще свърши зле, аз си взимах ярма и си приготвих качамак, ама вечер късно, когато не може да се очаква проверка. При това в багажа си не оставях шушка от него: напълвах го в стари консервни кутии, които напълвах на издълбани от мен места в стръмния бряг на Дунава. Като тръгнем сутрин, отивах, намирах си моя „знак“ и изваждах съответната кутия... Изобщо ползувах се от съветите на известния френски дипломат Пол Камбон, че *le secret est la condition de la réussite des affaires*... — по нашенски: покрито мляко котки го не лочат...

— Имате ли скрито брашно? Изваждайте багажа, бърже! — скрита някого комендантът, след като свърши с общите кръсъци и ругатни.

Имаше, как да нямаше! Всички си бяха напълнили торбички с тая паднала ни от небето манна — царевичната ярма: да има „за черни дни“. Кой по 7—8 кило, кой и повече. И — връх на неразумността — държат брашното в куфарите и сандъчетата! При всяка нова торба, която цъфваше пред зачервеното от бяс лице на нашия напрасничав комендант, собственикът ѝ се изтъркулваше на няколко метра от светкавичния ритник на нашия господар. Пък пистолетът му все в ръката... Почнах да отварям мойто сандъче:

— Имаш ли и ти?

— Имам, само че съм си го получил от къщи...

— Получил си от къщи! Ти кого ще лъжеш бе?

— Ето вижте, моето брашно е съвсем друго! — показвам на надзирателя. — Добре, че бях запазил и торбичката от колета, надписана с химически молив, обле-

пена с някакви червенеещи се лентички (вместо восяк)... Изобщо: алиби перфектно подготвено...

Съгласи се надзирателят, че, вярно, това не е взето от ярмата...

Като привърши прегледът на сандъчетата и ние мислехме, че можем вече да поотдъхнем, комендантът застана малко встрани, обръщайки се към отговорника и още един, види се, „довереник“:

— Е, сега: това ли е всичкото? Има ли още?

Почнаха да го уверяват, че това било брашното, което сме взели: нямало друго.

— Има, има! — настоя обаче комендантът категорично. И се насочи право към една купа разсипана слама: от нея взимахме да кълцаме, като приготвяхме купчинките ярма за добитъка. С една пръчка комендантът почна да разбутва леко сламата на едно място. „Колегите“ ми посърнаха: и това знае!

— Я разровете тук! — Оказа се, че моите колеги говедари били скрили там цели два чувала! А Бояджията ги видял и донесъл и за това!...

Комендантът беше толкова доволен от начина, по който ни показа своето всезнание, че може би затова не раздаде нови ритници. Закани се да ни върне „на обекта“. След това се качи на джипа и изчезна в гората. А пък нас, „престъпниците“, милиционерите ни подкараха в процесия в следния ред: напред вървим двамата — единият бях аз, другия не помня — с баката кисело мляко (дали не бяха две?), натегнала на прът между нас двамата; следват двамата с по един чувал ярма на гърба; зад тях останалите носят торбета, подути от ярма — онези жалки доказателства, че ние, „питомците“, сме си позволили да хапнем от... яденето на... телетата!

Така влязохме в „Обект № 2“. И — право в комендантството. Там ни стройиха до стените с лице, залепено досами мазилката, на отстояние няколко метра един от друг. Никой не смееше да се опита да говори със съседа си; наоколо пет-шест милиционери — гневни и те, вземат терк от началника си.

Почна „разпит“. Вкарат един от нас, после друг. Всеки по двадесетина минути... Скоро напрежението спадна. Комендантът се качи пак на джипката, взе си момченцето — то било тук с него — и си отиде към село. Такъв беше: опасен, докато е кипнал; като

му мине — не е лош. Разпитването продължи управителят Пешо. Не беше онзи от Богданов дол — някакъв персински Пешо беше. Куц и той. Меѝ ме вкараха, когато вече сенките на върбите бяха станали бая дълги. Наближаваше вечерта, обстоятелство, което ми се стори благоприятно: уморил се е, ще бърза да привърши.

Тоя Пешо наистина не беше като оня от Богданов дол. Скоро ме усети, позна, че съм от „учените“. И почна да ме разпитва къде и какво съм учил; разпитът за млякото и качамака бе забравен. А пък като разбра, че съм следвал в Швейцария: „Виж какво, казва, тук сме сами, никой няма да чуе: кажи ми — как е там? Ама кажи ми точно, как е там? Не бой се, никой няма да чуе!..“

И почнах аз да му разправам: за железниците, за къщите, за хората — как живеят, какво ядат, как се обличат, как се плаща работата. На всеки две мои изречения се чуваше негово смаяно „Така ли е?“ и мое следващо все по-сандърдисващо го „Така е!“. Дожаля ми за него, очевидно държан в неведение за живота и нещата „на Запад“; дожаля ми за това, че там действително е толкова за завиждане в сравнение с това, което е у нас; мъка ми стана, че е така, че сме толкова назад. О, кога ли няма вече да има такава огромна разлика между това, което е „там“, и това, в което сме ние?.. И продължи нашият разговор може би към цял час. Накрая ме отпрати съвсем човечно — с някакви съвети, напътствия, не помня какво беше, но замислено да бъде любезно.

Върнаха ни при колибата наша на Дунава, но не и „свободни“: трябваше за наказание да разтоварим двата шлепа камъни, докарани сутринта малко под нашия обор, където бяха хванати с въжета за брега. Такава беше заповедта на коменданта: никой никъде не биваше да ходи — няма да яде, няма да спи, докато не се разтоварят шлеповете!

Почнахме. Дъските, по които вървахме от шлепа до брега — тесни, кривят се, почнахме да падаме с камъните във водата. Милиционерите, които ни вардеха, стрелят — ех, над главите ни, ама не е весело да стрелят по тебе, па макар и над главата ти, когато се хързеляш като по лед по оная мокра и крива дъска, и то с по един голям камък под мишница от двете страни. Стана вече късно, притъмня. „Капитанът“ на мо-

торницата, довлекла шлеповете — цивилен някакъв техник, — почна да се обажда: да сме бързали. Дразнеше ни, ама си мълчахме. По едно време с плачевен глас той почти извика към нас нещо, което има голям успех:

— Ама влезте в положението ми, аз не съм вечерял! — Ние се спогледахме: тъжно беше, че капитанът не е вечерял.

Подир малко той пак излезе от кабинката си и пак ни подкани да проявим повече разбиране за неговите мъки. Проявихме:

— Капитанът не е вечерял! Давайте, другари! Побързо, другари. Влезте в положението на капитана: капитанът не е вечерял! — започнахме да се подканваме ние едни други, продължавайки еквилибристичните си „пътувания“ по мократа дъска от и към шлепа.

Имаше все пак срам в този човек. Като даде „заден ход, заден ход“, той потъна в кабинката си. И вече не посмя да се появи пред очите ни.

Как свърши разтоварването, не помня със сигурност. Май че милиционерите, искайки да се прибират вече и те, ни разрешиха да оставим довършването на свалянето на камъните за „утре“. Тогава онзи капитан, где то не беше вечерял и беше ни много натъжил с това съобщение, завъртя мотора и потъна в тъмното на реката, към Свищов...

Като отворих сега бележките си за тази случка, намирам записано само следното:

„14 юли 1950 г.: качамакът, киселото мляко и провалът. Разходката с баката и сандъчетата, разпит. Разтоварване на камъни.“

Само толкова — това съм записал за станалото него ден с нас, седем човешки същества на брега на Дунава, в средата на 20 век, в комай центъра на Европа. Датата, забелязахте ли датата? Четирнадесети юли, 14 juillet — Френската революция; ладането на Бастилията, Декларацията за правата на човека и гражданина; „Човек се ражда свободен...“. По този начин отпразнувахме ние тоя 14 juillet тук, 170 години след обявяването на „правата на човека“...

Преди да разправа какво стана после, след десетина дни, нека кажа какво станало, като се върнал комендантът в сградата на милицията, на „П обект“, след като беше ни изловил с качамака и млякото. Разказвам случката, както я научих в следните дни от

лавкаджията на обекта, един доста виден партиец, но нещо сгазил лука, та беше и той* при нас, но, разбира се, поставен „на перваз“: да си лавкаджия беше пар екселанс „перваз“. Влязъл комендантът в „канцеларията“ и пратил да му донесат от лавката кутия „Картел I“. Връща се шофьорът: няма „Картел I“ — само „Арда II“.

— Прескочи до село, та ми донеси един „Картел“! — наредил комендантът на шофьора Енцо. Тук се чул обаче гласът на Иван партизанина — той беше началник на тия 7—8 милиционери, от които се състоеше стражата на „II обект“, тогава малоброен. (Истински партизанин, прекарал повече от година действително „в гората“, сражавал се за тая-власт, но неможеш да търпи нови „деребеи, той станал неудобен. И за да го отстранят, пратили го на Острова.)

— Който разкарва така хората, за такива дреболии, е гад! — това рекъл Иван партизанина, прост старшина, на началника си — един майор!... Тъй поне гласеше описанието на случката, така ми я предаде Марко (лавкаджията). Може би поради тази причина комендантът си е обрал крушите сравнително бързо: види се, не ще да е искал да си има много-много работа с тоя „неудобен“ Иван...

А пък за това, какво стана после... пак ядохме мляко! Но този път „с разрешение“.

Споменах вече за гръцко-чорбаджийската жилка у нашия „отговорник“ — онова пловдивско момче очевидно с традиция как да се разправя с „аги“: нали чорбаджиите и гърците в България с „политичност“ са се крепили над другото народонаселение. Та мицава един ден комендантът. Във файтон. Два хубави, лъскави коня. Надвечер. Разположен е човекът:

— Е, какво, доите ли, а? — обръща се към нашия отговорник, който, излязъл напред, мачка кепето в ръце, хрисим, премига. За да бъде годината не 1950, ами 1850, само остава да мачка в смутените си ръце не кепе, ами... фес.

— Как ще доим, господин комендант, моля ви се,

* Полковник Марко Чиков — споменат и другаде в тези спомени — умря есенес, ноември 1984 г. Живееше в края на дните си на ъгъла „Денкоглу“ и „Витоша“: измършавял, жив скелет. Не ми е правил зло; напротив. Бяха го „реабилитирали“, дали му много пари: но на служба не го върнаха.

ние спазваме най-строго вашите нареждания, ние тогава сбъркахме, той онзи, Борето бояджията ни подведе, казва хайде да...

— Така, добре, добре: не може да се дои без разрешение...

Дипломатичният ни отговорник веднага съгледва подалата се възможност:

— Ние няма никога да доим без разрешение, господин комендант, може ли такова нещо? Но ако вие разрешите... така, съвсем малко... То е добре и за тези кравички... Те, ако не се доят, може и да се повредят...

— Добре, добре! Хайде, може да доите там, ама по малко: така, към половин кило на човек... — Отговорникът ни се разсипва в метани, поклони, благодарности, обещания, докато файтонът потъва зад дънерите на грамадните каваци край вечерния Дунав.

Втурнахме се веднага, Иван Щръкалев, Димитър и ние, другите — и кой разбира, и кой не разбира: да намерим кравите онези, да се опитаме да доим от тях пак! Макар че първите двама бяха не само скептични, ами сигурни: пресъхнали са. Както се и оказа.

Ами сега? Разрешение имаме, а нямаме крави, от които да доим! Какво да правим? Изходът беше намерен пак от онова хитро момче — нашия отговорник: толкова млад, пък вече тъй пълен с „чувство за действителността“! Трябва да отиде човек да кандардиса ония от обора „Муртин“, където има дойни крави в изобилие: да „бракуват“ десетина от най-слабите — даващите най-малко мляко...

На следния ден аз се избърснах, почистих си дрехите, издокарах се колкото може най-прилично — за да бъда по-авторитетен, и потеглих на „дипломатическа мисия“: през гори и блата, към оня обор „Муртин“, на десетина километра от нас, гдето имало крави за „бракуване“. През целия път кроех встъпителните си и други слова, с които да убедя Борето касапина, към когото трябваше да се отнеса...

Стигнах най-сетне: това трябва да е. Пред очите ми ограда от дървета, подобна на нашата, ама по-гъста; зад нея, в дъното — палатки. Примъкнах се към една, попитах. Няма го, но ще дойде. Легнах под една върба на сянка. Почивам, чакам, не давам зор. Току се подаде след десетина минути главата на онзи, от палатката: помахва ми с ръка:

— Искаш ли пъпеш? — Смятам за излишно да обяснявам какъв беше моят отговор. Сприказвахме се.

Дойде Борето касапина — очевидно централна личност тука. Намери повод да минем в друга палатка, усещайки, че имам да му кажа нещо по-специално. Знаете вече какво имах да му кажа. Ама на вас пък, четящите тези редове, ще кажа, че там преживях нещо още по-незабравимо от пъпеша:

— Искаш ли кюфтета? — и Борето касапина ми поднесе две!... Години след това разбрах, че и той бил от ония партийци, на които намерили някакъв „кусур“, та затова ги пратили в лагер.

Моята дипломатическа мисия се увенча с пълен успех, поне на думи: обеща да прати. Върнах се потъмно, нашите бяха вече заспали. Край огъня само онова, родопското старче Димитър: нещо се кърпи.

Сега, като си припомням тая „мисия“, питам се с кой акъл бях тръгнал сам, през тия гори пуси? Ами че то — типичен опит за бягство! За това никой от нас не беше помислил: никому не бе дошло на ум каква опасност грози „питомец“, тръгнал сам да прекосява Острова! Че пък и... нощем!

След два дни, надвечер, чуваме гласове: усеща се движение в гората — откъм село. Измежду дънерите на гората се задават... крави! Спази Борето касапина обещанието си. Оказаха се при това „богата работа“: дават към 1 1/2 едната! Този път вече се установи богатото ядене на мляко: по една бака прясно и толкова кисело. А пък като мина комендантът един ден и попита как е, дали доим, отговорникът — пак с феса (пардон — кепето) в ръце и с онази мазна усмивка (измоделирана в течение на пет века в нашите, балканските земи) — започна да нарежда думи на благодарност, да обяснява, че ние, така, само колкото по едно черпаче, за вакуска...

— Може, може... Така, с разрешение, може.

Така свърши тая история с млякото. А пък колкото до качамака от ярма, на него тури край... войната в Корея! Да, точно войната в Корея. Наложило се „да се пестят зърнените храни“ пред неизвестността как ще се развие „конфликтът“ в Корея. Така че ярмата за нашите телета (и... за нас) бе спряна. Какво да се прави — живеем в свят на взаимозависимост — и ние, и вие, теленца мили. И... заедно си останахме без качамак...

Във връзка с тая качамачено-млечна история и с инцидента между коменданта и оня старшина, позволил си да нарече коменданта „гад“, чух за пръв път името на Иван партизанина. Но за него ще разказвам и по-нататък.

Ловя риба. Отмина случката с млякото и качамака, забрави се. Животът ни се нормализира, влезе си в руслото.

Онзи ден стана голям спор: кой ден на седмицата сме. Едни казваха, че е понеделник или най-много да е... вторник; други, че е петък. В края на краищата реши се да пратим човек на „II обект“ — да пита...

Времето — чие и времето, там. Когато влязох в лагера в Богданов дол, а и после, през първите месеци на Персин, забелязвах много ясно как времето тече. Сякаш аз, самият „изтичах“ с него. Изминаваха дълги, мъчителни, болезнени часове, дни, седмици, месеци. След една година „вътре“ като че ли времето бе спряло да тече — потокът на времето не се чувствуваше вече от мен. Притъпяване, претръпяване? Дали чувството, неможещо да понесе, не отказваше да чувствуваше?

Забравяхме себе си тука. Ставахме други някакви. Биехме добитъка — и тези, които не бихме го сторили, ако бяхме себе си. Побойща... Та нанасянето на побой означава да биеш... по-слаб от тебе: инак не би могъл да го биеш я! А това достоен човек не би трябвало да върши. Онзи ден Доктора. Ако не го бих, то беше само защото не се съпротивляваше. Дигнах го и го тръшнах оземи. Ами ако той беше по-силен от мене? Но нали беше по-слаб, позволявах си да ми се иска просто да го убия, позволявах си да бъда разгневен... След тая сцена не бях кой знае колко доволен от себе си. Психически е сигурно по-лесно да убиеш човек, който се съпротивлява, отколкото такъв, който се предава...

Ние бием добитъка. И побоят над добитъка е несъмнено подготовка — психическа нагласа — за побой над хора: свикваш да биеш по-слаб. Добитъкът е... по-слабият, побоят над него е начало на озверяване. Чувствуваш, че вършиш нещо, което не бива. Чувство на безнаказаност. Сигурно същото е и у „тях“: когато те, милиционерите, бият нас.

Много ме ядосваше и „другият Димитър“. Доктора и той не си гледаха работата. Оставяха добитъка да прави всевъзможни бели: нагазваше в доматиите, влизаше да пасе в царевичата. Не бях съгласен с това.

Това не беше никакъв „саботаж“, ами чисто и просто нашенска мърлявост, мързел, некоректност. Имаше на копанта на царевичата едно анархистче от Радомирско: не си копаеше браздата сигурно с чувство, че „саботира“, ама нямаше нищо против ние да му я копаем. Между тях той впрочем беше изключение: нямаше колегиални от „анархията“.

В гората намерих рибарско кошче — изплетено от върбови пръчки, с отвор, през който рибата, като влезе, не може повече да излезе. Хитра работа; ще опитам, рекох си, може пък да хвана.

Тук, преди да „потъна“ в моя риболов — това стана, когато бях вече нощен пазач на обора и ми се промени значително начинът на живот, — нека дам последните думи, които съм записал там за Цвети:

„24. VII. Днес научих, че преди няколко дни Цвети Иванов починал в болницата в Свищов. Беше се заразил с тетанус, изпратили го в болницата късно. Онзи ден един болен, дошъл от Свищов, съобщи, че имало подобрене. Но вчера, като бях с добитъка на брега на един канал, гледам отсреща няколко души от „I обект“. Какво ново има? Новото е, че Цвети умрял — след онова подобрене дошло влошаване. Извикали майка му. Когато дошла, били го вече погребали... Умрял Цвети... Сбогом, мили Цвети. Обичах твоето нехубаво, но мило, продълговато, сипаничаво лице, огрявано от отворения ти, умен и честен поглед. Обичах енергията ти, идеализма и добротата ти. Обичах те като един капитал на народа ни. Сбогом на тебе, Цвети, със сълзи. Със сълзи горчиви, както за млада надежда. По-тежко ми е на душата без тебе, много по-тежко. Защото такива като тебе нямаме много.“

После съм разговарял насън нещо с майка си: нали ние с Цвети все за нашите обични майки си говорехме:

„4. VIII. И тази нощ, както почти всяка, сънувах майка си... Обичам я страшно, непреодолимо, отчаяно. И само нея сънувам, и с такава любов я сънувам: добрите ѝ очи, милите ѝ, набръчкани ръце. О, майко, почакай ме, почакай ме!“

„12. VIII. Сънувах Цвети: пред мене — но само по-

ловината от него, — разрязан е с трион и само предната половина е пред мене, леко облепната до стената. Много красив... Ние двама (с още един) се храним, а половината на Цвети е все пред нас: по едно време почва като да пада. „Трябва да е почнал да се разлага“, казвам. Другият отива да го повдигне: не се е разложил, устата му се отваря и затваря, като че ли иска да каже нещо. Поставяме го между нас двамата и му даваме лъжица да яде с нас. Но той не може, не знае как да държи лъжицата, забравил е. И сега става ясно, че ние сме само с едната половина на Цвети — душата му — и затова не може да държи лъжицата, да се храни. Тялото е умряло, но душата е жива и е с нас — и затова е тъй хубав, чист, красив.“

„16. VIII. Какво пишеш бе? — Писма... до непознатите си роднини... Кой са тези „непознати роднини“ ли? Всички българи.“

Онова кошче го заложих в Дунава: затиснах го с два големи камъка, вързани с тел, която прекарах отгоре...

Как точно умря Цвети? Ето това, което чух тогава на Острова. Цвети стъпил на замърсен пирон. Отишъл при „лекаря“. За такъв се водеше тогава Х. К. — „Фюрера“, — онзи жалък индивид, когото генерал Луков харесал за — моля ви се! — „фюрер“ на България!... Не съм познавал генерал Луков лично. Ама се питам какво ще да е бил самият той като човек и политическа фигура, щом е могъл да си избере този дебелак — компендиум на всички глупости, гадости, простотии и безхарактерности, това абсолютно нищожество! — за „водач“ на българския народ! Та значи при този незавършил студент по медицина, който сигурно и никога не би могъл да завърши, като „лекар“ на „I обект“ Цвети отишъл за инжекция. Отказал — „нямало му нищо“. Пък то и какви ти инжекции на Персин? Но поне да беше го пратил в болницата в село — там не може да не са имали. След два-три дни Цвети пак отишъл, но „фюрерът“ казал, че „симулира“. Закарали Цвети в болницата в село едва когато било вече абсолютно късно...

А пък за Х. К. — „фюрера“ — мога да кажа, че той беше перфектен случай на единство между душа и тяло: гадостта на характера му бе превзела самото му лице, което извънредно много наподобяваше на... онази част

от тялото, която образува долните форми на гърба... По едно време беше ми и „културпросветник“: май есента на 1952 беше това...

Всъщност моите риболовни начинания — или по-точно опитите за такива — почнаха още преди да намеря кошчето: с въдици. Но дунавските сомове и прочее риби — изобилни тогава в голямата и чиста все още река — презираха моите въдички с набодени по тях червеи. Собствено: червеите ги нямаше сутрин, като отидех да проверя: само че и риби хванати също нямаше. Я ги отмиваше водата тия примамки, я ги излапваха някои умели сомчета — познавачи на опасностите от въдичките...

В кошчето няколко дни все бе празно: не ще да влезе там тая риба и не ще. Докато една сутрин найсетне гледам шава нещо — малко сомче, сатенено едно такова!

Именно тоя ден, на обяд, съдбата ми се промени: решихме да отделим един от нас за постоянен нощен пазач на обора. Досега за тази работа се редувахме. Откъм 10 часа вечерта, та докато съмне, един от нас трябваше да обикаля обора. Така че добитъкът да чувства човешко присъствие наоколо: даже и когато спи, добитъкът обича да знае, че го пазят, иначе изпада лесно в паника — кога от някакъв внезапен шум, кога от сянката на прелитащ под луната бухал. Бяхме се напатели от няколко такива нощни смутове, при които телетата разбиха оградата и побягнаха да се скрият в гората.

Никой не искаше да е нощен пазач. Защото, вярно е, имаше на разположение деня, за да се наспи, ама негово задължение беше също и да изрине в Дунава всичката тор, натрупала се през нощта от тия седемстотин говеда — не по-малко от тон и половина, при това от площ, ширнала се на няколко декара... Аз обаче бях си направил друга сметка. Нощем и без това ставах, за да чета. Със службата на нощен пазач дежурството си щях да прекарвам кое в четене, кое в премисляне на прочетеното — докато обикалям през час-два край оградата на обора. Таман за мене начин на живот! Колкото до спането — ще се оправям: вечер ще поспивам, докато другите се въртят още около огъня, докъм 10 часа ще изкарам поне два часа сън. Пък заранта, щом се размърдат те и почнат да стават, аз

ще лягам вече. Така ще спя към три часа — докъм 8—9 ч. Сетне ще закуся, ще видя хванала ли се е риба и ще изрина, каквото има да се рине — направо гимнастика за ръцете и кръста! Ще се къпя в Дунава, ще чета в усамотение... Така че оказа се лесно постигането на общо съгласие: хем другите доволни, че се отърваха от ношните дежурства, хем аз щастлив, че щях да си организирам пълноценно денонощията...

В някои отношения обаче работата излезе не точно както я бях намислил. Именно относно това, как съм щял да си доспивам сутрин, след като другите заминат с добитъка на паша. Оказа се, че с приближаване на есента мишките бяха почнали да се прибират вече масово към разни убежища — в очакване на зимата. Бяхме в края на август, нощем захладняваше, макар и денем да продължаваше оная голяма дунавска жегга. Като съмнеше, аз отивах да спя под един затулен навес от клони, където се бях устроил набързо тогава, щом се реши да бъда постоянният нощен пазач. Вън да се спи денем бе трудно: прекалено светло бе — за сън е нужна тъмнина. Пък трябваше да се крия и от жеггата.

Само че моя навес хилядите мишки смятаха вече за свой! Така че едва легнал към 6 часа сутринта и слушащ отдалечаващите се гласове на моите колеги говедари със заминаващото стадо, мишките не чакаха и да задрема. Чуваха се вече увеличаващи се цвърчения от всички страни, техни взаимни подвиквания и подсвирвания. Тичат коя където си ще, минават транзит през тялото ми, че и през самото ми лице: все едно, че мен не няма, че съм някой пън в гората. За да ги — уж! — сплашвам, както дремех, с една дълга върлина удрях през тридесетина секунди по одъра от клони и слама. Дремна няколко секунди, после пак удар със сопата по одъра. Само че не ставаше от това сън. По едно време — втората заран май беше — усетих, че пандемониумът се увеличи до неимоверна степен: какво е това? Почнах да наблюдавам: я, в моя навес се вмъкнал... смок! При това той не само навеса ми, ами и мишките си присвои, та със светкавична бързина се плъзгаше подир бягащите презглава животинки. Интересни картини, няма що. Само че нали трябваше и да се спи...

За четенето обаче — и изобщо за интелектуалното прекарване на нощта — се сбъдна точно както си бях

мечтал. Щом захъркваха спящите мои съговедари, аз настаняхах големия ветроупорен фенер на скованата от три издялани от нас дъски маса за хранене и почти изправен, така че да бъде насреща очите ми, закрепвах единия от ония два големи тома Griechische Kulturgeschichte от Якоб Буркхарт. И почваше тогава. . . „съпричастие“ на естеството (представено от мишлетата) в духовния живот на неговия — предполага се — любим син, човека. В слабата светлина на нощния фенер аз с труд разгадавах буквите по редовете, съставях от тях думи, изречения и се опитвах да отгатна мислите им. А с мен заедно, наредили се горе, по ръба на корицата на големия подвързан том — десет мишлета с живи, черни очички въртеха и те глава подир мене — „четат“ и те, „съпричастуват“. . . Взимаме така и аз, и те каквото можехме от плодoвете на труда на базелския мъдрец: моите очи, вперени в книгата, техните — в мене. Предполагам, че и те ще да са получавали някакво — интелектуално ли, какво ли — удовлетворение от цялото това представление: не посегна от тях нито едно, нито веднъж да гризне от иначе сигурно апетитната корица. Впрочем книгата ми е на разположение: напълно запазена, ненаядена. . .

През около час се вдигах — да обиколя обора: все покрай оградата, покрай оградата. Оттатък нея току се чуе дълбока въздишка: някой вол изказва своето задоволство, че не е сам в тайнствеността на нощта. Страхна е самотата — с тия подлунни сенки, потайни, шепнещи, с бухала като някакъв цар на мрака, горе, в клоните на кавака — сигурно и за добитъка. . .

Една сутрин ме посети Марко — лавкаджията на „Обект № 2“ на концлагера „Персин“. Аз, докато все още ходех със стадото, минавах край неговото „дюкянче“ в долния край на „Обекта“, отбивах се да си купя цигари, да се посприкажем. Та като ме видя да вадя из дъното на Дунава тия празни върбови кошчета, в които имаше повече мечти за сомове, отколкото такива, Марко каза, че в „склада“ имало един истински винтер! Но трябвало да попита Иван партизанина. И ако той разреши, щял да ми го даде! Винтер аз в живота си още не бях виждал, но много ми бяха разправяли какво е това рибарско приспособление, та си представях какъв чуден улов ще дава. Касае се за една торба от рибарска мрежа във вид на „кошче“, само

че с две „крила“, които подбират и насочват рибата, лазеща по дъното, да се напъха право в „кошчето“, тоест в тази торба мрежа.

Донесе Марко винтера и започнах аз знаменития си риболов. Как го взел ли? Просто като запитал старшината Иван партизанина, оказало се, че онзи бил вече усвоил наложения в родната армия стил, за да отговори „ни съм чул, ни съм видял“. Тоест ако иска Марко (на своя отговорност), да ми го даде. . .

Който се интересува какви риби съм хващал по тоя начин в ония нечувано блажени дни, ще кажа, че имаше — честна дума! — и до лакет и половина дълги сомове!

Било писано тоя мой рибарлък да завърши с патила, въпреки че аз грижливо криех никой да не види винтера ми (покрито мляко котки не го лочат).

Една нощ — хубаво лунно небе беше, пък и разнообразно с къдрави облаци, които месечината веднага посребряваше, щом видеше, че напускам своята нощна читалня — вдигнах се към 1½—2 часа да направя поредната си обиколка: не е добре да оставям добитъка много дълго сам. Крачех бавно край проточилите се успоредно на пътеката дървета на невисоката ограда, като поглеждах към налягалите или — повечето — полуседнали, с изправени, спокойни глави добичета — бели, мраморни божества в лунния зрак. В душата ми бе някак тържествено, духът ми се носеше в посипаната със златния прах на вековете гръцка древност, около гърдите ми бе широко — както е било широко около гърдите на древногръцкия човек, в края на краищата първия европейски човек, първия човек — център на света, първото осъзнало божествеността си земно същество, — над мен и около ми беше вълшебното на прекрасната нощ.

— Стой! Стой там! — извадиха ме от този мой приказен свят два гласа. Из хрусталака изскочиха двама милиционери: Йозо, другия не го зная.

— Застани мирно! — Застанах. Приблжиха се към мен. Държат по тояга и двамата. Ясно: дошли са да ме бият.

Обхвана ме някакво отвращение. Стоях „мирно“, с изправена глава, гледам право пред себе си, напред.

— Обърни се! — Очевидно стана им. . . неудобно: не могат просто да ме ударят през лицето. Продължих

да стоя с вдигната глава и все изпълнен с това отвращение, и все гледащ напред. Създаде се особено положение за тях: или трябваше да ме бият през лицето, а те това никак... не можеха, или...

Тогавата ме минаха отзад. Удариха ме по веднъж с тояжките си. И си отидоха... Каква беше тая работа?

Като разправих следния ден на Марко тая история, той ми обясни, че милиционерите залагали въдици долу, под обора. И някой, който, види се, ме е съгледал да ям риба, ще да им е казал, че вземам рибата, хванала се на техните места. Късмет съм имал, че се е случило нея нощ да попадна на Йозо и тоя с него. Другите могли ей така да ми теглят куршума.

Разбира се, не ми беше работа да обяснявам на милиционерите, че не ловя с въдици, ами с винтер. Само това оставаше: да се разнищи цялата история относно как е излязъл винтерът от склада на милицията и кой ми го е дал. Нямах какво: дискретно занесох обратно ценната мрежа да си я прибере Марко в склада. Трябваше да подчертая, че това стана не по негово искане: аз сам разбрах, че се налага.

Някой и друг ден след тая случка, като прекосях пространството между сградата на милицията и помещението на „питомците“, насреща ми... Йозо. Разминаваме се — аз, както си му е редът, с кепето в ръка, нали съм рай. Но Йозо ми махна да спра:

— Чакай, чакай!... Извинявай за онзи ден... Аз не знаех какъв човек си бил ти (сигурно земеделците са му говорили нещо за мен). Извинявай за онзи ден!... — Сега пък аз махам неопределено с ръка. И понечвам да си тръгна.

— Не, не: чакай, чакай!... — И пак се извинява. И аз пак понечвам да си тръгна. Създаде се нечувано положение: милиционер да се извинява на „питомец“!... Досрамя ме: зарад него...

— Не, не, чакай: извинявай... Аз знам, че един ден, *като се обърне*, ще ме търсиш... — Напуши ме смях от вътре: *той* поне е сигурен, че „ще се обърне“... Тръгнах си, изпращан от неговите: „Аз искам да ми простиш, искам да ми простиш... Ти един ден ще ме търсиш!“ Молбата му за прошка бях склонен да свържа с онова мистериозно „нещо вътре в него“, което го бе смутило още в гората, защото бях убеден, че в очите му прочетох чисто човешко съжаление за стореното,

някаква „мъка“, че беше сбъркал... Ами че Йозо беше от Беленския край. А тук хората са католици унитарни. Дали католическото духовенство не бе успяло да пусне и в неговата душа една капка от апостол Павловото „който има закон, има и грях“? От тази основна християнска тревога, която държи човека буден — ще, не ще, за собствените му дела?...

И така аз четях нощно време моите дебели книги под светлината на ветроупорния фенер, на брега на Дунава — край обора. Обикалях да видя говедата — поточно да ме видят те, та да бъде мир и спокойствие. Къпех се сутрин в свежия, хладък Дунав. Изваждах даже понякога и сомче. Но вече само с онова, плетено от върбови пръчки, дарено ми от Дунава кошче. И параходите минаваха на петдесетина метра от мен: на петдесетина хиляди светлинни години — те за мене. На палубата, под навесите от пъстроцветни платна дами и господа пиеха бира, поглеждаха към тоя троглодит одърпан, самотен на брега на Дунава сред XX век, питаха се каква ли е тая работа, а може би и хич не са се питали: какво ги интересува?... Отминаваха, Дунавът течеше — пак празен. А аз, троглодитът на XX век, се питах каква ли е тази работа...

Дали някой някога ще разбере в същината ѝ — каква беше „тази работа“?

Попето, Марко, Библията и аз. Попето бе друго бракувано комунистическо „величие“. Пратен тука за „четен“, Попето беше на един от най-желаните „баш первази“ на Острова: хем началник, хем на минимален брой роби — с една дума пълна почивка.

Този Попе бе едър, възпълен млад мъж, почти хубав: във всеки случай — любезен, приятен даже, имаше в него нещо, което непреодолимо подсказваше, че е от „питомен“ произход...

На Острова се развиваше едно странно предположение: към искреност, откровеност, склонност почти към изповеди. В Богданов дол беше съвсем друго, там нямаше това чувство на откъснатост. А тук бяхме някак „вън от света“ — та нали и „светът на мъртвите“, онзи Стикс на древните, е бил отделен от земята на живите с големи води. И ние също бяхме сред „големи води“ — земята на живите останала татък някъде, отвъд... Може би тези подсъзнателни реминисценции

за това древногръцко чувство за „отвѣдния свят“ да бяха в корена на разположението на духа — като се застоиш на Острова, че ти си тук за окончателно. Та оттам и тази „изповедност“.

Но така или инак скоро разбрах от Попето, че са го докарали тука, защото съпругата му била дъщеря на титовски министър. Докато били отношенията с Югославия „братски“, това добро. Ама сетне, като станал Тито „бандит“... Тъй поне ми разказа Попето работата. Може и да не е било само това, защото имаше у него някаква нервност, почти неуравновесеност: ту беше прекалено приказлив, ту мислите му не вървяха точно направо, той все схващаше думите ти за нещо твърде различно от това, което си искал да му кажеш. Така че с него аз оставах все малко нащрек.

По-нататък се оказа, че Попето бил човек от... Държавна сигурност! И отгоре на това сред зачислените да бъдат наблюдавани от неговото поделение хора съм бил и аз! Отначало се усъмних — чак пък такава съвпадение? Но не — нямаше съмнение: той ми описа дрехите, костюмите ми, каза ми как съм носил ръкавелите си, какъв тютюн за лула съм имал вкъщи, каза за обувките ми „Бали“ с подметките от червена гума! Ясно: и в стаята ми са били!... Всякакви истории ми разправи Попето, от които ми идва на ум сега една, която ми беше приятно да чуя — по-точно развързката ѝ. Дал среща на Нини Димчева в кафене „България“: убеждавал я и заплашвал — да им стане „сътрудничка“. Но не успял да я „завербува“: отказвала и отказвала. Зарадвах се да чуя това за прекрасната Нини, тази най-изящна софийска хубавица. Потвърди се онова, което винаги съм мислел, че излъчваха очите на тази наистина извънредно красива жена, дъщеря на моя колега от министерството К. А.: някаква чистота, доброта, честност. Браво, Нини, където и да си сега — в небе или под земя!...

Всъщност Попето нямаше да се сближи толкова бързо и толкова много с мене, ако не беше Марко Чиков, лавкаджията. Фактът, че се бях сприятелил с Марко, сякаш събуди нещо като... ревност у Попето. Надпреварваха се те кой повече да си говори с мене. И не се дължеше това на някакъв мой интелектуален шарм. Не — работата беше много по-проста: говорейки, както постоянно носех със себе си и четях все Библията, аз бях станал за тях нещо като... нейния глас!

Та тези двамата, за които по техния катехизис „религията е опиум за народите“, сега внезапно се вслушваха в нейния гласец, достигащ ги тъй неочаквано — чрез моите приказки — в техния интелектуален затвор на марксистко-ленинските всезнаещи „истини“. Библията очевидно им даваше нещо. Те почваха да реагират точно както се случва с всеки нормален, непредубеден човек, когато до него стигнат, макар и само няколко мисли от тази най-велика съкровищница на духа на човечеството.

Вероятно частици от тази атмосфера ще да ги бяха лъхнали — тогава там, загубени всички ние — и аз, и те — на този „Обект № 2“, на този заобиколен от водите на забвения остров, „българския Сибир“. Моите двама тъй неочаквани приятели се бяха намерили тук освободени (чрез обстоятелствата) от интелектуалните си досегашни вериги. Но те бяха извънредно духовно притеснени, дезориентирани — бяха загубили предишната си вяра. И ето че тук — на тоя остров, вече на половината път към „другия свят“ — те със смайване почувствуваха откъм мен — чрез мене — полъха на Библията. Библията? — ще каже някой. Религията на суеверията, метаните пред икони, уханията на восеници и тамян, поповете с техните погребения и панихиди, нафори, надгробни кръстове, кадилници, неразбираеми слова, набързо бърборени без мисъл, без сърце, без душа? Не! Те със смайване бяха почнали да проглеждат, че Библията е върховно интелектуално богатство — сила и път. Раздърпаната от много прелистване книга на премъдростта, все в моята — парцалива, ама неразделяща се от мен — торба, беше си спечелила нови почитатели. Те сега със смайване почваха да проумяват, че Библията това не е „черква“, а нещо невероятно живо, „касаещо“ ги.

Библията я „затвориха“ в черкви, в черковни организации, йерархии, обреди. Не казвам, че не са били полезни, че не са вършели работа. Но това е друг въпрос: касае се за отхвърляне на всичко това, когато то стане една бутафория, едно гротескно преимначаване, обезобразяване, злоупотреба и отгук... унищожаване на този документ за най-великото досега постижение на човешкия дух, утвърждаването на неговата свобода в дух на истина и любов...

Ех, то се знае, на Попето и Марко сигурно не ще

сини, хубав, щедра натура — зле употребеният и похабен капитал на майка България.“

Марко, лавкаджията полковник — заемащ, както ми довери той, длъжността „инспектор на артилерията“, когато го „прибрали“, — беше значително по-малко „раздвижена“ натура в сравнение с Попето. Мършав, че сух, висок. Такъв беше и духът му — някак си „сух“.

Марко завършил ШЗО, така че карал военната си служба през време на войната като подпоручик, сетне поручик. Идването на 9. IX. 1944 г. го заварва на служба в бреговата охрана край Бургас. Там бил в услуга на Партията; така че и Марко „се вдигнал да превзема Бургас“ — на 8 септември обаче, когато градът бил вече „освободен“: ОФ-комитетът бил вече завзел контрола над главните пунктове, та нямало нужда от Марковата намеса...

Тези сведения ги имам не само от Марко. Той представяше, разбира се, себе си в центъра на „освобожданието на Бургас“, но други са ми казвали, че заплашването му да „бомбардира града“ със своите две топчета от „бреговата охрана“ било чисто и просто опит да докаже и той своите заслуги...

Както и да е, но няколко дена след датата девети септември — вече като един от „заслужилите“ за нея в Бургас — Марко пристига в София с чин... майор.

Защо го докарали сега тука ли? Според него: защото 16-годишен, ученик в гимназията в Пирдоп, като го арестували и закарвали в полицията заради някаква ученическа конспирация, той, неопитен, си признал: насвяткали му дузини шамари и той „пропял“, което се таксувало като „извършване на предателство“. След 9. IX. 1944 г., като почнали да карат всички партийци да пишат автобиографии, очаквало се всеки, каквото е „сбъркал“, да си го „признае“ — да го пише в биографията си; и му се прощавало, ако е „дребна работа“. Но Марко в автобиографичната си бележка тая случка премълчал... А тя-към 1949 г. се разкрила и той изпаднал в положение да е „излъгал Партията“ — нещо, което се наказвало най-строго. Така ми обясни той причините за своето „свляяне“...

Държали го, казваше Марко, много дълго в ДС-то — повече от година. И така ще да е било, защото дойде на лагера блед, просто бял — типичен вид на човек, прекарал много време в ДС-тата. Искали да прави още

„признания“. Опитвали се да го шантажират с жена му — изобщо с всякакви „некрасиви“ прийоми. Но освен гдето го заплашвали, че ще накарат съпругата и дъщеря му да „се откажат“ от него, за другите „прийоми“ не ми е разправял. Изобщо си беше все пак предпазлив с мене.

Все имах чувство, че Марко не е сигурен в никого, че всеки за него може да е „антена“. Доверието между нас се установи твърде бавно. Но с течение на времето нарасна. Един ден например, когато се чу, че по турската граница „става нещо“, и си говорехме каква ли ще бъде нашата съдба, ако „там долу почне нещо“, Марко беше категоричен: „Ти не ги познаваш тях. Знаем ги аз — ще ни избият всичките, за да си нямат грижа с нас...“ Уговорихме се в случай на някакви бурни външни или вътрешни събития — война или вътрешни бунтове — да бягаме двамата заедно. И почнахме (това беше моя идея) да събираме въженца и телове: ще се доберем до брега на острова, ще навържем няколко отсечени дървета и — надолу по Дунава... Един ден Марко идва и ми казва, че Иван партизанина — тоест началник стражата на обекта, — с когото се били „разбрали“, го помолил, ако тръгнем да бягаме, да вземем и него със себе си! Любопитна тройка щяхме да бъдем ние тримата, наловени за нашите навързани с въженца и канали дървета и носещи се надолу по Дунава: един бивш буржоазен дипломат, един „специализирал в Съюза“ човек на Държавна сигурност и един бивш партизанин, неможещ да понася режима, за който се е сражавал в гората...

Да бягаме не стана нужда, защото на турската граница не почна онова „нещо“, от което от опасявахме. Но тази случка ми доказа голямото доверие, което Марко имаше в мене. Както и, то се знае, че сам той не е „антена“: защото, ах, какъв капитал можеше той да натрупа, като предаде мен и Иван партизанина!... Не ни предаде: разочаровал се беше очевидно дълбоко и той...

Ценно нещо, което запомних тогава от Марко, бяха онези „практични съвети“ какво да правя, ако ме задържат някога извънредно дълго в някое ДС. Спасението, казваше ми Марко, е да се направиш на луд. Трябвало да съм извънредно систематичен, търпелив, бавно да действувам, за да бъде убедителен. Само там

било спасението. Защото, като се убедят, че някой те-хен „клиент“ вече наистина „се чалдисва“, тогава „те“ го оставят на мира: нямат никаква полза от такъв, не могат да очакват нищо от него. И Марко ми обяснява как става тая работа:

Първото е — търпение и никакви буйства, никакви крясъци, викове! Точно обратното: когато се решиш да почнеш тази „процедура“ — тя ще ти вземе поне три месеца, — трябва все повече и повече да се умълчаваш. Ставаш „меланхоличен“, малко „унесен“. Сякаш не си чул, като те питат нещо: един вид „идваш на себе си“, „аха, да, извинявайте, аз се бях замислил нещо...“ и такива работи. Като изминат така поне три седмици, а може и повече, ще почнеш да се заглеждаш все в един ъгъл на стаята. При разпит, като отговаряш, уж говориш, пък все там гледаш. Те ще забележат промяната у теб, но ще си траят: дяволи са, ще искат да видят това случайно ли е, или наистина става нещо с тебе. След като продължиш така петнадесетина дни, ще те запитат: какво гледаш там. Но ти „Аа, нищо, аз само така“. Те пак ще запитат какво гледаш там. Ти пак така — продължаваш да гледаш все там, все в това място — при всеки разпит... Още две-три седмици, и те ще почнат да настояват да им кажеш „какво виждаш там“. Ти: „Ами... една мишка...“ И пак се връщаш на разпита, отговаряш старателно на въпросите им; но малко бавно, със запирания, с унасяне, после уж внезапни сещания. На следващия разпит ти пак си стоиш тихо, мирно, меланхолично и все гледаш там, в къшето. На въпросите им отговаряш „Ах, нищо — едно мишленце“... Тогава вече, защото те знаят, че според медицината — ах, какъв фантастично голям опит имат те с тия неща! — вече приближава твоето „чалдисване“, тогава, ако повярват на твоите стратагеми, те най-сетне ще те оставят на мира със своите тормози и безкрайни „разпити“.

Да се възползувам от тая „технология“, слава Богу, нужда не стана.

Когато през зимата на 1950—1951 г. — се намерих „вън“ за няколко месеца, посетих жена му и дъщеря му. Все същата несигурност, липса на доверие: усещам ги, че се съмняват — за какво ли съм отишъл аз там при тях? Няма ли нещо... „под това посещение“? Голдини после, като хамалин в „Пренос-превоз“, отбивах

се да навестя семейството Чикови — в апартаментчето им на ул. „Опълченска“, тъй като ми се случваше да работя в оня край на града. Тогава бяха най-отворени с мене. Впоследствие Марко го „възстановиха“. Не че му дадоха униформа: но стана ясно, че разполага с пари и получава голяма пенсия. Купи една воденица над с. Симеоново край София, ремонтирал я във вид на вила. Но там не съм ходил, не ме е канил. Колкото по го реабилитираха, толкова повече заприличваше пак на ония, „техните“. Запозна ме един ден с Раденко Видински, с генерал Трендафилов, ама случайно, при среща на улицата. По времето, когато се появи „Един ден на Иван Денисович“ от Солженицин, срещам Марко: написал и той книга — за страданията на... един партиен другар, неправилно вкаран в лагерите! Били му дали редактор, щяла да излезе. Не съм чул да е отпечатана такава книга. Ама щеше да бъде курioз: да бъдат представени лагерите като място, където в България са страдали не хилядите опозиционери срещу диктатурата им, ами... „неправилно обвинени наши другари“!

За Попето — „четния“ на „I обект“ — намирам тези бележки в тетрадичката от онова време, които показват как е еволюирала неговата „ревност“:

„23. X. Подгонен от четния и няколко аколити. Изолиран като крастав. Четният се заканва (той е от „професията“...), че „ще ме унищожи, щом може“.

„29. X. Изваден от домакинското отделение и пратен при дърварите поради кавга с четния, който продължаваше заканите си за унищожение — „с процес, редовен, с присъда“, когато излезе, което щяло да бъде скоро. Затваря ме в едно помещение без одъри и без прозорци. Студ и мръсотия...“

Да, тази „ревност“ на Попето прерасна в омраза, ненавист. Но работата не бе така проста. Тук бяха примесени много неща: и завист за моето минало, и завист и за настоящето ми. Защото Попето неизбежно е чувствувал моята необяснима самоувереност: крастав целият, изхвърлен тук, на боклука на България, а пък мислещ по какви ли не въпроси, жив вътрешно, със своята Библия като някаква бетонна основа под нозете... Един ден, помня, Попето — след като пак ми беше говорил по начин, от който виждах, че в неговите очи моят минал живот му се представя като някаква приказка — ненадейно възкликна:

— Ах, какво не би дал да поживея само един месец, както ти си живял! Само един месец макар!... — Като чух тия думи, в очите ми внезапно изплува споменът за двама мои съученици от началните класове на гимназията в София. Трябва да бяхме петнадесетгодишни. Единия го викаха Тричко Салангуров, ама как му беше името, вече не мога да си спомня, другият се казваше Заев и съм запомнил лицето му на изрод с изкривена челюст и брада, с тясно, ниско чело. Първият беше отчаян тройкаджия, вторият — направо двойкаджия, който пръв остана да повтаря. Но след две години изостана и Тричко Салангуров. Дватама обаче пишеха... романи. Романи, в които описваха „развратния живот“ на „капеталистите от Волстриг и Сити“, на „паркетните кавалери край зелената маса“... „Буровци и Губиделниковци“ не им слизаха от устата... Тогава за пръв път, но уви не и за последен аз се срещнах с тази нова, съвременна митология у нас, която впрочем не беше присъща само на Тричко Салангуров и колегата му, негоден да премине от четвърти в пети гимназиален клас описател на „Волстриг и Сити“ и на „капеталистите със бомбата“, както и на голямата част от нашите комунистически писатели. Те си имаха — виж Иван Мартинов! — един свой митологичен „капиталистически свят“, срещу който се „бореха“. На нашия Заев след 9. IX. 1944 г. даже му публикуваха нещо! И сега, начел се на такива съчинения „ала Тричко Салангуров“, моят нов познат Попето направо ме ситируаше сред тоя, дарен му от партийната литература митологизиран капиталистическо-буржоазен свят и начин на живот... — върви се разправай!...

— Добре, Попе. Само че изслушай ме да ти кажа как „живеех аз в Женева“! — и му разправих как от 8 ч сутринта докъм 2 ч следобед четях в библиотеката на моя институт, на „Променад дю Пен“ № 5; как в 2 без четвърт отивах до фурничката отатък моста, изях една миниатюрна питка със сирене и друга — с ябълки (всяка по 15 сантима, колкото цената на „Журнал де Женев“), изпивах чаша вода от чешмата на ъгъла, обикалях няколко минути 13-те платана на „променадата“. И се прибирах в института, та докъм 11 и половина вечерта (като на неуморим читател, Библиотекарката, мадмоазел Файо, беше ми дала да имам свой ключ и правото да оставам в читалните, до-

когато искам), така че чак към среднощ потеглях през уличките на стария град — към моето обиталище отвъд езерото. Разправих му и как, като ме загледаше някоя от дежурните по тротоара нощни пеперуди, иззад ъгъла изскачаше сутеньорът Калчо (наш „предприемчив“ българин) и правеше знак, махайки пренебрежително с ръка, че не, оставете го, тоя не е „клиент“!... Разправях му, но Попето си знаеше своето: „Един месец, един месец само да поживея аз както!...“ Все тази идея за буржоазията, че тя си е „хрупкала“, все това неразбиране, че макар и несъмнено да е имало „хрупкане“, главно то на буржоазията не е „хрупкането“, а „произвеждането“ — устремът да извърши нещо в живота... .

Ето откъде тази растяща завист в отношението на Попето към мен. Той все още ме гледеше с очите на онзи, който ме бе следил („боец на тихия фронт“), пък аз — „дипломат, значи враг“, в София во време оно... Неуравновесен си беше тоя човек, имаше нещо истерично в него. И как да не бъде неуравновесен? Та я си представете, след като цял живот се е борил за своята Партия, сега тая Партия да го изхвърли в тоя български Сибир! Моето беше друго: аз бях като... Сервантес на „Брега на варварите“ — „пленик“! Сервантес при пиратите — на брега на Алжир, пардон... Персин... На Попето обаче нещастieto беше абсолютно: той беше отлъчен от църквата си, анатемосан от вярата си; жертва на... своите! Как да не загубиш в такива условия равновесието на духа си? Един прекален ентузиаст, той беше се и прекалено разочаровал...

Марко бе с комбинативен характер. За Попето съм убеден, че „предател“ не би могъл да стане. Но Марко? Имаше нещо фалшиво в погледа му. Кой знае, може би дългогодишната практика да се кълнеш на „Царя и отечеството“, след което да служиш вярно на „Партията“ бе сложила траен отпечатък? Човек понякога иска да се дистанцира от нещо в себе си.

Но — повтарям: мене той не предаде. Напротив, много пъти наруши „реда на лагера“, за да ми услужи! Готвеше се даже да бяга заедно с мен... Господи, кой е човекът, та „да хвърля камъни?“...

Край огъня пред колибата вечер. Нея вечер ходихме

да закопаем телица, умряла от антракс. Препъвахме се из клонака, Борето с фенера напред, докато я намерим вдън гората. Подула се вече, млада, хубава телица е била. Върнахме се късно, но някак не ни се спеше. Залежахме се край огъня пред колибата. Уни-ли.

— Когато бях дете — каза Кольо, онзи, който е бил жандармерист в Беломорска Тракия през войната, — замислях се, че ще умра и че няма да ме има вече, и че това, което е, вече няма да бъде. И ми ставаше тъжно, тъжно...

Запитаха го откъде е. И Кольо заразправя. Огънят — нали е върбов — пука от време на време.

Кольо бил от някакво село из Старозагорско. Отрано останал сирак. Чиракувал при един имотен занаятчия, сменил няколко чорбаджии. Постепенно стигнал до Стара Загора, станал „писалкаджия“: пълнел автоматични писалки с мастило, поправял ги... Но дошла войната и в 1941 го мобилизирали: жандармерист в Беломорието... Тук Кольо се умълча.

За малко да се намеря него време и аз там — бяха ме мобилизирали за секретар на военнополовия съд в Ксанти, но министерството не разреши: бил съм необходим в София... — заинтересувах се да чуя нещо за ония времена там.

Разказът на Кольо, който дотук беше много жив, сега загуби духовитостта си. Точните му думи не помня: защото това беше по-скоро изповед, признание. Избивали гръцко население — офицерите ги карали. И ги карали да мушкат с щика „ей така“, показва Кольо. Друг път избивали с пистолет — отзад, в главата, „наред“... Не, сам той не бил участвувал, само видял... „отдръпна се“ Кольо... И заразправя за Отечествената война, как някъде в Унгария една жена...

Дали защото „женската“ тема не беше много удобна за насядалите край огъня (повечето бяха селяни, и то възрастни), или пък, за да се „балансира“ някак си ефектът от казаното от Кольо за българските работи в Беломорието през тази война, някой разправя как като били в 1917 година на фронт срещу гърци, тия ругаели нашите. Окопите наблизо, едни срещу други, на петдесетина метра отстояние и някой грък току се провикне:

— Ганю, цупим главата! — Мине малко, пак: „Га-

ноо, цупим главата!“ — Тоест „Ганю, ще ти сцупим главата!“.

Тук се обадиха и други: избиванията сега в Беломорието били нищо в сравнение с гръцките жестокости в 1913 година в Солун, изгарянето на Кукуш, Търлис в 1924... Почнаха да се разказват спомени от Първата световна война... защото тук имаше и други, участвували другаде... И сега още виждам лицето на някакъв румънски офицер, както го описа един, който бил в конницата на генерал Тошев в 1916 година. Обградил нашите значителна група румънска пехота, тия вече нямали огнестрелни оръжия, скупчили се. Заповедта била да съсичат... Много румънски войници били избити тогава по бреговете на Дунава.

Друг разправи случка от войната 1941—1944 г., когато бил с „корпуса“ в Югославия. Някъде из Шумадия претърсвали село за партизани: къщурка по къщурка, колиба по колиба, отворят и със щиковете напред... В дъното на колибата — сиромашка бърлога, — само един старец, беззъб:

— Беззъб, ама пак се зъби. Една купчинка стари кокали, клати глава заканително въпреки щиковете, насочени към гърдите му: „Иебем ви матер! Иебем ви цар! Иебем ви Бога, бугари!“ Храбър народ са тия сърби... — заключи разказвачът. Изобщо бяха съгласни, че сърбите са „храбър народ“.

Нямаше шовинистични разкази — само за българската храброст, напротив. Затова прозвуча съвсем непринудено и достоверно, когато бай Димитър, родопското старче, който досега си бе мълчал, въздъхна: нека да ви кажа пък аз за най-храбрия човек, когото съм видял в живота си и сега просто не мога да разбера как остана тоя човек жив...

— Беше — започна бай Димитър — в 1925, когато в България нахлу генерал Пангалос. През есента беше. Ние се окопахме горе на един хребет. В долинния край на склона, да има два-триста метра от нас, залегнали гърците. Надвечер, ама още не беше се свечерило. Както бяхме там, по едно време гледам: един от нашите става — Желяз, войник от Кюстендилско. Изправи се, шинела му разкопчан, че разгърден, държи пушката в лявата ръка през средата. Излезе няколко крачки напред от окопите: какво прави тоя човек, къде е тръгнал? Спря на пет-шест метра от нас. И без това

рядката стрелба, и нашата, и от гърците, секна: питат се всички какво става, каква е тая работа...

Като спря там, тоя Желяз изпъчи гърди, та си взе дълбоко въздух. И извика бавно, с гръмлив глас, изговаряйки ясно и отчетливо следното смайващо „съобщение“ към гръцките части в долната половина на склона: „Аз съм Желяз... (тук следваше пълното му име, което вече не си спомням), от село (и селото, уви, съм забравил), Кюс-теп-дил-ска о-ко-ли-я!“ Взе си пак въздух и го повтори. И така — трети път... Не може да не са го чули отсреща, всичко беше стихнало пред тая чудновата работа... Като свърши и с третото обявяване на своето съобщение, Желяз тръгна надолу, към гърците! „Какво търсите вие тука бе, да еба аз вашата мама, да еба!“ Пристъпя напред, псува ги и отива направо към тях!...

Не разбирайки, види се, каква е тая работа, гърците по едно време, като ги наближи, наскочаха прави — калабалък. И той — право към тях, купчината. И като стигна там, започна тоя човек да хвърля бомбите си бухалки сред натрупалите се наоколо му гръцки войници! Виждаме отгоре: едни падат, други бягат, хаос! А нашият Желяз потегли обратно към нашите линии. И пак не бърза: крачи някак си тържествено, ще речеш, „важно“ и на два-триесе метра спре, обърне се, вдигне пушката и гръмне върху карашмалъка в гръцкия лагер.

Прибра се Желяз, в шинела му се намериха дупки от куршуми, ама никаква сериозна рана. Как не можеше да го улучат толкова много гърци, и досега не мога да си обясня: сигурно не са могли да дойдат на себе си от смайване...

Пристигнаха на следния ден „висши офицери“, предложиха да го зачислят фелдфебел на постоянна служба, но Желяз отказа. Наградиха го с 30 000 лева...

Разказаха се още разни други спомени, все за насилия: за сбивания между селски ергени и войници, загдето тия, униформените — „чужди“ — идвали да се хванат на селското хоро. Истории за наръгвания с ножове. За някакъв поручик, който след подобно „сражение“, загубено от войниците му — довтасва на хорото с „подкрепления“ и избива девет души... Но разговорът постепенно гаснеше заедно с огъня: не прибавяше вече никой нов вършишак, нито нови истории. Един

по един говедарите се изнизаха към вратата на колибата...

Загърнат в алището си, полегнал до суха върба, която бяхме дотъркаляли край огъня да ни служи за седалка, остана само фелдфебелът, гдето по едно време бяха ни го пратили за главен говедар, а после се оказа, че не е за тая работа — с неговото „командуване“ на добитъка. Мълчалив човек беше, мрачен.

Край огъня бях още и аз: нали съм нощен пазач, за мене лягането е чак на сутринта...

По едно време — в колибата вече хъркаха, фелдфебелът, както се бе облегал на върбовия пън, заговори. Сякаш искаше да каже някому мъката си, да намери опора, да му олекне поне от нечие съчувствие:

— Иде ми понякога да си завия главата в дрехите и да ревна с глас, аз, който никога не съм плакал... — чу се откъм дънера в полумрака. Жена му го изоставила — толкова време без служба, а пък сега и вече година на лагер, синът му бягал от него — страх го е, бои се „за кариерата си“... Сам, изоставен от своите, стар... Вдигна се подир малко и той към колибата. — Че аз заради тях станах фелдфебел: да не гладуват, да не голотуват... — И се отдалечи в тъмното, прегърбен под алището и тъгата си...

Голямата нощна тишина. Всички спят. Дунавът се плъзга, подплисква, зад оградата белите мраморни истукани съзерцават — добитъкът спи. Мисълта ми, искаща да избяга от чутите картини на насилие и мъка, мъка и насилие от вси страни, ме отнесе в един спомен — красив — от... 1917 година. Не мой: един спомен — все едно картина от нежен примитивист, — остана ми от разказите на дядо Иван, на каналите между Белене и Никопол май беше. Този дядо Иван, който в паметта ми се води като „дядо Иван от България“, защото името и селото му отдавна съм забравил, веднъж, като описваше живота им на Южния фронт в 1917 година, ей така, между другото спомена как от горичка, където били с оръдието, видели да минават през горската полянка, зелена-зелена пред тях, четири селянки в бели забрадки: „Бели като гъски минаха през зелената поляна“... нещо такова ми каза той тогава. И аз просто видях онези забрадки — „бели като гъски през зелената поляна“. И не ги забравих, картината е винаги в душата ми, окачена като в галерия: щом

се натъжа, поглеждам към нейната свежест, към нейната вечна жизненост...

„Дядо Иван от България...“ Ами че тогава, в 1917 година, той е бил здрав, хубав селски младеж, едва прехвърлил двадесетте си години, изкарал вече две войни... Разстрелите в 1917 година — как от тяхната част отбрали веднъж „по един от десет“ заради някакъв бунт и ги разстреляли. Иван — не: той така бил застанал в строя, че имал късмет да не го отброят с ония седемнадесет, които ей така набързо ги закопали след разстрела „в една дълга яма“. Останал. Та... да не пропусне сега пък лагерите... Хубав старец беше, с големи мустаци на благото му лице на селски дядо от приказките...

Всички спят, чува се хъркането и хърченето в колибата. Сега и на „обекта“ спят. Спи Попето четният, заметнал одеялото през глава — той така спи, сякаш се закрива от привидения. Какво ли сънува неспокойната му душа? В „сградата на управлението“ спи Йозо милиционерът, който не можа да ме удари със сопата си през лицето, защото някаква светлинка, тръгнала някъде си в Азия преди две хиляди години, смущаваше неговата милиционерска душа. В село спи комендантът, поиграл е с момченцето си и сега спи със съня на праведник. Спят и в София — тези, които ни пратиха тук, убедени, че „се борят срещу злото“, че унищожават „лошите“, та да останат само „добрите“... А в полетата, из горите, по планините спят в земята стоте хиляди млади наши земляци, избити в трите войни, спят тридесет хиляди, избити през Септемврийските събития от 1923, спят нови — други! — тридесет хиляди, избити те пък през новите септемврийски — Деветосептемврийските събития. Спят в земята избитите партизани и ятаци, спят избитите им убийци, спят „прочистените“ селски кметове, бирници и всякакви „реакционери“, които не са се харесали на „партизаните“. Спи... Никола Петков, спи Трайчо Костов... Аз съм буден. Но каква полза, като съм буден? И собствено „буден“ ли съм аз? Виждам картината на нашето вчера. На нашето днес. Но — на нашето утре?

Лига за защита правата на пуйките. Хората все се мъчат да придадат на думите си някакво друго значение, та като казват нещо, ти ей тъй да знаеш, че трябва да се

разбира не това, ами друго. Макар съвсем да не е ясно, щом ще трябва да се досещаш какво ли е това „друго“, защо да не се каже то направо, тъй че да няма какво да разгадаваш. Пък аз, колкото до мен се касае, все се боя да не би да излезе, че думите ми казват нещо друго от това, което разказвам — хеле пък в тия времена сега...

Ето на, с тоя сън посред пладне, гдето ми се случи днес. Казвам „сън посред пладне“, защото аз тогава и спях: нали бях нощен пазач на обора. Та и този път цяла нощ бях обикалял: да има някой около добитъка да се не плаши. Като почна да разсънва, аз се проснах по гръб върху лесата в навеса — „лятната колиба“. Вън говедарите се раздвижиха, закусват, почнаха да изкарват добитъка. В моята „лятна“ колиба — навес от натрупани клони — аз се мъчех да дремна, като едновременно с лявата ръка неспирно (през няколко секунди) удрях по лесата с оная дълга сопа. Удрях, защото вътре хилядите мишки и мишлета бягаха във всички възможни и невъзможни посоки, гонени сега пък от невестулката: появила се и тя в моята колиба. Бягат като извезени от вятър и църтят колкото хиляда вrabчета заедно кога, наредени есен на жиците, се надумват как ще посрещат снега. Невестулката хем ги гонеше, хем гледаше пък тя да избяга от смока, който изпълзя от дупката си наред подя, очевидно живо заинтересован от тази къде по-внушителна плячка...

Това невероятно представление — в мое лице — с един постоянен актьор и многохилядният хор мишлета плюс двамата гастролъори — рижата невестулка и дългият, дебел смок, трая докъм седем часа. Тогава, отпочинал-неотпочинал, аз трябваше да се вдигна. Измъкнах се из колибата и с широката лопата почнах да изривам натрупалата се през нощта тор, като я набутвах в Дунава. Към десет часа тая работа свърши. Изкъпах се в Дунава, извадих хваналите се през нощта сомчета, изпържих ги и закусих. Така че към пладне — най-сетне! — пиан за сън, легнах на моя одър от лети и слама под широко разклонената върба.

Та ето какъв сън ми се яви.

Към масата ми в „клуба“, където бях седнал да вечерям — настанил съм се на отделна маса, защото предпочитам да се храня сам, — се приближи един от най-старите членове на клуба — достопочтеният генерал Бюлдесавонов.

Защо се казваше този генерал Бюлдесавонов, не мога да зная. Кой може да обясни защо насън нещо е така или иначе? Какъв беше този „клуб“, какво търсех аз там, какъв бях аз...

Веднага скочих на крака, — извънредно почитателно към този стар член на „нашия клуб“.

— Мога ли да седна при Вас? — ме запита с любезна усмивка милият престарял генерал.

— Ама, разбира се, генерале! Заповядайте, ще ми направите най-голямо удоволствие — казах, настанявайки го на почетното място с поглед към салона и вратата. Струва ми се, че имаше малка бяла брада. Но не съм сигурен. Може и да нямаше. В сънищата подробности, знаете, не се забелязват добре.

Генералът седна. Но, както можеше и да се очаква, разговорът не вървеше. И при най-добра воля трудно бе да се намери тема за разговор между генерал от Балканската война — защото аз знаех, че той е генерал от Балканската война 1912—1913 година — и младеж от наше време. То и аз не съм много разговорлив, казвах си аз. Ама и генералът не изглеждаше много разположен.

По едно време ми идва на ума — какво ли не му идва на ума на човек, кога сънува, — че генералът е председател на Лигата за защита на правата на човека и гражданина. Генерал и „права на човека“! Но, неейсе, насън всичко може.

— Какво става, генерале, с лигата? — запитах го аз, залавяйки се за тази тема, за да се измъкна от мълчанието. Макар и член на лигата, аз не бях в течение на съдбините ѝ.

— За Лигата за защита на правата на човека и гражданина ли питате? — рече генералът, който като всички стари хора очевидно мислеше бавно. Пък, изглежда, и малко недочуваше. — Няма вече Лига за защита на правата на човека и гражданина! Няма вече! Защото, за да има такава лига, трябва, на първо място, да има човечи. На второ място, трябва тия човечи да са граждани. И, най-сетне, трябва тия граждани да имат права. Нито има вече човечи, нито граждани, нито права! Та каква Лига за защита на правата...

Тъкмо в този момент аз за пръв път забелязах присъствието на пуйката. Тя летеше около полилея в не-

големия салон, в който бяхме. И сякаш при думите „защита на правата“ се вслуша в нашия разговор, защото извърна глава към нас.

— ... на човека и гражданина искате да има? — продължаваше генералът. — Не съществуват условията за това. Вие сте наистина единственият останал член на лигата и аз — единственият представител на управителното ѝ тяло — прибави той с горчива усмивка.

Вдигнах очи към полилея да видя дали пуйката продължаваше да гледа насам. Но тя бе изчезнала, нещо, което ни най-малко не ме учуди. Защото насън е така, че постоянно стават най-чудни работи, които обаче ни най-малко не учудват сънуващия.

— Много е вярно това, което казвате — поздравих аз генерала за духовитата формула.

В това време от съседната маса се дочу разговорът на бате Славе със сътрапезниците му. Бате Славе, зная аз — насън човек всичко знае, — е симпатичен бивш директор на бивша банка, човек от „доброто общество“...

— Аз — разказваше бате Славе — снощи изядох една пуйка. Ама хубава, глъста една такава! — Както известяваше бате Славе това, аз вече знаех, че това е същата пуйка, която одева хвърчеше около полилея. Погледнах — тя пак беше там. Кацнала беше и с молив правеше сбор на някакви цифри в бележника си.

— ... И така, както я обичам, на фурна, пълнена с ориз, дробине и стафиди — продължаваше бате Славе, — а наоколо с картофи, примесени със сушени кюстендилски сливи... Имаше и едно чудесно черно вино. Па след това си легнах и се наспах едно хубаво! И тая сутрин станах, че изходих едно голямо л...о — с велосипед да го обикаляш! И сега се чувствавам добре, както трябва... Май и тая вечер пак ще направя същото — заключи бате Славе, докато горе, на полилея, пуйката сякаш стенографираше: драска нещо бързо в своя тефтер.

Това изказване беше впрочем съвсем излишно, знаех аз. Понеже бай Славе е известен с апетита си. И ако сътрапезниците му — вие или аз — на вечеря се задоволяваме с четвърт пуйка или половин пиле, или някоя и друга пържола, за него пуйката си е обичайната програма. Та нали той същият изяде тогава, през онзи месец февруари, един шаран с орехи, седем

метра дълъг! За останалата част на програмата е излишно да се говори. Нали сега току-що изричах тора. „Само че телатата са невинни, телетата, те са невинни!“ — казах аз на себе си на това място в съня ни в клин, ни в ръкав.

Допивахме си виното двамата с генерала. Допивахме го в натегнато мълчание — може би поради настроението на генерала заради неговата лига. Или пък беше от това, че аз все поглеждах към полилея и ми се струваше, че там ще се случи нещо. Или пък беше, че се съсредоточавахме — с помощта на гъстото черно вино — върху смилателните процеси, които ставаха в нас, аз — на две пуйчи кълки и две крила, а генералът — на едни пуйчи гърди. Защото и ние с генерала вечеряхме пуйка.

Така, мълчаливи, излязохме двамата — прегърбеният й смалил се от дългото течение на годините генерал Бюлдесавонов убързяващ, аз пък забавящ крачките си, за да вървим заедно — и се отправихме към площада зад паметника на Цар Освободителя.

От преяждане ли бе, от изпитото вино ли или пък нещо особено ми се беше случило, не зная, но когато навлязохме в площада, току почувствах, че нещо в стомаха ме рита. Точно като да беше кракът на пуйката! Едновременно нещо ме завъртя в гърдите: сякаш се мъчи да замахне, да литне. Ама не е както кога лежиш насън и ти е едно леко, леко. Напротив, беше ми тежко. Ясно ми беше, че това, гдето иска да лети в мене, не съм аз, ами са двете крила на пуйката. Почнаха да ме въртят, да напират в гърдите ми. Не искаха да станат тор и да бъдат изринати в Дунава. Не искаха и търсеха през гърдите ми да излитнат към просторите. Отгоре на всичкото сега и в сърцето почна да ме боде нещо, да ме кълве... Дали не беше човката на пуйката? Ама пък аз главата на пуйката поне не бях изял, казвах си — като един вид оправдание, извинение и опит за омилостивяване пред тая нова, ненадейна вътрешна атака. Но сега ми дойде на ума, че главата на пуйката ще да е била в бульона...

Когато стигнахме и вече задминахме паметника, та се намерихме пред входа на сградата на Народното събрание, вътре в мен всичко се въртеше. И едновременно всичко ми беше станало някак извънредно ясно. Аз спрях, извърнах се към генерала и чух гласа си да

казва — сякаш това хем беше моят глас, хем аз го чувах да идва отвън:

— Генерале, аз реших да основа Лига за защита на правата на пуйките!

Генералът не се учуди от думите ми. Но бе много огорчен, безкрайно огорчен. Бяхме там, пред паметника на Царя Освободител, който бе водил такава тежка война, за да можем ние да вечеряме пуйки, а не други да ги ядат. Бяхме там, той — последният представител на Лигата за защита на правата на човека — и аз — последният членуващ в нея. И изведнъж аз се обявявам в защита на правата на пуйките...

— И ти ли, и ти ли, последният член на Лигата за защита на правата на човека ме напускаш? И ти ли минаваш на страната на пуйките? — извика с бездънно огорчение генералът, останал без армия, председателят на Лигата за защита на правата на човека и гражданин, останал без хора и граждани.

— Генерале — рекох аз, говорейки бавно и от дълното на гърдите си, по-издълбоко, — тъкмо защото не се отказвам от правата си на човек и гражданин, основавам Лига за защита на правата на пуйките! Защото не могат да се осигурят правата на едните, ако не се вземат предвид и зачитат правата на другите! Не могат да се осигурят правата на хората, ако се забравя, че и пуйките имат права и че хората имат задължения към пуйките! — Бях много вдъхновен. Така ръкомахам, че добре, че не съборих генерала, който стоеше там като някакъв малък истукан.

— Не говоря за задълженията ни към другите и наравно с нас правоимащи, а за самите пуйки! За самите „пуйки и сие“, за задълженията ни към цялото естество, което е зад пуйките, към живота, който естество то ни дава. Без задължения няма права, няма право на права! За да могат правата на човека да станат действителност, трябва той да спазва задълженията си към пуйките! Аз съм дълбоко убеден в това! — извиках аз (а пък и пуйката не преставаше да ме рита изотвътре). — Чрез защита на правата на пуйките към осигуряване на правата на човека! Това Вие, генерал Бюлдесавонов, не разбрахте. И затова аз напускам Вашата Лига за правата на човека и развявам байрака на Лигата за защита на правата на пуйките!

Генералът, без да промълви дума, прегърбен, под-

пирайки се на бастуна си, дребен, смазан, почти потънал в земята, потегли бавно на една страна, аз — на друга, през празния площад пред Народното събрание.

Като се поотдалечих, чух зад гърба си някакво крякане. Извърнах се и видях ангела с изваден меч от релефа под коня на паметника да излита напред и нагоре. А отстрани да излитат и крякът стотици, хиляди пуйки, хиляди пуйки...

Пробудих се. Над главата ми действително крякаха хиляди диви патици. Настъпваше есента. И вълните от птици вече потегляха на дългото си пътешествие към своите далечни обиталища в южните страни.

Блажени дни. Появиха се първите есенни дни. Но са все още топли. Така че продължаваме нашия начин на живот. Един запис от ония дни:

„Септ. 1950. Все на брега на Дунава. Живеем точно като Робинзон: голи, вдън гори тилилейски, на брега на големи води, ловим риби и костенурки, и птици, каквито можем. Точно като Робинзон + по едно писмо от 8 (осем) реда и един колет от 5 кг на месец. И една „задушница“ на всеки 4 месеца, при която играем ролята на „лакомия мъртвец“.

Види се, не ще да съм бил вече нощен пазач на обора, защото си спомням как при едни големи дъждове попаднах веднъж на чарда от десетина биволи. Пуснали ги така, сами на Острова, без биволар: води ги един бик — сцена от... пампасите ли, от прериите ли, от 19-и ли, от кой ли век? Лъщяха под проливния дъжд, блестящочерни. Трябва и моят гръб да е лъщял някак особено за тях: защото ги фиксирах не само аз, но и те мене.

Когато валеше, аз не се криех. Под дърветата това беше опасно поради гръмотевиците, изобилни в летните бури на Острова. А пък тъй като друга сушина да се намери нямаше къде, аз прибирах в някоя хралупа торбичката си и всичко, каквото имах дрешно по себе си. А пък сам аз потеглях под небесния душ... Никога не съм живял така „свободен“, както в онези месеци — през времето на говедарлъка. Не само с мислите си бях излязъл на открито — пред небето, в пълна истина, ами и тялото си — цялото — бях предоставил на слънцето, ветровете и бурите.

Един ден на силна буря и проливен дъжд сред гръмотевиците и свистенето на потоците вода, които ме шибаха от небето, тичах и пеех — загърнат в наметалото си от небесен вятър — някакви съчинявани от мене в момента песни — комбинации от всички мелодии, които някога съм чул, с думи, извиращи в мига от мислите ми и от бурята, която се смесваше с тях. Ако река да погледна в земните си дни назад, ами че това всъщност е бил сигурно най-хубавият — перфектният, единственият перфектен — миг в живота ми: миг на пълно сливане на душа, тяло, мисъл, природа, минало, бъдеще, небе и земя — в мене и вън от мене — в едно цяло, в някакво единение, пълнота.

Блажени дни. Че не беше и само това: почнаха да ваят върху нас и даровете на презряващото лято — в най-разнообразен вид впрочем. Почна с това, че един ден ни изсипаха... каруца дочени панталони и блузи — носени, че износени от бригадирките механизаторки на ДЗС-то отвъд Дунава работни облекла. Излишни ли им бяха станали, или пък бяха спасяемо омазани, ама, така или иначе, за нас — манна небесна! Защото ние бяхме вече съвсем окъсани.

Избрах едни гащи — от някоя бая едра и дебела бригадирка ще да са били, за да могат да ми станат единствените, в които можах да вляза. Неописуемо мръсни бяха — мазни, „омушамили“ се. Като нямаше как да ги изваря — не можех да взема баката за чорбата, я! — прах ги до безкрай във водите на Дунава, затисках ги под камък и оставях да ги върти течението, търках ги с пясък, с тиня, плакнах ги... Снабдих се и с подобна блуза — сигурно пак от тая едра, непозната бригадирка механизаторка.

Сега царевичката беше вече избуяла, висока, така че кочани колкото искаш. Но трябваше да сме много остророжни. Да варим не смеехме: напатели се бяхме с качамака... Оставаше да ги печем. Само че бяха се завъдили сега пък много инспектори, надзиратели: дебнат да не изпускате добитъка да влиза в нивите, заплашват, че ще плащаме съсипаната царевичка — все са наоколо. Затова аз разработих една технология на „светкавично печене-пърлене“. Приготвях купчинка сухи като барут съчки, каквито там изобилствуваха. Избираш място между високи върби, скрито. Откъсваш три-четири кочана млечна царевичка (като царевичака

зариваш веднага в пръстта — да не остане следа). Подпаленият огън избухва, като че наистина е от барут — без дим... След минута-две имаш вече жар. Опърляш кочаните. Изгриваш ги моментално. И ги хвърляш навътре в нивата. И разриваш грижливо там, гдето е бил огънят: да не остане и следа. Цялата операция взимаше петнадесетина минути — изяждането на царевицата включително...

Па се добрахме и до доматиите и чушките. Само че факт е, че тях много не ги ядохме — особено не чушките. Всеизвестно е, че зеленчук без олио нищо не храни. Един ден — бях още пазач на обора, та имах време — изпекох 64, да точно 64 чушки, изчистих ги, наредих ги да постоят, да си пуснат сладкото. Изядох ги с надежда да се наям — бях ги брал, шекъл и „готвил“ с надежда да се наям най-сетне. Но нали нямах ни капка олио — все едно, че съм пил вода. Царевицата, виж, беше друга работа...

Друг ценен принос на природата освен оная млечна царевица беше конопеното семе. Препечено добре, то е и вкусно, и хранително: съдържа мазнина*!

Две думи и за една мечта, която дълго лелеехме, но не осъществихме. Става дума за... „изяждането на Дончо“. Този Дончо ни беше влязъл в душите — не Дончо, говедарят, ами биченце едно закръгленко такова, с дебелички бутчета, Господи, цялото сякаш направено от виенски шницели! Все се канехме и все не се решавахме. Кой знае, ако беше с нас Латин, може би щяхме да свършим тая работа: Латин — когато се върнал на I обект (след като се разделихме миналата есен), беше изял, научих тогава, малките на кучката на милицията! Спаси се тоя Дончо, сиво-черно биченце беше...

С приближаване на есента почнаха да се явяват тия от месоцентралата: така че „лъчим“ — отделяме, „отлъчваме“ — добитък за клане. Тия го отбират, ние го напъждаме вън от обора и те го откарват към село... Първи откараха нашите „дойни“ крави, миличките. Но което си е истината, те вече свършваха да дават мляко: почна да излиза една такава жълта течност, коластра, и накрая съвсем пресъхнаха. Все пак благодарни бяхме на съдбата, подсилваха ни досега.

* Съхранил съм шишенце с такова семе — от август 1953 година!

Нещо, което сред тези, общо взето, блажени дни почна обаче да ме тревожи, бяха някакви сърбежи, появили се по тялото ми. Ден-два и се разбра: хванал бях краста! От живота ми в гашите на бригадирката механизаторка, види се, беше: нямаше откъде другаде. Помагах си, като се къпех много често, което поне не беше трудно: нали сме все край Дунава.

Към края на август подкарахме един ден голяма чарда — през Острова към брега пред село. Добитъкът трябваше да остане там десетина дни, защото имаше в тоя край купища слънчогледови пити с по тях остатъци недоизронено семе. Като яде тези слънчогледови остатъци, надлежно апетизирани с много сол, добитъкът пие и задържа много вода, подува се: един вид ето ти голям „прираст на живо тегло“ — по български, разбира се. Изхитрили се бяха нашите господари — „народната“ милиция: я какъв голям „прираст на живо тегло“ дават те на месоцентралата, ама „Рила“ ли, „Родопа“ ли беше, отгде да помня. Досега те бяха оставяли тия от месоцентралата да вземат добитъка направо от обора. Но някому беше дошла на ума тая стратагема: на, ха сега, мерете на кантар да видите колко повече „живо тегло“ ви връщаме ние в сравнение с това, колко ни докарахте за угояване! „Булгарработа“: едната ръка на държавата лъже другата — „народната“ милиция лъже „народното“ стопанство...

Слънчогледовите отпадъци — казваха им „шрот“ — бяха натрупани срещу „Щурчето“ — малко островче под селото. Пристигнахме там надвечер. За да можем да осигурим през цялото време наше присъствие около добитъка, разделихме се на три двойки; всеки дежурни двама говедари трябваше да се навъртат около добитъка в течение на 8 часа, другото време те прекарваха в почивка... Къде спяхме ли? Е, този път беше вече хептен „на гола поляна“ — направо... под ямурлука на звездите. Той, както се знае, е малко хладен: ама огън поддържахме непрекъснато...

Пред нас беше „каналът“ към „Щурчето“ — плитък, с топла, слънчева вода: само за къпане. Лежиш в нея като бивол в блато. Пък и тук водата бе чиста. Почна цял курорт. Само дето с царевицата беше трудно: няма как да я печеш — тя вече презряла, корава, за пуканки става, но не и за ядене пърлена. Опитахме се да варим нощем, когато надзиратели няма, а пък мили-

ционерите са се скрили някъде — да спят и те. Не знам защо, ама трудно увираше. Все недоварена, твърда, чекоравя я гълтах. Скоро се убедих, че полза няма: тя тъй си и „излизаше“ цяла... Та почнах да дъвча, дъвча, дъвча ония ми ти корави като кремък зърна. Сега разбрах защо им са били такива големи челюстите на троглодитите...

На втория ден навечер се случи обаче нещо, което с един удар промени тотално нашия живот за останалата част от тия десетина дни с чардата при „шрота“. Задават се откъм „Щурчето“ трима души: наши — питомци“ са. Нарамили празни чували. Спряха при нас. Питат не сме ли видели насам едно прасе със счупен крак — избягало било от свинарника им. (На „Щурчето“ имаше кочини, отглеждаха там свине.) Няма, не сме видели. Отминаха, отидоха нататък — да продължат да го търсят.

Гледаме ги по едно време — беше се вече стъмнило, ама не е още съвсем нощ — прибират се, чувалите на гърба им тежки, нещо обло ги издува, ама... не шава. Бре, имало тъдява... бостан! Отминаха мълчешком. Загряха сега нашите бавни глави какво „прасе със счупен крак“ са търсили те.

Бяха те впрочем от „анархията“ — единият съм го запомнил, млад „белорусин“, Воронов. Години после се виждахме с него в София, беше успял да стане журналист; в „Поглед“, казваше, работел; но ха да се видим, ха да се видим и сприкажем, тъй си и отиде той — без „да се видим и сприкажем“... Та за „анархията“: тях ти имаха всички един вид за... „аристокрацията“ на лагерите. Едно, че бяха отдавна „вътре“; друго, че си имаха нещо като „организация“, помагаша си. Живееха много задружно, помежду им „антени“ да се завъдят беше невъзможно. Отнасяха се много колегиално — не само помежду си, но и с всички. Обаче проявяваха известна „резервираност“: вардеха се от „чужди“ елементи — един вид „знаеш ли ги какви са“. Та сигурно и затова не ни казаха къде бяха тръгнали с тия чували...

Тъй че, като мръкна добре и нощта напредна, двамата ние, които тая вечер бяхме свободни, пъкнахме по един шинел под мишница и почнахме да се промъкваме — все край стената на конопа, край стената на конопа — той избуял, до три метра височина стигаше, —

гледаме по едно време... широко, открито място и на него лъщят в месечината... пирамиди от дини! Бостанът! Събран! Още не са го изнесли!

Тази нощ установих, че един шинел, както и да го връзваш, побира 4 дини по 6—7 килограма едната; но и че — както и да го връзваш — да бъдат донесени могат само три: четвъртата пада по пътя. Моята четвърта падна още на първите двадесетина крачки. Пукна се и се разкри едно великолепно сладкоснежено „сърце“ на диня мичуринка! Бях имал предвидливостта да си взема лъжицата — така че излапах колкото можах от тази незабравима диня. Останалото, като обхващах всяка половина, както се хваща диск за хвърляне — нали съм бил спортист лекоатлет, — запратих го с всички сили колкото може по-далече навътре в конопената нива. Чиста работа.

Щом се прибрахме при добитъка, потеглиха другите двама — след като ги инструктирах, ако ядат там, всички остатъци да хвърлят навътре в конопа. Пък аз отидох, че закопах — на три различни места по пясъка край ръкава на Дунава — моите три мичурински съкровища от по 6—7 килограма едното. Да ги ям тука, на обекта? Дума да не става! Утре — след като свърши смяната ми, която почваше в среднощ — ще видим как и къде. Над всяка закопана в пясъка диня си поставих знак...

Помня, че следния ден преживях нечуван пир с тези дини. Като ми свърши смяната и си поспах, взех си — къде обяд беше — шинела и торбата и отидох, та седнах върху едно от тези мои сигурни находища на „съкровище“. Седя там, поглеждам с едното око има ли отнякъде опасност и уж ровя безцелно в пясъка. Така издърпах и загърнах динята в шинела, взех го небрежно — уж все, че го влека почти. И прегазих почти пресъхналия „канал“, та погледнах — да легна на сянка и на сигурно място, под върбите на „Щурчето“. Ама не на брега, а по-навътре: но така, че да имам под око брега от татък водата.

Пируването с дини се оказа обаче работа, придружена и с някои „технически“ трудности. Диня от 6—7 килограма има кора не повече от една трета от общото тегло: другото е „продукт“, който трябва да се изконсумира. Трябва, само че как да стане това за няколко часа? От постоянното гладуване на Острова стомахът

ми бе с много спаднал обемен капацитет... Ха сега де! А да хвърлям от тия дини, придобити все пак с излагане на опасност (освеж възможността да цъфне отнейде някой ненадеен надзирател, стражата горе, от дървените кули стреляха нощем наслуки от време на време ей тъй, „върху бостана“, подозирайки какви „мероприятия“ провеждаме там ние, питомците) не можеше и дума да става! Запомнил съм как лежах там, скрит зад шубраките и върбите на „Щурчето“, с корем, подут до пръсване от тая несвършваща диня, но неотказващ се, изчакващ упорито бърбреците ми да отворят мегдан за ново и ново приемане от този „продукт“, който не биваше да остане неоползотворен...

Така продължи десетина дни. Десетина дни, през които се подложих — чрез това безмерно поглъщане на чудесните „мичуринки“ — на една колосална вътрешна промивка. След няколко дни такъв режим целият ми организъм бе измит отвътре: всичко нечисто — отрови, излишни вещества — беше отрито. От друга страна пък, не можех да се наситя на цамбуркането в моята възшебна колосална „вана“ — този топличък канал от чиста, бавнотечаща дунавска вода между нас и „Щурчето“, — в която се потопявах през няколко часа да отплакна пот и прах от себе си. Тялото ми, подложено вече втора година на непрекъснати усилни физически изпитания чрез различни видове работа, закалено, „изпечено“ от ветрищата, слънцето, водите на Дунава — миналата година, когато правехме салове, плувах всеки ден по 5—6 часа, а пък сега живеех направо на брега на тая божествена река, същински „извор на младостта“! — беше стигнало до оптималното си състояние.

Има хора, които, като се препънат в клон, псуват и го ритат. Колкото до мен, аз го вдигам и си правя от него тояга — да се подпирам на нея... Общо взето, от лагерите аз излязох физически закален и духовно обогатен. „Народна“ власт, благодаря ти: имаше полза от „Сибирите“ ти! То се знае, че ти тая работа другояче я беше намислила: прати ни там да ни унищожаваш. Ама някои от нас взехме, че не само устояхме, ами се и възродихме. Уви, не бе за всички това, не стана с всички така. Защото тя бе от особен вид, тая „полза“, която можеше да се извлече там, и бе с особен вкус: единствено за тези, които са предразположени да *faire fêche de tout bois*... — да правят стрели от всяко дърво...

Настъпи най-сетне моментът да предаваме добитъка — ония от месоцентралата пристигнали вече в село. Утре телетата наши мили ще ги караме на брега, оттам ще ги поемат други — чужди, жестоки ръце. Камшон изсипа изобилно буци сол — от онази, пресованата, морската — и ги натъркаляхме навсякъде край „канала“. Там свалихме сега стадото: да ближат тия социалистически телета сол, да се наливат с вода, та като се подуют колкото е възможно повече, да се отчете максимален „прираст“ в теглото. Дубълекстра българска — социалистически реализъм, с една дума...

След като свършихме достойно и тази задача, прибрахме се — в обора си край Дунава. Където сега населението от телета беше вече много оредяло.

От потенето и мърсотията ли сега, по пътя, или пък от естественото развитие на болестта беше, но като се прибрах в обора, положението с крастата ми се влоши. Чудя се как да се лекувам. Едни казваха да се мажа с газ: мазах се — не помага. Дадох ми по едно време уж специално мазило: някаква прозрачна течност, парлива — разредена солна киселина май че беше. От нея обаче крастата още повече се разпространи.

Но не се тревожех прекомерно. Наближаваше 9 септември, щеше да има свиждане. Свиждане!

Задушница на живите. Свиждането на 1 май можеше и да не се състои, обаче за 9 септември нашите господари бяха винаги щедри: винаги имаше голямо свиждане на тази дата. Та нали на нея дължехме... всичко! (Няма да се уточнявам и изброявам: много е.)

Годишно свижданията бяха три: за 1 май, за 9 септември и за Коледа (това последното най-несигурно обаче).

Сред 3500-те обитатели на Острова не всички бяхме „питомци“. Имаше и някои с присъда. Да си „с присъда“ значеше да си... много, привилегирован. Първо, имаш съдебно определен срок: като излежиш „дадените“ ти — така се казваше: „дадените“ ти! — с присъдата години, отиваш си. А пък ние, питомците, бяхме без срок, без присъда, без „вина“, без обвинение, че даже и без... следствие. Затворени „просто така“... Прибрани. Не харесали някому... „Ще си идете... когато изгниете тука!“ — все това ни казваха ония. Това ни беше... „срокът“. И... перспективата.

Друго преимущество да си затворник беше, че тогава си подложен на... затворнически режим; нещо, което се изразяваше в право на всекмесечно свиждане, на редовни колеги и писма. Мнозина питомци търсеха да си съчинят във някакво обвинение, та да ги осъдят, да им сложат някакъв срок. Някои успяха — по такъв начин се измъкнаха от лагерите. Много съм мислил на тази тема и аз: в какво да се самообвиня, та да изкарам някоя присъда за година-две?... Може това да се стори някому абсурдно, неподлежащо на вярване: да искаш самият ти да те осъдят като престъпник, да станеш затворник! Ама, я се поставете в нашето — в мое то — положение: захвърлен там безсрочно и без никаква перспектива да ме пуснат! И да ми повтарят не престанно „тука ще изгниеш“, и да виждам, че действително така и става, че времето изтича, изтича...

Тръгването за свиждане се предхождаше от задължително миене, бръснене, пране (надзирателите проверяваха!), трябваше и да си изкърпен. За тези на „затворнически режим“ беше още по-строго: искаха те да се явяват на свиждане специално добре облечени — надзирателите обикаляха помещенията и избираха най-добрите куртки, с които да ги издокарат. Свършило свиждането, куртките се връщаха.

Свиждането ставаше на „българския“ бряг на Дунава. Ние пристигахме — пеша, то се знае — на островния бряг, гледащ към село: сенки, въздишаци, загледани отсреща, където са „живите“. С ония големи, черни от катран плоскодъжни лодки — кайците — селските лодкари кайкчи, мрачни и безмълвни, със стиснати устни, ни прекарваха отсреща. Оставахме долу да чакаме под високия около 8—9 метра стръмен склон на беленския бряг. А пък черните кайци се плъзгаха обратно към острова — за нови товари въздишаци сенки...

Тук, на беленския бряг, се състоя свиждането на този 9 септември 1950 година. Очаквах да дойде майка ми — от Ловеч, където бяха изселени с баща ми, но той все още беше в ДС-то; майка ми и, то се знае, К!

Събрахме се неколкостотин души долу, край водата. Облегнати на високото, сред буренака под брега, се чернееха разсъхнали се кайци. По едно време почнаха да четат имена: види се, близките ни горе — където обаче ние не виждаме — вече са дошли. Извиканите

измежду нас се покатерваха по стръмния, висок бряг и изчезваха отгатък. Другите чакаме: дали са дошли и за нас, защо все още не ни викат и нас? „Ами ако не е дошъл никои за мене?“ — такава мисъл глождеше душата на всеки, който чакаше долу. Всички бяхме всеки със своята тревога в душата, с мъка: дали не са ни изоставили, забравили — съпруга, годеница, любов?

Като извикаха и мене и се намерих горе — отгатък първаза на брега, — пред очите ми се разкри странна, забравима картина:

Гърбове на насядали пред маси наши питомци. От другата страна на масите (поставени в дълга редица успоредно на брега) селяни — „други“, не наши — подават ядене, цветя: т. е. „нашите близки“. Но през масите не могат да си стигнат и докоснат ръцете от двете страни. Ето Кольо Чакъра, прав, отсам масата, а отгатък — стройна, бледа жена: говорят, нещо строго става между тях... От двете им страни по продължение на масите „мъртвите“ ядат, живите им поднасят... Някъде жена хълца, блясват сълзи. И над всичкото това — някаква особена черна светлина — черна като лииията на горите, надолу, по течението на Дунава...

Изведнъж откъм село се появи сияние! Зададох се два стари ангела — пристъпят насам. Баща ми! Как е висок! И слаб — мършав! И колко е красив — целият одухотворен, сякаш целият дух. До него пристъпя, дребна, свита, усмихваща се — слънце през сълзи, — майка ми. Да, това са те, моите ангели, които са ме донесли в живота под крило на мечта, откърмили са ме и отгледали с любов, надвесени са били цял живот над мене с крилата си. Просто виждах в онзи момент крилата им — мършавите и изхвъркнали рамене на баща ми бяха крила...

Така ги запомних, така ще ги помня винаги моите родители. Тогава единствен път в живота си аз видях ангели. И това не беше халюцинация: аз видях олицетворена в образ същността на родителите — на бащата, на майката — в света...

Какво сме приказвали, не помня. Нищо от онова конкретно, което ще да сме говорили, не се е запазило в паметта ми: единствено онази картина — моите два ангела сред голямата Задушница на живите под черното небе край Дунава — светещи сред черната тъга, стичаща се от небето, от света. Не помня даже пихтах ли ги за К. ...

След 21 месеца в занданите на Държавна сигурност, държан със седмични прав, без сън, с неизменната лампа, натикана в лицето му, преминал през какви ли не измъчвания, баща ми беше жив, свободен! Това беше най-прекрасният му образ през целия негов живот. Испитанията бяха го пречистили както огън — злато...

Връщайки се, аз пеех: Пеех и хвърлях надясно и наляво — на когото срещнех — от ябълките, които ми бяха донесли:

— Баща ми е жив! Баща ми е свободен! — Всички, които минаваха край мен, ми бяха станали неизказуемо мили. Целият свят наоколо бе вълшебен красив... Да, бях гледал пак черните каици как се плъзгат по оловните огледала на Дунава — обратно от брега на света на живите, към брега на света на мъртвите, на живопогребаните. Да, „Харон със своята барка...“, този стих не излизаше от слуха ми. Но в душата ми вече владееше не той: в душата ми беше радост, неизказуема радост, благодарност, слънце... Някой ми каза, че едн-кой си умрял тази заран на II обект — сигурно от вълнение след свиждането. Друг спомена, че някого били пуснали... Чувах, като ми говореха, но не „разбирах“, чувото минаваше край мен. В мене нямаше място за друго освен за радост. Не, не бях „като опиянен“. Не: това беше някакво светло благословение в цялата ми душа...

Защо е бил баща ми цели 21 месеца в ДС-то? Тогава, в ония време, никой не знаеше защо го „задържат“, в какво го обвиняват — ако изобщо имаше формулирана и някаква сянка от „обвинение“. През тези 21 месеца арест баща ми изобщо не разбрал по какво „обвинение“ са го задържали и защо го влечат от едно ДС в друго. „Разпитите“ се състоели във все едно и също: да повтаря, повтаря, повтаря- своята... автобиография — сигурно в очакване, че вземе, та нещо сам се обвини... Дигнали го един ден от Ловеч — където бяха изселени с майка ми — и се намерил в сградата на ДС-то в Плевен...

За времето, прекарано от него в плевенското ДС, получих известия от няколко души, които после бяха „въдворени“ на Острова. Единият беше някакъв монах — за съжаление името му не мога да си спомня. От него ми е останало в паметта това, че каквато храна получавал, баща ми я разпределял — да има за

всички в килията. Другият приятел на баща ми, дошъл тука от плевенското ДС, беше един... анархист: странно приятелство за недавнешния и последен председател на Съюза на акционерните дружества в България, тоест последния председател на „българските капиталисти“. Казваше се...

Пречупването на човека. Казваше се Глухаров — мисля, че малкото му име беше Марин? — и съм запомнил този човек, защото имаше защо. На анархиста Глухаров кръстът беше пречупен — от бой в ДС. Но не и характерът му. Установило се приятелство между него и баща ми — двама колеги — човешки същества. Срещнали се тези двама души с ум и характер. И се харесали.

Като научил, че синът на неговия приятел от ДС-то е в лагера, анархистът Глухаров ми се обади веднага. Скоро се установиха и между нас отношения на голямо доверие (сигурно и местната „анархия“ — те и тука бяха измежду най-близките ми приятели — е допринесла за това).

Глухаров беше до такава степен осакатен в гръбнака, че изобщо не можеше да се изправя. Влечеше се по корем, като на дланите си имаше нахлузени „ръчни“ налъми, та да не ги разранява. На ръцете си той се подигаше малко, за да се придвижва. Да, бяха успели да го направят като влечуго: в тялото тоест. Защото очите свидетелствуваха за нещо съвсем друго...

Една вечер, когато се бяхме върнали от работа и отидох да го навестя, той ми разказа нещо, което ме потресе, но което нямам сърце да съобщя изцяло тука. Защото засяга човек, който и без това е достатъчно изстрадал. Името няма да спомена: това би било, мисля, неоправдано жестоко към този добър човек, докато тези, които са го били докарвали до положението да извърши нещо, противно на цялата му духовна същност, така и ще си доживеят живота... „неопетнени“. Касае се за един от хилядите — а сигурно и стотици и стотици хиляди — случаи на довеждане хората до състояние да се съгласяят на властта. Касаеше за един от нашите протестантски пастори. И съмнение нямаше никакво: доказателството беше абсолютно сигурно: пастор Х. е подписал и е „антена“.

Изтичах при одного от тях, в когото имах особено

доверие: смачкан един, одърпан, с червеникаво, комай циганско лице, но с чисти, наивни очи. Спомням си и името му — Кирил Йотов. Ако някой от все още живите „питомци“, прекарвали по-дълъжко време на Острова, се случи да чете тия редове, ще се сети за кого се казва: тъй като на този пастор нямаше кой да му изпраща пари отвън, той се беше снабдил с бръснар, сапун и една ръждясала машинка, та бръснеше и стрижеше, за да си докара някой лев. Казах му каква е работата. „Ние знаем, отвърна ми той. Пастор Х. дойде и ни се изповяда, че е подписал такава декларация...“ Но не ми каза да знае Х. да е оттеглил „декларацията“ си...

Никой не е длъжен да бъде герой. Герой се става „по желание“: Йотов бе пожелал. Като излязъл и не му разрешили да получи назначение за пастор, работил по строежи, живял в бараки, но продължил да проповядва. Който го спомене, очите му светват. Ето го, Кириле, твоето небе... Българинът Йотов беше предпочел да унищожат тялото му, но не и самия него! Този вид „нашенци“ са, които представляват „гръбнака“ на нацията ни. Да оставим и Х. Знаем ли какви са били неговите лични, семейни, други неизвестни нам съображения, за да се поддаде? Не бива да бързаме да отсъждаме, особено които не сме попадали в подобни положения. Но тъй или иначе — в историята влезе другият: анархистът Марин Глухаров, тътрещ се със своите „ръчни“ налъми в калта на Персин, но запазил погледа си на човек, духа си, достоен за висини...

Дълги били етапите и промеждията на моя баща през тези 21 месеца. Разправи ми ги сетне, но мога ли да помня всичко — толкова много е било. „Разпитването“ с лампа в лицето, прав и без съм било една от най-ужасните техники на измъчване. От бай Самуил Василев бях слушал вече за това мъчение, когато се срещнахме в Богданов дол: бяха го държали така... 4 (четири) седмици — от което краката му бяха станали като кюнци, пълни със съсирена кръв, единият се бе напукал и бе все още в рани, обвит в парцали, когато се видяхме там...

Една уникална история от двете години на баща ми в ДС-то е тази за „библиотеката“, която си създали в една килия, където лежали дълго няколко души. Който е прекарвал дълго в ДС, знае, че една от големите ду-

шевни мъки там е пълното незнание за това, което става „вън“: Няма от кого да научиш нищо, няма къде да прочетеш новина.

Та тия от килията внезапно осъзнали, че на... „едното място“ те все пак се срещат с „печатно“ — с късове вестник! (Сещате се къде...) Защото, като ходели там милиционерите да си вършат онази работа, те се изтривали с... парчета вестници! Ето значи източник на новини! И почнали нашите, когато ги пускали да отиват и те „там“ — да събират тези обезобразени откъслечи от народнодемократичния печат, да ги „изпират“ още там, с каквато вода има... После в килията ги сушили и ето ти... „библиотека“!...

По едно време потрѣбвало на нашите господари свидетел — за процеса срещу протестантските пастори. И то свидетел, когото да изкарат на делото, да го покажат добре облечен, с „културен“, „граждански“ вид. И да кажат: „Ето, виждате ли каква лъжа е това, че ние, новият режим, сме преследвали протестантите! Сами можете да се убедите: този виден гражданин си живее свободно, никой нищо не му прави...“ Та избрали за целта баща ми; освен това един известен агроном (също протестантин); и... професор Т., един твърде непротестантски протестантин (защото протестант ще рече неконформист, а пък той спешно притича да се приспособи към новия режим). С онзи, агронома, се виждахме на лагера, където пристигна, като свършиха митарствата му по ДС-тата. Използувах го като агроном. Висок, много мургав, много слаб човек, със ситно къдриви коси, замислени очи, мълчалив. Жалко е, че не мога да си спомня името на този достоен представител на шепата протестанти в България. Дали не се казваше Шопов*? Името на проф. Т. си спомням. Но защо ли ми е, защо ли ни е?...

В подготовката за представянето на баща ми на „протестантския процес“ участвах и аз. Тогава бях печатарски работник — това става някъде към януари-февруари 1949 г. Притичва един ден в печатницата стринка ми — от ДС-то наредили веднага да се занесе един хубав костюм за баща ми и бяла риза, но непременно и колосана да е! Къде костюм тука, отиде стрин-

* Разбира се: Тодор Шопов, брат на Кръстина Попова — все хубави протестанти бяха в ИМКА на младина.

ка ми да се обаждат на майка ми в Ловеч по телефона...

Пристигна на следния ден рано сутринта майка ми от Ловеч. И двамата — с костюма и ризата и пакетче храна на ръка, дано „мине“ — отидохме в малката уличка зад оная зловеща сграда при Львовия мост. Като ни дойде редът, взеха дрехите. Но подир малко връщат ризата: трябвало непременно да бъде колосана. И да не се мотаем. И отиде майка ми до една пералня гладачница отсреща, на булеварда: връща се по някое време с ризата в ръка — бяла, окачена на закачалка, да не се омачка, колосана...

На другата сутрин, когато щеше да се явява баща ми на „сцената“, аз избягах от печатницата, та през навалищата успях да вляза в Съдебната палата — в коридорите между „затвора“ (отзад към ул. Лавеле) и залата, където щеше да се гледа делото на протестантите... Мина, да, баща ми мина, подкрепян от двама милиционери. Очевидно не бяха го достатъчно възстановили; нямаше сила. Но избръснат, в хубав костюм и с... колосана риза!

След няколко седмици в нашата печатница „Народен печат“ пристигнаха материалите от процеса: поточно — преработените за издаване на английски и френски език протоколи от процеса. (Печатницата ни обслужваше пропагандните издания на чужди езици.) И на мен се падна да свързвам на страници и подреждам представянето на онези двама „видни свободни граждани протестанти“, които спокойно си живеели и просперирали в царството на социализма...

След показването му на „сцената на протестантския процес“, баща ми го преместили в подземията на сградата на Стопанската милиция (ако някой все още помни, това е зданието, над което през 1938—1944 г. стоеше голяма фирмена табела на германското предприятие „Ром & Хас“; сградата и сега е там, все в същия, тогавашния си вид — първата отлясно, като се слиза по малката уличка „Малко Търново“ от пл. „Република“, бивш „Александър I“, към бул. „Дондуков“). Там стоял още 9 (девет) месеца. Година след това минахме по тази уличка и баща ми посочи „прозорца“ на своята „килия“: железните капаци над шахта, като за въглища, вдясно, щом се влезе в уличката откъм площада горе. Баща ми отдавна е покойник. Но колчем мина

там, спирам се, поглеждам: от подземията бликва към мене мъка неизказуема, в гърдите ми — обич безпомощна...

Грижа за човека. Крастата ми се влоши. Разраниха се ръцете ми до лактите, плъзна по краката нагоре, цял ден се дръгна по корема. От мазането с разредена сярна ли, солна ли киселина — кой ли беше измислил пък това лечение? — положението ми стана направо катастрофално. Единственото ми спасение беше да се кисна постоянно в Дунава — и то по-дълбоко, долу, където е студената вода. Който е имал работа с Дунава, знае, че метър надолу, под повърхността, тече — даже и сред най-жежко лято — ледена вода. Та към нея се домогвах аз — да „успокоя“ крастата си, па макар и с риск да се простудя.

Колегите ми говедари настояха пак да стана пазач на обора, така че да имам възможност повече да почивам и да съм все край реката — моето „лекарство“. Тъй и стана. Обаче не можех вече да чета спокойно нощем — заради крастата. Тя се ширеше все повече, не ми даваше мира от сърбеж, „лекарствата“ само ме разраняваха допълнително и аз почнах вече сериозно да се безпокоя какво ще стане с мене, ако продължава така.

Един ден край обора намина онзи старши сержант Иван партизанина — началник на стражата на малкия тогава II обект, към който се числехме: същият, който бе изказал пред Марко желание да дойде с нас, ако бягаме.

Поразговорихме се — той беше съвсем друга проба човек, нямаше нищо общо с милиционерите, каквито ги знаехме. Действително бил повече от година „в шумата“, през 1943—1944 г. презимувал в землянка в балкана.

Види се, нали е „началник“, Иван партизанина прояви безпокойство, загриженост: пита ме идвал ли е лекар, каза, че ще го прати — да ме прегледа, да ме лекува. След няколко дни пак мина, пак си говорихме. Беше ме заварил, че ровя нещо в моя *Petit Larousse Illustré*, и се заинтересува и той, почна да прелиства дебелия илюстриран речник енциклопедийка, спомена, че в гимназията учил френски... От дума на дума — той знаеше за родството ми с Къосейванов и очевидно му се искаше да чуе нещо повече. Разказа ми как като свър-